

Branko Tošović, Arno Wonisch (ur.)

**Srpski pogledi na odnose
između srpskog, hrvatskog
i bošnjačkog jezika**

**Die serbische Sichtweise
des Verhältnisses zwischen
dem Serbischen, Kroatischen
und Bosniakischen**

I/3

Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz
Beogradska knjiga
2011

Branko Tošović

Dvjesto godina srpskih pogleda na jezik Srba, Hrvata, Bošnjaka/Muslimana i Crnogoraca

0. Od kraja XVIII pa do kraja XX vijeka srpski lingvisti i filolozi su se intenzivno i široko bavili problemima jezika Srba, Hrvata, Bošnjaka/Muslimana i Crnogoraca. Čitavo XIX i veći dio XX stoljeća dominirao je isključivo binarni odnos (jezik Srba ↔ jezik Hrvata), da bi tek u drugoj polovini XX vijeka dvočlani odnos prerastao u višečlani proširivanjem na jezik Bošnjaka/Muslimana i Crnogoraca.

1. U ovoj analizi predstavimo osnovne stavove, poglede, mišljenja, prijedloge i ideje onako kako su se hronološki javljali.

2. Prvi značajniji rad nastao je krajem XVIII stoljeća i dolazi iz pera **Dositeja Obradovića** (1739–1811). U ПИСМУ ХАРАЛАМПИЈУ iz 1783. godine on ističe da se na širokom prostoru govori istim jezikom pa se pita: „Ко не зна да жители черногорски, далматски, херцеговски, босански, сервијски, хрватски (кромје мужâ), славонијски, сремски, бачки и банатски (осим Вла’а) једним истим језиком говоре?“ (Obradović 2011 [1783]: 15). Obradović zatim konstatuje da se „закон и вере може променити, а род и језик никада“. S tim u vezi daje tumačenje stanovnika Bosne i Hercegovine koji su prešli na islam: „Бошњак и Ерцеговац Турчин, – он се Турчин по закону зове, а по роду и по језику, како су год били његови чукундедови, тако ће бити и његови последњи унуци: Бошњаци и Ерцеговци, догод Бог свет држи. Они се зову *Турци* док Турци том земљом владају, а како се прави Турци врате у свој вилајет, откуда су произишли, Бошњаци ће остати Бошњаци, и биће што су њи’ови стари били“ (Obradović 2011 [1783]: 15). Sve one koji žive na navedenom prostoru Obradović ubraja u „Србље“, tj. Srbe i ističe da je njegov cilj opis čitavog srpskog naroda: „За сав дакле српски род ја ћу преводити славни’ и премудри’ људи мисли и совјете, желећи да се сви ползују“ (Obradović 2011 [1783]: 15). Na drugom mjestu kaže: „За то, дакле, ја ћу писати за ум, за срце и за нарави чловеческе, за браћу Србље, којег су год они закона и вере“ (Obradović 2011 [1783]: 16). Autor ističe da je iskustvom „познао жељу, љубов, усрдије и ревност господара Новосађана и Осечана, и у Далмацији Сарајлија и Херцеговаца, како горећим срцем желе науку својој деци“ (Obradović 2011 [1783]: 16).

U tekstu СОБРАНИЈА РАЗНИХЪ ПРАВОУЧИТЕЛНИХЪ ВЕЩЕЙ ВЪ ПОЛЗУ И УВЕСЕЛЕНИЕ (1836) Dositej Obradović piše da se istim jezikom govori u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini:

Сви овѣи Народи (словенски) не могу се ласно међу собомъ разумѣвати. Простѣй Сербинъ и Болгаринъ потребую найманѣ три месеца да су међу самы Руссы за моћи се съ њима разумѣвати и разбирати. А најпростѣи Србинъ изъ Баната или изъ Бачке, онъ є у Сербіи, у Босны и Херцеговины, у Далмацији поготову у Хорватској, у Славоніи и у Срему, у своємъ истомъ рођеномъ єзыку, и Народу; быо онъ восточнога или римскога исповѣданія (Obradović 1836: 8).

Istu misao on ponavlja u BACHAMA iz 1788. godine, gdje kaže: „Ovako smo lepo dočekivati bivali ne samo u vreme svadbe niti na jednom mestu no svuda, polazeći preko Slavonije i Hrvatske. Svuda se oni dobri ljudi raduju viditi koga iz daleka da istim jezikom besedi“ (cit. prema Novak 1930: 26). U BACHAMA objavljenim 1844. nalazi se ovaj pasus:

Ja sam različite nacije želio i iskao poznati; a navlaštito našu slavenosrpsku od Banata do Albanije. Nije manja čast sveta, u kojoj se slaveno-srpski jezik upotrebljava, nego zemlja francuska iliti engleska, isključivši vrlo malu različnost, koja se nahodi u izgovaranju, koje se slučava svim drugim jezicima. Ko ne zna da žitelji crnogorski, dalmatinski, hercegovski, bosanski, srpski, hrvatski, slavonski, srem-ski, bački i banatski osim Vlaâ jednim istim narodnim jezikom govore? Govoreći za narode, koji u ovim kraljevstvima i provincijama žive, razumevam, koliko grčke crkve toliko i latinske sledovatele, ne isključavajući ni same Turke Bošnjake, i Ercegovce, budući da zakon i vera može se promeniti, a rod i jezik nikada (cit. prema Novak 1930: 27).

3. U XIX vijeku u srpskoj nauci i jeziku i filologiji dominirala su sljedeća pitanja: 1. objedinjavanje južnih Slovena, 2. jezičko približavanje Srba i Hrvata, 3. tumačenje hrvatskog jezika samo kao jezika čakavaca, 4. odnos jezika i religije (da li samo pravoslavci govore srpskim jezikom ili Srbima treba smatrati pripadnike katoličke i islamske vjeroispovijesti), 5. kakav je odnos između jezika i nacije, 6. koje je narječje najprikladnije za zajednički jezik Srba i Hrvata, 7. ko su Bosanci/Bošnjaci i kojim su jezikom govorili i govore, 8. da li štokavština pripada samo Srbima ili i Hrvatima, tačnije da li su štokavci samo Srbi, 9. koji postoje jezici na slovenskom jugu, 10. kako imenovati jezik kojim govore Srbi i Hrvati, 11. koliko je opravdan princip jedan narod – jedan jezik, 12. da li je bilo svojatanja jezika, 13. da li su jedni (Hrvati) odbacili svoj jezik i prihvatili tuđi (srpski) 14. koliko su jezički procesi bili rezultati političkih kompromisa, 15. koliko su Vukova reforma i Ilirski pokret uticali pozitivno i negativno na srpski i hrvatski jezik, 16. u kakvom se odnosu nalazi jezička i teritorijalna pripadnost.

Na karakter srpskih pogleda u XIX vijeku presudno su uticaja tri važna događaja: a) Vukova reforma jezika i njeno prihvatanje od strane Srba i Hrvata, b) Ilirski pokret i c) BEČKI DOGOVOR. Od političkih zbivanja najznačajnije je bilo na srpskoj strani oslobađanje od Turaka, a na Hrvatskoj jačanje narodne svijesti i borba protiv mađarizacije i germanizacije. Tu događaji doveli su do veće srpsko-hrvatske konvergencije, u kojoj su obje strane imale debele razloge i interese: srpska u jačanju i široj afirmaciji vlastitog jezika, a hrvatska u borbi

za očuvanje sopstvenog identiteta. Na književnom planu to doba je obilježio romantizam, koji se prenio i na jezik pa su u srpskoj i hrvatskoj nauci o jeziku dolazile do izražaja romantičarske ideje i tendencije.

4. U prvoj polovini XIX stoljeća centralna ličnost u tumačenju odnosa između jezika Srba i Hrvata je bez svake sumnje **Vuk Stefanović Karadžić** (1787–1864). Njegovi pogledi posebno su došli do izražaja radovima kao što su СРБИ СВИ И СВУДА (1836), ПИСМО ПЛАТОНУ АТАНАЦКОВИЋУ (1845), БЕЧКИ КЊИЖЕВНИ ДОГОВОР (1850) i СРБИ И ХРВАТИ (1856).

Tekst СРБИ СВИ И СВУДА napisan je 1836, a objavljen 1849. Na samom početku Vuk Karadžić navodi područja na kojima Srbi žive: „Заиста се зна да Срби сад живе у данашњој Србији (између Дрине и Тимока, и између Дунава и Старе планине), у Метохији (од Косова преко Старе планине, гдје је Душанова столица Призрен, српска патријаршија Пећ, и манастир Дечани), у Босни, у Херцеговини, у Зети, у Црној Гори, у Банату, у Бачкој, у Сријему, у десном Подунављу од више Осијека до Сентандрије, у Славонији, у Хрватској (и Турској и Аустријској крајини), у Далмацији, и у свему Адријатичком приморју готово од Трста до Бојане“ (Karadžić 2011 [1836]: 19). On ističe da bi trebalo da ima „најмање око пет милиона душа народа, који говори једнијем језиком, али се по закону (религији) дијели на троје: може се од прилике узети да их око три милиона има закона Грчкога, и то: један милион у цијелој Србији (с Метохијом), један милион у Аустријском државама (у Банату, у Бачкој, у Сријему, у десном Подунављу, у Славонији, Хрватској, Далмацији и Боци), а један милион у Босни, Херцеговини, Зети и Црној гори; од остала два милиона може бити да би се могло узети да су двије трећине закона Турскога (у Босни, Херцеговини, Зети итд.), а једна трећина Римскога (у аустријским државама и у Босни, Херцеговини и нахији Барској)“ – Karadžić 2011 [1836]: 19. Vuk Karadžić zatim prelazi na naziv etničkih grupa koje govori srpskim jezikom i konstatuje veliko šarenilo u izrazima:

Само прва три милиона зову се *Срби* или *Србљи*, а остали овога имена не ће да приме, него они закона Турскога мисле да су *йрави Турци*, и тако се зову, премда ни од стотине један не зна турски; а они закона Римскога с а м и с е б е или зову по мјестима у којима живе н. п. *Славонци*, *Босанци* (или *Бошњаци*), *Далмајинци*, *Дубровчани* итд., или, као што особито чине књижевници, старинскијем али бог зна чијим именом, *Илири* или *Илирци*; они пак први зову их у Бачкој *Буњевцима*, у Сријему, у Славонији и у Хрватској *Шокцима*, а око Дубровника и по Боци *Лашинима*. *Буњевци* може бити да се зову од Херцеговачке ријеке *Буне*, од које су се, као што се приповиједа, негда амо доселили; а *Шокци* може бити да су прозвани подсмјеха ради (од талијанске ријечи *sci-osso*?), али данас и они сами реку н. п. „ја сам Шокац“, „ја сам Шокица“, као и Буњевац, Буњевка. Какогод што они закона Грчкога ове закона Римскога зову *Буњевцима* и *Шокцима*, тако исто и ови закона Римскога и они закона Турскога њих зову *Власима*, а осим тога још они закона Римскога у Далмацији око

Сплѣта и Сиња и *Ркаћима* (или *Хркаћима*). А у пријатељскоме разговору они закона Грчкога зову ове закона Римскога *Крићанима*, а они њих *Хришћанима* (Karadžić 2011 [1836]: 19–20).

Poređenjem sa Mađarima rimskog i kalvinskog zakona te Nijemcima (koji se svi tako zovu iako su i „римског, и луторанског, и калвинског закона“) autor izražava čuđenje „како се барем ови Срби закона Римскога неће *Срби* да зову“ (Karadžić 2011 [1836]: 20).

Vuk Karadžić tvrdi da su „римски и турски Срби“ izgubili svoje narodno ime, a zatim dodaje:

Сви паметни људи и од грчкијех и од римскијех Срба признају да су један народ и труде се да би мрзост због закона или сасвијем искоријенили или барем умалили што се више може, само је онима римскога закона још тешко *Србима* назвати се, али ће се по свој прилици и томе мало по мало навикнути; јер ако неће да су *Срби*, они немају никаквога народнога имена. Да реку да су једни *Славонци*, други *Далматинци*, трећи *Дубровчани*, то су све имена од мјеста у којима живе и не показују никаквога народа. Да реку да су *Славени*, то су и Руси и Пољаци и Чеси и сви остали славенски народи (Karadžić 2011 [1836]: 22).

Ovdje Vuk prelazi na ime *Hrvat* i daje objašnjenje koje će biti dominantno u prvoj polovini XIX vijeka – da su Hrvati samo čakavci: „Да реку да су *Хрвати*, ја бих рекао да ово име по правди припада најприје само *Чакавцима*, који су по свој прилици остаци Порфиригеновијех Хрвата и којијех се језик мало разликује од Српскога, али је опет ближи Српскоме него и једноме Славенском нарјечју; а по том д а н а ш њ и ј е м Хрватима у Загребској, Вараждинској и Крижевачкој вармеђи, којијех се домовина прозвала *Хрватском* послѣ Мухачкога боја, који је био године 1526 (а донде се звала *Їорња Славонија*), и којијех је језик као пријелаз из Крањскога у Српски; али не знам како би се тијем именом могла назвати она браћа наша закона Римскога која живе нпр. у Банату, или у Бачкој, или у Сријему и Славонији, или у Босни и Херцеговини, или у Дубровнику, и говоре онакијем истијем језиком као и Срби“ (Karadžić 2011 [1836]: 22).

Na drugom mjestu on piše: „У Далмацији на сухој земљи (осим самога приморја и острва), гдје је било срце Хрвата, данас нема никаквога народа који би се по језику разликовао од Срба, али на острвима и у приморскијем мјестима, из којијех су се људи слабо мијешали с онима са сухе земље (као нпр. у Трогиру и у Омишу), говори се језиком мало друкчијим од Српскога, и ја мислим да су ови приморци и острвљани остаци или потомци старијех Хрвата“ (Karadžić 2011 [1836]: 28). Autor zatim navodi 17 osnovnih razlika između srpkog i hrvatskog (čakavskog). On tvrdi da su one „кад се говори о два различна језика и народа, врло малене; а још кад се узме да их је највише могло и морало постати у нашијем крајевима (пошто су се Срби и Хрвати амо доселили) за хиљаду и двјеста година; тако врло ласно може

бити да су Срби и Хрвати, кад су се амо доселили, били један народ под два различита имена, као н. п. сад гдјекоји што говоре и пишу: Срби и Бошњаци, или: Срби и Црногорци, или: Срби и Далматинци, или: Serbian und Raizen итд.“ (Karadžić 2011 [1836]: 29). Он додаје да „језик овијех Хрвата није ближи никакме другоме Славенском од Српскога“.

Vuk Karadžić konstatuje da ni ime *Iliri*, *Ilirci* nije prikladno za Hrvate:

Да реку да су *Илири*, *Илирци*, то је мртво и тамно име, које данас не значи ништа; јер сад сви знатнији историци доказују да стари Илири нијесу били Славени, и тако би се они тијем именом само зато називали што живе у земљи која се н е г д а звала *Илирик*, по чему би се и остали сви народи који у староме Илирику данас живе (н. п. Бугари, Арнаути, Цинцари и т. д.) исто тако звати могли. Ја не знам како је у Аустријске канцеларије прије сто и неколико година ушло ово име *Illyrier*, *illyrisch*, али се види да оно показује само С р б е з а к о н а Г р ч к о г а , к о ј и ж и в е у М а џ а р с к о ј (Karadžić 2011 [1836]: 22).¹

¹ Slično mišljenje imao je **Teodor Pavlović** (1804–1854), osnivač СЕРПСКОГ НАРОДНОГ ЛИСТА у коме је (у бр. 23) писао 1839. године:

„Осећамо пак, да име: *Ilir*, *Ilirski jezik*, *Ilirski narod*, не можемо nigди и nikад primitи, gди је реч о правом историјском имену, о језику, о народу, о кралјевини Унгарској, у Србији, Bosни, Crној Gори, Erceгавини, Slavoniji, Dalmaciji и Hrvatskoј нашег kolена живећи ljudi. Та то су све ljudi по poreклу, по имену и по језику све прави Србији, који се само по predelima, по којима живе зову: *Bošњaci*, *Crnogorci*, *Slavonci*, *Dalmatinci* и т. д. као што се каже: *Sremci*, *Bačvani*, *Banačani*, или: *Novosadani*, *Senjani*, *Dubrovčani* и т. д. (Čudo је заиста, да браћа наша у Bosни, Slavoniji, Dalmaciji, Hrvatskoј, у Bačkoј, Sremу и по другим čestima Угарије живећи Србљи римског zakона неће да се зову Србљима, а и језик српски говоре и poreкло и koleno своје prizнају, и slogу и јединство у književности жеље.) Dalје, *Ilir* nije наша реч, nego tuđa, latinska; којом су они у своме језику nazивали one Србије и Hrvate, који су у njinoј negда provinciji, *Ilirikum* nazvanoј, živili; а ми смо се сами од iskони у нашем језику *Srbljima* zвали и тако од starih spisatelja nazivани bili, тако само onda *Dalmatincima*, *Slavoncima* и т. д. naricali се, kad је о predelu, у kom који живи, реч bila, као и данас, што, би само onaj, ilirac да је, rekao, који у Austrijanskoј Provinciji Iliriji живи. Не може нас име то ни пожелјној sloзи voditi; slogа treba из srca да ističе: име *Ilir* nigда у srce ни Hrvata ни Srblja ukoreniti се не може. Pitaj, (kromje novih književnika) Hrvata и Srbljina у Dalmaciji, Slavoniji, Crној Gори, Bosни, Erceгавини, у Угарији или ма gди живећег, nijedan nigде неће рећи, да је он Ilir. Ilir dakle можда би ми у spisanija, и чрез spisanija народу у glavu uvestи могли, али у srce nigда се оно useliti неће; јер језика ilirskog, у језику нашем и horvatskom, те рећи *Ilir*, *Ilirskog kolena* Slavjana nigди у svetu nema niti је bilo“ (cit. prema Novak 1930: 77–78).

Na kraju autor daje sljedeći savjet:

Sve је ово из čiste sprama браће наше iskrenosti rečeno, и ми браћу нашу molimo, neка се iliriziranja manu, čим и тако drugо ništa učiniti неће, nego baš protivно

Što se tiče „оних турског закона“ Vuk tvrdi da „како се међу њима школе подигну, макар и на *Турскоме језику*, и они ће одмах дознати и признати да нијесу Турци него Срби“ (Karadžić 2011 [1836]: 22).

U zaključku analize Karadžić izvlači globalni zaključak o jezičkoj diferencijaciji južnih Slovena:

Из свега овога што је овдје казано види се да се Јужни Славени сви осим Бугара по језику дијеле натроје: први су *Срби*, који говоре *шћо* или *шћа* (и по чему се према *Чакавцима* и *Кекавцима* могу назвати *Шћокавци*) и на крају слогова имају **о** мјесто **л**; други су *Хрвати*, који мјесто *шћо* или *шћа* говоре *ча* (по чему се зову и *Чакавци*) и на крају слогова не промјењују **л** на **о**, а у осталоме се врло мало разликују од Срба; трећи су *Словенци*, или као што их ми зовемо *Крањци*, који мјесто *шћо* говоре *кај* (по чему их наши и *Кекавцима* зову), који се и од Срба и од Хрвата по језику много више разликују него Срби и Хрвати између себе, али су опет њима ближи него иједноме другоме Славенском народу. Међу Словенце иду и данашњи Хрвати у вармеђи Загрепској, Вараждинској и Крижевачкој, којијех је језик као пријелаз из Крањскога у Српски; али је за чудо откуд они ондје гдје су сад? Ако је истина што Порфиригенит каже да су Панонски Хрвати били између Драве и Саве, и да им је столица била у Сиску, онда би ваљало да су ондје Чакавци а не Кекавци! (Karadžić 2011 [1836]: 32).

Što se tiče broja, Karadžić procjenjuje da štokavaca ima najmanje tri puta onoliko koliko i kekavaca i čakavaca zajedno, a kekavaca mnogo više od čakavaca.

Ovaj tekst Vuka Karadžića izazvao je više reagovanja sa hrvatske strane. Na jedno od njih Vuk je odgovorio – na pisanje urednika zagrebačkog POZORA Josipa Miškatovića (4. marta 1861). Vuk je to ovako prokomentarisao:

У 51. броју Вашијех новина од 4. о. м. видео сам да је Г. Ј. Мишкатовић криво разумио моје ријечи у КОВЧЕЖИЋУ – „Срби сви и свуга“. Он мисли, да сам ја тијем ријечима хтио казати, да су свуда све сами Срби; а то није истина. Оне су ријечи (*Срби сви и свуга*) надпис над чланком, и ја сам њима хтио показати, да ће у овоме бити говор о Србима свима, макар гдје становали, као што би се немачки казало: „*Von den Serben überhaupt*“.

namerjeniju, t.j. između jedinoplemenika neslogu će podići. Svakom je svoje najmilije; svakom svoje dakle neka i bude, to je i pravo i nužno: zovimo se svaki svojim rođenim imenom; Krajnci nek budu *Krajnci*; Horvati *Horvati*, a Srbliji *Srbliji* po osob, kad je pak o svima zajedno reč, zovimo se svi onako, kako se po prirodi zovemo i zvati moramo: rođena, jednoplena, mila braća Jugoslavjani, Jugoslav!“ (cit. prema Novak 1930: 77–78).

А и саме моје ријечи у ономе чланку јавно доказују, да Г. Ј. Мишкатовић криво разумије и неправо тумачи поменути надпис мојега чланка, јер сам ја казао, да су Срби само они који говоре српскијем језиком без разлике вјерозакона и мјеста становања, а за Чакавце и Кекавце нијесам казао да су Срби (Karadžić 2011 [1836]: 35).²

У раду СРБИ И ХРВАТИ Vuk Karadžić је одговорио на још једну реакцију, и то на расправу Bogoslava Šuleka са istim naslovom у броју загребачког NEVENA за 1856. годину. По мишљењу Vuka Karadžićа, ако су наводи B. Šuleka тачни, онда се слободно може рећи да Хрвата не само данас нема нигdje nikako, него да их „нигда није ни било, као народа који се разликовао од Срба, већ да се је једна грана српскога народа звала *Хрваџима*, као н. пр. данас што се зову *Црногорци*, *Брђани*, *Херцеговци* и т. д.“ (Karadžić 2011 [1861]: 47). Он даље истаје да су се стари Хрвати у језику разликовали мало од Срба, да су данашњи чакавци прави њихови остаци и потомци те „да се по правди само они могу звати Хрватима“. За икавце мисли да су некад били чакавци па се посрбили кад су Срби из Bosне и Hercegovине бјежећи од Турака навалили у њихове крајеве. Далје пише да „наши људи Римскога закона који у поменутијем слоговима мјесто **ѣ** не говоре **и** него **је** или **е** нијесу постали од Хрвата него су њихови стари били прави Срби, иако су или у стара времена у Римском закону остали својевољно (као н. п. Дубровчани, Конављани, Пераштани, Прчњани, Доброћани, Барани), или им је у новија времена закон овај насилу наметнут (као н. п. у Хрватској у Жумберку, и по другим мјестима)“ (Karadžić 2011 [1861]: 47–48).

У описивању икавца, који су „нама ближи од чакаваца“, Vuk даје слjedeћи коментар:

Срби свакога човјека који је Римске вјере а говори нашијем језиком обично зову *Шокцем* (а Маџари кажу: *џаџиџџа рац*, то јест: *Србин Римскога закона*). Али се Шокци између себе опет разликују: једни говоре чисто Српски, само што мјесто **је** или **е** на поменутијем мјестима изговарају **и**, а други осим особитијех појединих ријечи у гдјекојим ријечима на д р у г и е м слоговима глас

² Овдје треба дати напоменути да је у то вријеме, тачније 1844. године, **Илија Гарашанин** (1816–1874) написао ПРОГРАМ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ (такозвано НАЧЕРТАНИЈЕ) за kneza Aleksandra Karadorđevićа, у коме се залагао да се српска политика не оградњава на постојеће границе Србије, него да тежи да себи „приљуби све народе српске који ју окружавају“ (cit. према Novak 1930: 101). У овоме тексту он говори и о „народном јединству Срба и Бошњака“.

Исте године **Petar Preradović** (1818–1872), pjesnik, general-major поријеклом из Stare Srbije (Preradovićи су се у XVII вијеку, прије велике Сеобе Срба, преселили у Бачку), једно вријеме свештеник Српске православне цркве, пише: „[...] Језик јужнословски говори се с малом разликом у чистоци, како га и садашње књиге пишу од Адријанског до Crnoga мора на простору од 6000 m², од скоро 13 милијона становника“ (cit. према Novak 1930: 110).

растежу или оштрије изговарају него што се чини у Српском језику, и по томе се одмах како отворе уста познаје да су Шокци. Ови први имају готово све обичаје као и Срби Грчкога закона, и у Бачкој, гдје их има врло много, зову се *Буњевци*, у Барањи *Бошњаци*, а у војничкој Хрватској граници осим Буњевци гдјешто и *Маџари* и *Маџуке*; и за њих се све приповиједа да су се доселили из Босне или из Херцеговине. Овако као Буњевци говоре Шокци и по Далмацији и Босни и Херцеговини. Вриједно би било управо дознати за што се они други или прави Шокци у језику онако разликују од чистог Српскога језика: ја бих сад рекао да је томе узрок што су се Буњевци или Бошњаци одавно посрбили, а ови други доцније, и може бити да су постали од онијех Хрвата који су били између Драве и Саве, за које би и то могла бити свједоцба што они највише станују у Славонији, а особито поред Саве (Karadžić 2011 [1861]: 49).

За Hrvatsku Kraljevinu Vuk каже:

У њој, осим војничке границе, која још управо и не припада њој, и гдјекога приморског Чакавца, не м а *Х р в а њ а* ни ј е д н о г а, него су само *С л о в е н ц и* и по гдјекоји Србин. Тако је *Х р в а т с к а* краљевина само политичко и географичко име, као н. п. *Ш в а ј ц е р с к а*. Не би ли по томе правије било да се у нашем језику људи који састављају Хрватску краљевину не зову Хрвати него *Х р в а њ а* ни, као у Швајцерској што се зову *Швајцери* и Нијемци и Французи и Талијали? Ја мислим да би ово име примио сваки Србин и Словенац а и Нијемац и Маџар који би у Хрватској макар гдје станавао, јер би поред њега сваки могао задржати и име својега племена или народа. А овога имена нијесам ја измислио него ми се чини да сам га читао у Доситијевим СОВЈЕТИМА ЗДРАВОГА РАЗУМА. Ја горе рекох да се н а ш и ј е м ј е з и к о м тако зову становници Хрватске краљевине, а Нијемци и остали иностранци нека их зову као и до сада или како им драго (Karadžić 2011 [1861]: 49).

Vuk Karadžić razgraničava Srbe od Hrvata na ovaj način:

Х р в а т и по правди могу се звати: 1) Сви Чакавци; 2) Кекавци у краљевини Хрватској који су се на то име већ обикли. *С р б и* по правди могу се звати сви Штокавци макар које вјере били и макар гдје становали; и они се, осим мањих разлика, од Хрвата разликују тијем: 1) што не говоре ни *ча* ни *кај* него *шѣо* или *шѣа*, а 2) што на крају слогова *л* претварају у *о*, н. п. мјесто *кошѣл*, *казѣл*, *жеѣелци*, говоре *кошао*, *казао*, *жеѣеоци* и т. д. (Karadžić 2011 [1861]: 50).

Ako ovo ne odgovara hrvatskim rodoljupcima, nastavlja Vuk, ne preostaje ništa drugo nego da se „подијелимо по з а к о н у или в ј е р и: ко је год закона Грчкога или источнога онај се макар гдје станавао неће одрећи *С р п с к о г а* имена, а од онијех који су закона Римскога нека каже да је *Х р в а т* који год хоће“, истичући да би се stranci mogli nasmijati ovakome дијелjenju naroda i dodajući: „али шта ћемо кад смо несрећни људи те се другачије не може“. Он закључује: „Ако ли ко нађе што боље и правилније и за обје стране повољније, мени ће бити још милије“.

Pogledе Vuka Karadžićа iznesene u tekstu SRBI SVI I SVUDA treba tumačiti u kontekstu ondašnje situacije, а ne današnjih društveno-političkih odnosa i

interesa. Tada mnogo toga nije bilo jasno i poznato ni Vuku i njegovim savremenici. Vuk je o Hrvatima primio Kopitarevo gledište da su oni južno od Kupe, a za kajkavce je mislio da čine prelaz od slovenačkog govora ka srpskom (Stojanović 1924: 688). Sigurno je da Vuk nije išao na zaoštavanje odnosa sa Hrvatima, niti mu je išla u prilog bilo kakva nepotrebna radikalizacija u situaciji kada su se Hrvati odlučivali da li da prihvate principe njegove reforme. Sama činjenica da je on 1861. godine proglašen za počasnog građanina tog grada i da mu je uručena diploma napisana ćirilicom govori dovoljno o tome da Vukovi pogledi nisu bili shvaćeni sa hrvatske strane onako negativno kako to neki danas tumače – kao smišljenu provokaciju, tendencioznu ekspanzionističku orijentaciju, jer se radilo o uvjerenje nastalom u situaciji stvaranja sasvim nove srpsko-hrvatske jezičke konstelacije. Osim toga, mnogo blaži ton u sporu sa Hrvatima u odnosu na mnogo oštriji prema srpskim oponentima takođe ukazuje na to da Vuk nije težio bilo kakvom komplikovanju srpsko-hrvatskih odnosa. Vuk faktički prvi ozbiljnije otvara pitanje njihovog karaktera i iznosi mišljenje za koje je smatrao da doista odgovara realnom stanju na terenu.

U ПИСМУ ПЛАТОНУ АТАНАЦКОВИЋУ (1845) Vuk Karadžić iznosi četiri argumenta za izbor ijekavskog izgovora kao osnovice književnog jezika: 1. gotovo sve narodne pjesme su na njemu napisane, 2. ni u jednom drugom narječju ne mogu se riječi različitog značenja razlikovati glasovima („словима“), 3. ono je najbliže „славенском“ (staroslovenskom) narječju, 4. na njemu je pisana dubrovačka književnost (Karadžić 2011 [1845]: 38).³

U ovom radu Karadžić hvali „ИЛИРСКИ или ЗАГРЕБАЧКИ ПРАВОПИС“ i konstatuje da je „бољи него сви дојакошњи и остали садашњи правописи јужнијех Славена Римскога закона, али још није онаки, какав би требало да је: они би ваљало према Латинскијем словима да сачине осам новијих слова (мјесто **ђ, ж, љ, њ, ђ, ч, ш, дџ**, а **џ, љ, њ, ђ, ч, ш, дџ**, а **џ, љ, њ, ђ, ч, ш, дџ** и **џ** да изоставе, па би тако они имали најсавршенији правопис на свијету, и по правди би могли казати, да је њихов правопис бољи и од Славенскога“ (Karadžić 2011 [1845]: 39). A zatim dodaje: „Кад би се ово поправило, то Гајеву славу не би умалило, него би је још умножило“.

U datom tekstu zapažamo čitav niz karakterističnih Vukovih izraza (*braća rimskoga zakona*, *zapadna braća naša*), izjava (da ne mrzi nijedno narječje, da ne treba miješati narječja), prijedloga (da se dadne prednost južnom narječju), konstatacija (da jedan narod treba da ima jednu književnost). Sve je to na ovaj ili onaj način inkorporirano u BEČKI KNJIŽEVNI DOGOVOR (Bečki dogovor 2011 [1850]).⁴

³ Ove je Vukove argumente u korist južnog narječja podvrgao kritici Jovan Skerlić i iznio kontraargumente u prilog istočnog narječja (Skerlić 2011 [1913]).

⁴ Više o Vukovim jezičkim pogledima v. Karadžić 1968/1, Karadžić 1968/2.

5. Đuro Daničić (pravo ime i prezime Đorđe J. Popović; 1825–1882), koliko nam je poznato, prvi je srpski lingvista koji je u naslov rada stavio razlike između srpskog i hrvatskog jezika, i to još 1857. godine – РАЗЛИКЕ ИЗМЕЂУ ЄЗИКА СРПСКОГА И ХРВАТСКОГЪ (Daničić [2001] 1857).⁵ Međutim, ovome tekstu on je pod hrvatskim jezikom podrazumijevao samo čakavski dijalekat

⁵ Godinu dana kasnije (1858) u članku Има ли изгледа за спојење књижевног језика код Бугара, Срба, Хрвата и Словенаца vođena je u novosadskoj СЕДМИЦИ rasprava o jedinstvu južnoslovenskog književnog jezika. U tekstu se, između ostalog, kaže:

Naša četiri plemena na jugu svako za sebe tako su slaba, da bi se jedva i ogrankom nazvati mogla. Međutim Bugari hoće da su čitavo i za sebe postojeće stablo, tako Srbi za sebe, Hrvati za sebe a Slovenci za sebe. Kod nas su četiri književna jezika glavna a toliko književnih i narodnih imena. Pored ovih glavnih imena ima još nekih izuzetaka. Tako naši katolici u Bosni neće da su Srbi a neće ni da su Hrvati, pak se nazivlju samo *Bošnjacima* a jezik svoj *bosanskim*; naši katolici u Slavoniji neće da su Srbi, a neće da su Hrvati, pak se nazivlju predjelnim imenom *Slavonci* a svoj jezik *šlavonskim*. Katolici naši u Sremu pristaju da su *Raci* a jezik im je *rac-ki* i da su Srbi i jezik da im je *racki*, a da su Srbi i jezik da im je *srpski* neće da pristanu. Katolici naši u Bačkoj dosada su voljeli biti i Mađari nego Srbi ili Hrvati, a jezik svoj još nazivlju *bunjevačkim* ili *dalmatinskim*. Kod ovakove smjese i ovakovih različnih težnja vrlo su rđavi izgledi za spojenje književnoga jezika samo za jedno pleme, a nekmoli za sva četiri. Onaj svijet ili narod, koji jednim jezikom govori, mora, ako želi jedan književni jezik imati, nositi i jedno ime i služiti se jednim slovima (cit. prema Novak 1930: 200–201).

Dalje se ističe značaj primanja srpskog jezika od strane Hrvata:

Hrvati su učinili vrlo velik korak s tim što su primili jezik sadašnji – srpski – za jezik književni. U očima svakog razumnog čoveka to je teži posao nego primiti ova ili ona pismena. Ali ovde su pismena jača prepreka nego jezik. I početak i posledice to svedoče. Hrvati, koji su uzeli drugi jezik, uzeli bi onda odma, radi jedinstva, i pismena druga. Ako nisu odmah, oni bi to kasnije učinili. Ali eto kroz toliko godina, osim nekoliko reči, nema o tome više ni spomena (cit. prema Novak 1930: 202).

Autor ističe da su za „spojeње Срба и Хрвата“ u literaturi dvije velike stvari urađene koje tome idu na ruku: 1. „topla volja“ razumnih književnika i sa jedne i sa druge strane, 2. jednakost književnoga jezika. Ali druge dvije stvari predstavljaju prepreku na tome putu: naziv jezika i pismo. Rješenje se vidi u kompromisu i nagodbi:

Hrvati će sa osnovom reći: mi smo, za ljubav sajedinjavanja, ostavili naš i primili za jezik književni srpski jezik, sad treba i Srbi da ostave što od svoje strane. Kao što smo videli, oni od nas ne traže, da ostavimo ćirilica pismena, ali traže da žrtvujemo naše ime, navodeći da i oni svoje žrtvuju s tim, što primaju, n. pr. sad, ime jugoslavensko. I k sebi i od sebe valja suditi i reći: to iskanje njihovo, nije preterano ili nepravедно. Kad su oni ostavili svoj jezik i primili naš, kad i oni žrtvuju svoje ime imenu, koje nije ni njihovo ni naše, nego koje bi imalo biti i njihovo i naše, u jednu ruku imaju i pravo, ako hoćemo da se složimo, iskati od nas tu žrtvu. Pogodba ne može biti bez uzaimnoga popuštanja (cit. prema Novak 1930: 204).

(rukovodeći se pozicijom Vuka Karadžića i Franca Miklošića).⁶ Dati tekst otvara konstatacija o čudnoj situaciji: da je hrvatsko ime poznato u svijetu, a da je sam narod gotovo nepoznat: „Колико е име Хрватско чувено у свету, самъ е народъ Хрватскій врло непознатъ“ (Daničić 2011 [1857]: 45). Rad je namijenjen Srbima („пишући ово Србима“) sa ciljem da se ukaže na ono što je u hrvatskom (čakavskom) drugačije u odnosu na srpski.

Kasnije Đuro Daničić mijenja poziciju, što se vidi, između ostalog, iz njegovog govora na beogradskoj Visokoj školi 1874 (prvi put objavljenog u ВИДОВУ ДАНУ iste godine 5. i 6. oktobra, br. 192 i 193, a zatim u njegovom radu ДИОБА СЛОВЕНСКИХ ЈЕЗИКА, Beograd, 1874, c. 5–7). U tome nastupu on pravi korekciju u odnosu na prethodnu poziciju u tome što Hrvatima ne smatra isključivo čakavce i što tvrdi da su Srbi i Hrvati jedan narod sa dva imena. Pri tome Daničić stavlja težište na četiri stvari. Prvo, on se koncentriše na kajkavsko područje:

Ne misli se svuda jednako koje su Srbi koje li Hrvati. Za to mislim da će dobro biti da se tu – kod samijeh sebe – malo zabavimo. Kod nas se najobičnije misli da su Hrvati u tri stare županije kraljevine Hrvatske, koji mjesto što govore *kaj*, te ih za to zovu kajkavcima. Oni se doista i sami zovu Hrvati, i kad god treba, djelom dokazuju da osjećaju i znaju da su Hrvati. Ali je jezik njihov prijelaz od novoga slovenskoga na najbliži susjedni; po tome ako se taj jezik i zove *hrvatski*, niti se upravo može zvati drugačije, opet ime *hrvatsko* nije moglo za nj postati, pa ne može pripadati samo njemu, nego je na nj prešlo od susjednoga, ka kojemu je on prijelaz, pa očevidno tome susjednome valja da pripada ime *hrvatsko* još više nego njemu (cit. prema Novak 1930: 383).

Drugo, ukazuje na pogrešno mišljenje, koje je, po sopstvenom priznanju, i sam imao da se Hrvati „pribrajaju“ Slovincima:

– Drugi pribrajajući k Slovincima te Hrvate protiv njihove volje, protiv njihova osjećanja i protiv samoga jezika njihova, koji koliko bi mogao biti slovenski toliko i nije, – drugi, velim, pribrajajući ih k Slovincima misle – kao što sam i sam negda mislio – da će Hrvati biti narod u hrvatskoj vojničkoj krajini na zapadu, po susjednom primorju dalmatinskom i obližnjim ostrvima i u nekim županijama zapadne Ugarske do samoga Beča, koji se sami takođe zovu *Hrvatima* i između ostaloga mjesto što govore *ča*, te ih zovu čakavcima. Ali su razlike u jeziku, kojima se oni razlikuju od svojih susjeda u Hrvatskoj i Dalmaciji, vrlo male i neznatne, a i koje su najznatnije one su gotovo sve u staro vrijeme bile i u susjeda njihovijeh, te su se u staro vrijeme još manje razlikovali nego sada, tako da je teško misliti da bi tih razlika radi postalo samo za taj dio naroda osobito ime narodno, a po tome da bi i sada ime *hrvatsko* pripadalo samo tom dijelu naroda (cit. prema Novak 1930: 383–384).

Treće, konstatuje da postoje Hrvati koji govore štokavski, kao i Srbi:

⁶ O tome piše i Aleksandar Belić (v. 683. stranu našeg teksta).

– Doista, osim pomenutih Hrvata, jednijeh i drugih, kajkavaca i čakavaca, ima naroda koji govori sasvijem onako kao i mi, ali se ne zovu *Srbima* nego *Hrvatima*, i to ime ljubi i njim se ponosi isto tako kao što si mi ljubimo srpsko ime i njim se ponosimo (cit. prema Novak 1930: 384).

Četvrto, tvrdi da su Srbi i Hrvati jedan narod:

Po tome ja mislim da ne može biti drugo nego da su Srbi i Hrvati jedan narod, samo imaju dva imena, pa se jedan dio zove *Srbima* a drugi *Hrvatima* (cit. prema Novak 1930: 384).

i da se ne mogu „nikako razlikovati“.

Što je narodno i državno ime bilo isto a države bile dvije, – što je isti narod bio u dvije države i po njima se u imenu razlikovao, za to kad se i jednoj i drugoj polovini država razbi, te se ljudi i jedne i druge polovine pomiješase zadržavši svoja stara imena, za to – velim – sada se ne mogu nikako razlikovati, među njima ne može biti razlike: – A kad su Srbi i Hrvati jedan narod, – kad govore istijem, jezikom, onda nije čudo nego je sa svijem naravna stvar, ako oni koji se zovu *Srbi* one koji se zovu *Hrvati* – videći ih gdje govore isto onako kao i oni – zovu po sebi *Srbima*, – ili ako oni koji se zovu *Hrvati* one koji se zovu *Srbi* – videći ih takođe gdje govore isto onako kao oni – zovu po sebi *Hrvatima* (cit. prema Novak 1930: 384–385).

6. U tekstu НЕКОЛИКО РЕЧИ О САСДИНЕНЮ КНЪИЖЕСТВА СРБСКОГЪ СЪ ХОРВАТСКИМЪ, koji predstavlja odlomak iz knjige ОБРАНА ЄЗИКА СРБСКОГЪ ОДЪ ИЗОПАЧИВАНЯ И ПРОСТАЧЕНЯ НЪГОВОГЪ И КИРИЛИЦЕ ОДЪ ВУКОВИЦЕ objavljene 1863. godine (s. 135–143) i pripremljene za štampu 24. juna 1862. **Evstati Mihajlović** (nemamo više podataka o njemu) govori o sve izraženijem približavanju *Srbima* u književnom jeziku „браће наше Хрвата“, što su Srbi „братски поздравили са слатком надом“ da će se kao sinovi jednog oca i majke bar u književnosti, po uzoru na susjedne Nijemce, ujediniti i „едну Літературу постићи“.

Добро су дакле браћа наша Хорвати учинили, што су се у књижеству свомъ томъ нарѣчію приближили, и поводомъ тимъ на путъ саєдинєня літералногъ єзика нашегъ ступили. Ову любовъ братску и србљи су са свое стране признали, и узаймнимъ обгрленѣмъ на сусретъ имъ изишли (Mihajlović 2011 [1963]: 52).

U težnji ka približavanju mnogo su hrvatske riječi primljene pa se paralelno koriste. Autor pri tome upozorava na gubitak osjećanja mjere, imajući u vidu smjesu koja nije ni srpski, ni hrvatski jezik. On ustaje protiv kalkova na bazi njemačkih riječi i smatra da bi bolje bilo da druga strana uzme srpsku riječ.

Пожелателно би било, да су браћа наша Хорвати, ако самъ горньихъ речи значай добро сватио, место горньихъ, и другихъ преведенихъ речи одъ србаля старе свое речи примили, а да нису изъ туђихъ єзика преводили. Преводъ е онда само нужданъ, кадъ своихъ речи немамо, а докле годъ налазимо наше изворне речи, нетреба намъ къ туђинству прибѣгавати, и позаймљивати оно, што у роду свомъ имамо (Mihajlović 2011 [1963]: 54).

Protiv je hrvatskih kovanica, koje, po njegovom mišljenju, odbijaju Srbe. On je za toleranciju – uzajamno sporazumijevanje bez nasilnog izbacivanja: „Срѣ само съ узаймнимъ споразумлѣнѣмъ радеѣи, можемо се надати, да ћемо до пожелане цѣли, то есть до сединеня Літературе наше доѣи; аль никако насилнимъ избациванѣмъ чистихъ и правилнихъ речи нашихъ и утискиванѣмъ преиначенихъ и новоскованихъ речи, кое ни сами Хорвати право реѣи обично неразуму, него значай нѣювъ текъ учити мораю, и кое срѣбли зато примити немогу, што у свомъ књижевномъ езику, за те исте речи много лепше, правилнѣ, и савршенѣ изразе имаю“ (Mihajlović 2011 [1963]: 53).

Mihajlović se zalaže za izbor narječja koje je savršenije od drugih i predlaže da se postupi onako kao što su uradili Nijemci izabравši saksonsko narječje, kao najčistije i najsavršenije, za osnovu književnog jezika. Za autora to je srpsko-podunavski izgovor („како срѣбли у подунавској и посавској Сербіи, у Срему, Славониі, Бачкој и Банату срѣбски говоре“), na kome ima najviše štampanih knjiga, ono je čistije od drugih i savršenije.⁷

7. Poznati srpski književnik **Laza Kostić** (1841–1910) u jednoj fusnoti teksta ПОРУКА ЂУРИ ДАНИЧИЋУ napisanog 1880 kritički se osvrće na Daničićevu djelatnost i konstatuje da je on postigao suprotno od onog čemu je težio te da je stoga „јунак трагедије“ (Kostić 2011 [1880]). Osnovno što mu se zamjera

⁷ Tri godine nakon štampanja Mihajlovićeve knjige srpski patrijarh **Samuilo Maširević** je nastupajući u hrvatskom saboru 24. januara 1866. istakao da „našu književnost i naše jezike [...] ne dijeli više ni najmanja razlika“ (cit. prema Novak 1930: 304). Nešto kasnije, 6. januara 1867, beogradski ВИДОВДАН piše o odlukama hrvatskog Sabora od 11. maja 1867. u vezi sa nazivom jezika i upotrebom pisama:

Ova stvar je što nedavno sabor u Zagrebu odluči, da odsad u trojnoj kraljevini zvanični jezik ima biti „hrvatski ili srpski“, a s njim i azbuka zvanična i „ćirilski i latinski“. Ovom odlukom, koja je plod svesnoga političkog jedinstva, koje proizađe iz lepoga duha narodne sloge, završena je u životu srpsko-hrvatskog naroda perioda, koja je obojim faktorima ovoga naroda do zla Boga naškodila te tim načinom narod je taj sada stupio u periodu novu, koja će mu bezmerno probitačna biti (cit. prema Novak 1930: 308).

U broju od 6/18 maja 1867 list se ponovo vraća na zaključak hrvatskog Sabora od 11. maja 1867:

Radujemo se dakle što su naša hrvatsko-srpska braća u trojednoj kraljevini proglašena na zagrebačkom saboru kao narod jedan: tim je jedina slaba strana kraljevine preobraćena sada u najjaču, neoborivu, a tim je ujedno i temelj položen jedinstvu ne samo tamošnjih Srbo-Hrvata no i svih ostalih izvan granica hrvatsko-slavonsko-dalmatinskih, temelj, kog da potrese ni koji protivnik neće dovoljno snažan, nikakve nepravilne dovoljno silne biti. Opre uvek cepanje je jednog naroda s dva imena bilo oružje svima onima, kojima naše napredovanje beše trn u oku, ali to vreme – Bogu hvala – prošlo je za svagda (cit. prema Novak 1930: 318–319).

su naučni kompromisi iz političkih pobuda, jer je „силовао научну истину“.⁸ S druge strane, konstatuje da je Daničić imao pomirljivu književno-političku liniju. Autor postavlja pitanje da li je Daničićev književno-politički rad imao kakav uspjeh i odgovara:

До сада ама баш никаквог. Од српских књижевника и новинара још се где-где може читати компромисна фраза: с р п с к о - х р в а т с к а к њ и ж е в - н о с т , ал' у тако званих хрватских писаца, т. ј. оних што пишу српски језик латиницом, нестала је та фраза, у колико је некада било, сасвим без трага. На против, очигледно је да је у нашој л а т и н и ч к о ј к њ и ж е в н о с т и почео безобзирни хрватизам отимати мах баш од оно доба кад је Даничић почео своју помирљиву књижевно-политичку радњу. По томе се види, да тај смер не само да није имао жељеног успеха, него је постигао б а ш п р о т и в н о о д о н о г ш т о ј е х т е о (Kostić 2011 [1880]: 56).

8. Deset godina prije pojave ovog teksta (4. decembra 1870) novosadska ЗАСТАВА donijela je u broju 137 sljedeću izjavу Laze Kostića u vezi sa narodnim ujedinjenjem:

Kad bi o tome reč bila, da se južna slavenska plemena uopšte, pa i pleme Slovenaca prema na misao, da južna plemena slovenska u jednom ili drugom obliku, u političim svezу stupe, a osobito, da se srpsko, hrvatsko i slovensko pleme političно ujedini, ili združi, to ni mi ne samo da ne bi ništa protivu toga imali, nego bi i naš organ postao trubom te misli, kao što smo ne jedared naglašavali, da ni Srbima, ni Hrvatima nema trajne i ugledne budućности, ako se ne združe; a kako bi i Slovenci ne samo po svom geografskom položaju, nego i po broju teško mogli posebnu državу sačinjavati, to bi zdrava politika upućivala Slovence na tešnju političну svezу sa Hrvatima i Srbima, koji bi je oberučке u svoje bratsko kolo primili (cit. prema Novak 1930: 359).

⁸ О овој неубичајеној критици Даничићеве дјелатности пише Петар Милосављевић: „Костић је искористио прилику да, супротно од тада владајућег тренда, укаже на политичку а не стручну природу Даничићевог ангажовања и да му јасно изложи своје замерке. Мада Лаза Костић у тексту не спомиње Вука, ипак је познато да је Костић био изразити следбеник Вуковог дела. Костићеве замерке Даничићу тицале су се назива језика, али и става да је српски и хрватски језик један. За разлику од Даничића, Костић је био и публициста и политички писац, активно се бавио политиком, тамновао је због својих политичких ставова, па је много јасније могао да процени природу Даничићевог ангажовања. Видео је да се Даничић упустео у нешто у шта се не разуме и хтео је да га упозори да се или не меша у политику или да не спроводи туђу политику. Има знакова да Костићева порука није остала без одјека. Томе су погодивале и спољне околности. Даничић је осетио да се атмосфера према њему у Загребу мења већ одмах после аустро-угарске окупације Босне и Херцеговине (1878). После тога је предузео оно своје познато путовање по Србији на воловским колима. Али за заокрете већ није било времена“ (Milosavljević 2002: 507).

9. Zbog potreba ujedinjenja ШАБАЧКИ ГЛАСНИК је 1885. zagovaraо poznavanje latinice kod Srba:

У нашој се књижевности пише двојако: ћирилицом и латиницом. Овом последњом азбуком поглавито Хрвати пишу, а ми – Срби источне вере – пишемо ћирилицом. Сваки мора признати, да је овај расцеп од велике штете и нама и Хрватима. Наша је књижевност и онако малена и слаба, а поред тога ми за половину наше народне књижевности ништа и не знамо, зато што се у тој другој половини друкчијом азбуком пише (cit. prema Novak 1930: 436).

Autor se ne zalaže за izbor samo једног pisanja, nego за paralelnu upotrebio једног и другог: „Ми нити тражимо да Хрвати сасвим избаце писање латиницом, нити мислимо, да ми треба да избацимо ћирилицу. Нека и код нас као и код њих остане и даље како је до сада било“ (cit. prema Novak 1930: 437). U nastavku се каже да је „наш једини спас у заједничкоме савезу“ и да је најважнији разлог, који се тиче народног opstanka, „зближење са браћом Хрватима“. Autoru се чак чини да „пре ми треба да усвојимо писање латиницом, него они ћирилицом“.

10. U radu **Stojana Novakovića** (1942–1915) pod nazivom НЕГОВАЊЕ ЈЕЗИКА СРПСКОГ napisanom 1888. godine razmatra се „књижевно кристалисање“ између Srba и Hrvata, а као centralno питање издваја се izbor нарјеђја као osnove за književni jezik (Novaković 2011 [1888]). U dilemi да ли се одредити за јужни или источни говор Novaković се недвосмислено изјашњава за овај други (skriveno polemišući са Vukом) из слједећих разлога: 1. најљепше и најчистије се говори у предјелима Stare Mačve, Šumadije и Pomoravlja, 2. apsolutna većina književnika пише источним нарјеђјем, 3. лексички састав и стил савременог književnog jezika образван је у области источног говора, 3. источни говор много боље подноси различиту акцентуацију без икакве штете и промјене па је time подеснији за ширење, 4. југоисточни крајеви су још увијек мало познати.⁹ Novaković констатује да ипак није вријеме за изрицање коначног суда те заузима tolerantnu poziciju: nijednom говору не треба стављати никакве препреке, оба треба да се без сметњи развијају. При томе додаје да није адекватно поређење са њемаčким, француским и италијанским језиком, јер се код њих ради о читавом дијалекту, а оvdje само о изговору једног staroslovenskog glasa. Šто се тиче будућности, autor иштиче да о овим питањима не одлучују само filolozi nego много више život. Zbog složenosti problema autor није за спор и расправу па предлаже да се у датој ситуацији изједначи све друго осим изговора и да само он остане neunificiran. „Баш и онда када би се обадва та говора одржала, не би било никаква сметња целини књижевног језика српског [...] Што се тиче јужног и источног изговора, време ће показати хоће ли се моћи један од њих извити изнад другог, и хоће ли моћи који од њих надвладати“ (Novaković 2011 [1888]: 61). U закључној реченици иштиче се потреба slobodnog и priro-

⁹ Gotovo iste argumente navešće kasnije и Ljubomir Stojanović.

dnog razvitka dvaju narječja: „Дотле пак, пошто то питање није и не треба да буде питање ауторитета, него треба и даље да остане, као што је и до сад било, питање снаге и питање развитка – оставимо и даље неспречен, слободан ток природном развитку, нека он покаже животне моћи и културне упливе који су се до сад у двоструком правцу обележили“ (Novaković 2011 [1888]: 61–62).

Stojan Novaković je 1911. napisao novelu NAKON STO GODINA sa podnaslovom *Beograd. Maja 15. 2011*, koja je objavljena u СРПСКОХРВАТСКОМ АЛМАНХУ за godinu 1911 (Beograd – Zagreb, s. 9–19) i u kojoj je pokušao da zamisli kako će zemlja i stanje u njoj izgledati stoljeće kasnije. Kazivanje je dato u formi izvještaja o predavanju profesora Vidovića (očito samog Novakovića), održanom 2011. u domu Dositeja Obradovica u Beogradu. Pošto se radi upravo o godini u kojoj pišemo ove redove, interesantno je šta je Novaković doista naslutio, a u čemu je pogriješio. Autor je predvidio ujedinjenje Jugoslovena, formiranje zajedničke države sa prijestonicom u Beogradu i to kao rezultat zajedničke pripadnosti, kulturnog jedinstva i napretka tehnologije, ali je pogriješio u konačnom rezultatu: 2011. te zajedničke države više nije bilo. On, recimo, piše o šetnji po Beogradu: „Pošto sebi osigurali mesto, pođemo prohodati se po gradu, središtu života jugoslovenskoga“ (cit. prema Novak 1930: 589). Novaković je na primjeru Dositejevog doma tačno pogodio kako će izgledati natpisi po prijestinici – na latinici i ćirilici. Pogrešio je, međutim, u nizu elemenata: 1. da se sa srpsko-hrvatskom literaturom ujedinila slovenačka, 2. da je prevaziđeno nekadašnje separatno stanje srpskog i hrvatskog naroda, koji su „odavna kompaktna nerazdvojna celina prekaljenja u nekim oštrim krizama i iskušenjima“, 3. da su izglađene „srednjevekovne“ rane u srpskom i hrvatskom narodu, savladana opasna pocijepanost i postignuto „uzorito jedinstvo“, 4. da oni koji su nekada stvarali rascjep propovijedaju ljubav i jednakost, 5. da navika pisanja latinicom na srpskoj strani ne izaziva nikakvu smetnju, a po hrvatskim krajevima marljivo se Hrvati još iz malena navikavaju na ćirilicu, 6. da postoji prava tolerancija, 7. da svačiju vjeru svako štije, ali i svoju ljubi, 8. da je obezbijedeno jedinstvo srpskog i hrvatskog naroda, 9. da je jezik jedan, 10. da je kulturno-književno jedinstvo toliko jako da ga moraju respektovati i političke vlasti, 11. da postoji „neizmerna blagodat“: čovjek se na čovjeka naslanja pa onaj sa Timoka brani svoga sunarodnika na Jadranskom moru, onaj s Fruške Gore brani onoga u Prizrenu, 10. da je jedinstvo jako i da se njime se postiže neizmerna snaga, 12. da postoji želja Jugoslovena, koji su stvorili zajednicu Srba, Hrvata i Slovenaca [ne spominju se Muslimani niti Crnogorci], da u tu zajednicu uđu i Bugari, kojima se moraju dati najveće moguće koncesije za njihovu posebnu književnost i jezik, 13. da se u udaljenoj budućnosti može „gledati“ politička veza sa Rumunima i Grcima, 14. da na putovanjima kroz zemlju vlada prava idila ovako naslikana: „Po tom smo se željeznicom na Skoplje uputili k Prizrenu i k Jadranskom Moru, da se preko Dubrovnika i

Sarajeva vratimo u Zagreb. Svuda smo bili kao kod svoje kuće, i svuda smo susretali u javnom mnjenju i u životu tvrdo ukorenjene težnje jedinstva i narodne sloge, koje su oduševljavali bujan i krepak život narodni, u naponu svoje snage“ (cit. prema Novak 1930: 589–598). Dakle, sve same pogrešne procjene i neostvarena predviđanja. Iluzija do iluzije.

11. Krajem XIX stoljeća (1895) pojavila se šira rasprava o odnosu između Hrvata i srpskog jezika (ХРВАТИ И ЈЕЗИК СРПСКИ), čiji se autor potpisao kao **S. M. D.** Povod za reagovanje bila je „беспримерна дрскост“ sa hrvatske strane da se štokavštinom smatra samo hrvatski jezik, što tvrde ne samo poznati „велико-хрватски фантасти“ poput Anta Starčevića, nego i „први хрватски учени људи“, „учени доктори и професори“, zbog čega S. M. D. ne može ostati ravnodušnim, pogotovo što takvih ima prilično mnogo. Ovaj autor, skriven pod pseudonimom, posebno izdvaja nekoliko imena sa „сумњивом“ pozicijom kao što su akad. Armin Pavić, akad. Tade Smičiklas, univ. prof. i predsjednik Hrvatske Matice, Vjekoslav Klaić, Lovro Ljubuški. Kao konkretne primjere neprihvatljive pozicije navodi sljedeće stavove. Armin Pavić tvrdi za Vukove СРПСКЕ НАРОДНЕ ПЕСМЕ da su pisane hrvatskim jezikom. Za T. Smičiklasa ne postoji srpski jezik jer je štokavština samo hrvatski jezik. Vjekoslav Klaić je „понајоригиналнији“ od sviju ostalih budući da dokazuje čak i to kako su svi slovenski stanovnici današnje Bosne i Hercegovine samo zato Hrvati što govore jezikom hrvatskim, to jest štokavštinom. Ovakvu poziciju (da nema Srba i srpskog jezika te da je štokavština hrvatski jezik) autor naziva gadnom pseudonaukom, hrvatskom pseudonaukom. Nakon konstatacije

Ми добро знамо, да су такови Хрвати, који се стварају путем школе и цркве, најмање Хрвати и да они најмање имају у себи ма чега хрватског. Али нама је и то познато, да се такови људи однарођују од свога Српства и то је оно, ради чега сви Срби без разлике политичких назора и положаја; у којима се налазе, морају одсудно устати и томе лека потражити.

autor prelazi na analizu „славонских Срба католика“ (takozvanih *Šokaca* i *Raca*), „босанских Срба католичке вјере“ i „Срба мухамеданске вјере“ (S. M. D. 2011 [1895]: 64–65).

Управо се не да ни замислити, да они Срби, који не станују на политичком територију, који се зове Србија, само за то нису Срби, што живе рецимо: у Хрватској и Славонији, у Аустрији, у Угарској, у Турској или рецимо у Босни и Ерцеговини. Или зар Црногорци само за то нису Срби, што њихова држава није краљевина Србија, него кнежевина Црна Гора. Појам покрајинског имена: *Србијанац*, *Босанац*, *Хрваћанин*, *Старо-Србијанац*, *Далматинац*, *Славонац* и т. д.; или појам држављанства (наиме које је државе ко припадник), то су чисто географски и политички појмови. То су управо карактерне ознаке појединих политичких народа, али то нема никакве везе са појмом извесног народа у генетичком смислу“ (S. M. D. 2011 [1895]: 68).

S. M. D. navodi dijalog u kome neki Srbin ističe da Hrvati imaju svoj jezik koji zanemaruju i odbacuju, a usvajaju tuđe jezike te dodaje:

Међу тим да баш и говорите туђим у место својим народним језиком, ви би ипак остали све дотле Хрвати, догод не би други какав народ постали. Зар није сам Гај, Љубић, па и Вебер признао, како су Хрвати данашњи књижевни језик од Срба узели. Па кад су Хрвати, имајући у књижевности језик српски, ипак остали Хрвати; то сигурно не ће престати да буду Хрвати ни тога ради, што им је језик српски и језик друштвени (S. M. D. 2011 [1895]: 66).

Autor konstatuje da štokavskim narječjem govore svi Srbi ma gdje bili, dakle onako kako je pisao Vuk Karadžić.

Drugi dio ovog rada posvećen je bosanskim spomenicima i pitanjem na kome jeziku su napisani. Za POVELJU KULINA BANA tvrdi da je sačinjena na srpskom jeziku. Prema mišljenju bosanskog bana Matije Ninoslavu iz 1234. godine, a tako je bilo i za bana Kulina 1189. godine, kao i prije njega, svi stanovnici Bosne su Srbi. Autor zaključuje da su Bosanci pod banom Kulinom i Ninoslavom kao i za vrijeme bana Matije Stjepana u XIII vijeku bili Srbi. Na jednom mjestu kaže da su Bosanci „уек били Срби“, bili Srbi kako ih istorija poznaje (S. M. D. 2011 [1895]: 71). On navodi i podatak da je ban Stjepan Kotromanić, taj „необично велики католик“, jedno darovno pismo iz 1333. napisao na srpskom jeziku. Slično konstatuje za propratna pisma uz dragocjenosti koje je banica Anka poslala u Dubrovnik 1406. Za jezik svih povelja još od Kulina bana S. M. D. kaže da je jedan – srpski. Opšti njegovo zaključak glasi: jezik Bosanaca i Hercegovaca iz toga doba je štokavština, odnosno srpski jezik; drugačije rečeno, Bosanci i Hercegovci smatrali su svojim jezikom srpski (S. M. D. 2011 [1895]: 72).

U nastavku autor navodi šta su sve pisali stranci o jeziku u Bosni i Hercegovini. On ističe (a) da je Porfirogenit tvrdio kako su Bosnu i Hercegovinu naselili Srbi sve do Drine i da se, prema tome, Srbija prostire sve do Cetine, (b) da je grčki istoričar Kinamus smatrao Bosnu Srbijom, (c) da u jednom dokumentu stoji kako Srbi drže veliki dio Dalmacije. S. M. D. se zatim poziva na Šafarika i Miklošića u argumentaciji koja mu ide u prilog, a onda dodaje i druga imena: „Да су пак у Босни и Ерцеговини уек живели Срби, то тврде и признају и многи други хрватски писци и историци, међу које као најзнаменитији долазе: Лучић, Крчелић, Ткалчић, Јагић, Маретић и т. д. Но код свега тога најглавније је ипак то, што исто тако суди о томе и фамозни поп Дукљанин, пошто и он држи Босну само као један део Србије“ (S. M. D. 2011 [1895]: 74). U tursko doba „како је главна српско-рашка држава пропала, то босански бан Твртко проглашује себе и своју државу за српско краљевство, које ће да настави не само српски рад, него и све традиције некадашње рашке државе“ (S. M. D. 2011 [1895]: 75).

S. M. D. ističe da je poznato kako su Srbi u Bosni do turske najezde bili podijeljeni na tri različite vjere te nastavlja:

Тако рекући, домаћа им права вера била је вера богумилско-патаренска; она је била и најмногбројнија. За њом је долазила вера римска-католичка, понај-

више унесена или из Угарске или управо од папе из самога Рима. Трећа вера била је православна, која свакако у Босни и Ерцеговини постоји тек од св. Саве, јер он први уведе у Босну веру православну онда, када се Босна и Ерцеговина нађоше под владом рашко-српских владара. Од св. Саве постоје и два босанско-православна владичанства, која је он сам установио. Многи држе, да се је Липљанско владичанство, које је установио св. Сава, налазило у Старој Србији – судећи по томе, што у Босни има и сада црква у селу Липљу; и по што и сад у близини те цркве стоје рушевине старог православног манастира, ми држимо, да је то владичанство спадало Босни, те које то, а и многе друге прилике упућују нас да верујемо, да је липљанско владичанство, које је установио св. Сава, било друго Босанско православно владичанство (S. M. D. 2011 [1895]: 76).

Što se tiče jezika poturčenjaka, S. M. D. piše:

Пошто је вера мухамеданска била у Босни у исто време и вера државна, су се босански мухамеданци могли женити и са правим Туркињама; тако се мало по мало однарођаваху крвно од свога Српства. Те које с тога, а које опет услед са свим разумљивог верског антагонизма према Србима православне вере, босански се мухамеданци све то више удаљаваху од свога Српства. Ови се престаше називати именом српским, поносећи се покрајинским именом *Босанац* или чак и страним именом *Турчин*. А свој језик обично називаху *босанским*, много пак ређе *српским* (S. M. D. 2011 [1895]: 77).

Autor tvrdi da su se i „Срби католичке вере“ udaljavali od Srba i svoj jezik naziva *srpskim* („дотле сви без разлике“) *slovinskim*, *bosanskim* (рједе), *ilirskim* (још рједе).

Na početku narednog dijela analize autor konstatuje: „Доказасмо ето тако, и ако у најкраћим потезима, да су у данашњој Босни и Ерцеговини од увек живели Срби, као и то: да је сам тамошњи народ називао и сматрао свој домаћи матерњи језик – т. ј. штокавштину – језиком српским; и то не само до Турака, него и после пропасти Босне. Али Кад је Босна потпала под Турке, силан се народ из ње раселио, како по данашњој Славонији, тако и по данашњој провинцијалној Хрватској“ (S. M. D. 2011 [1895]: 79). Autor kao argument navodi pisanje Petra Matije Katančića (Slavonca) koji, smatrajući štovavštinu za jezik ilirski, kaže da je kajkavština (Carniolica) jezik slovenački, da je čakavština jezik hrvatski, a da Bosanci i Dalmatinci govore onim istim jezikom kojim govore i Srbijanci (S. M. D. 2011 [1895]: 80),

[...] а мало даље и на истој тој страни каже, како сви Срби говоре језиком илирским – „Serblii... universi dialecto Illyrice usi“. Па пошто Катанчић признаје и тврди, да Илири сами себе зову Србима, па да их и други исто тако зову Србима, а и Илирима, а и Власима (стр. 217. и 227.), то онда нема сумње, да је он као и сви његови Славонци, сматрао свој домаћи народни језик за језик српски (S. M. D. 2011 [1895]: 80).

I sam je Ljudevit Gaj, nastavlja S. M. D., tvrdio da su Srbi Iliri. Autor navodi i pisanje Slavonca i katolika Torkvata Brlića – da su „у целом илир-

ском трокуту ж и в е л и Срби римокатоличког и источног (т. ј. православног) закона“ (S. M. D. 2011 [1895]: 81).

За свој матерњи језик, којим говоре и сви остали Славонци без разлике вере, он изрично каже, да је језик српски (види исту граматику стр. 14.) Три године кашње (1857.) издао је с п о м е н и к е с р п с к е , за које рече, да их је са немачког на српски превео; а превео их је на чисту штокавштину. Тако би то био још један доказ, да је штокавштина не само од Босанаца и Ерцеговаца, него и од Славонаца сматрана једино као језик српски. Да је пак ма ко, рођен у Славонији, икада рекао за свој језик, за штокавштину, да је језик хрватски, апсолутно нема ни једног случаја све до наших дана. Према томе није ни најмање претерао и згрешио славни славонски песник Матија Антун Рељковић, кад се овако у песми обраћао на своје земљаке католичке вере: „O Slavonče! ti se vrlo varaš, koji god mi tako odgovaraš; vaši stari jesu knjigu znali, srpski štili, a srpski pisali“. (Djela M. A. Reljkovića, str. 291.). Када би дакле и на даље почели овако набрајати све премноге доказе о Српству Славонаца и њиховог језика, без разлике вере, не само да би отегли ствар, него би и са свим сувишно било (S. M. D. 2011 [1895]: 81).

S. M. D. izvlači četiri zaključka: 1. jezik Srbije, Stare Srbije, Bosne i Hercegovine i Slavonije je uvijek bio i sada je srpski, 2. dokle dopire štokavština dotle dopiru i Srbi, 3. kajkavski nije hrvatski, već slovenački (kranjski) jezik, 4. čakavski je jedini jezik Hrvata, i to od najstarijih dana. Što se tiče ovog posljednjeg, autor precizira: „Да је чакавштина народни језик хрватски, то се и отуда види, што се она и данас још протеже и влада, једино онде, где живе Хрвати без примесе српске или словеначке“ (S. M. D. 2011 [1895]: 85). U nastavku on još jednom potencira da je čakavština jedini narodni jezik hrvatski (S. M. D. 2011 [1895]: 86). „Другим речима, где год се спомињу штокавци и кајкавци под именом народности и језика, хрватског треба знати, да су то похрваћени Срби и Словенци“ (S. M. D. 2011 [1895]: 86). Zatim konstatuje da su tek mješavinom hrvatskog naroda sa srpskim i slovenačkim ponikli „ови нови и политички Хрвати“ ili, tačnije rečeno, ovi „хрватски“ štokavci i kajkavci (S. M. D. 2011 [1895]: 87).

Autor posebno potencira „хрватску манију“ – svojatanje tuđeg jezika: „Чудновата и у свету ретко позната појава, која код Хрвата у велико влада, јесте необична манија за својатање туђега у опће, а напосе за својатањем туђих језика, напуштајући при томе свој сопствени“ (S. M. D. 2011 [1895]: 87). Pred kraj rasprave autor piše u sličnom duhu:

Разгледамо ли мало боље код наше браће Хрвата ту чудну појаву за својатањем туђих језика, видећемо, како су они управо од најстаријих давнина веома силно нагињали за присвајањем туђих народних обележја, а нарочито туђих језика. Тако је било времена, кад су се Хрвати служили искључиво латинским језиком; кашње су примили језик мађарски, онда словеначки-крањски, па затим немачки – и најзад ево где примише и наш српски језик. Како је извршено то примање нашег језика, ми смо потанко разложили у овој нашој књижици и судећи по томе, можемо поново као са свим поуздано закључити и

рећи: да су једини прави Хрвати они, који говоре чакавски. Они пак Хрвати, који говоре кајкавски и штокавски такође су Хрвати, само што не говоре својим, него туђим – српским и словеначким језиком. Али такви Хрвати нису прави, јер су постали од похрваћених Словенаца и Срба, те су као такви које политиком, а које школом и црквом створени. Не ћемо дакле претерати ни мало, ако кажемо, да је појам таковог новог хрватства пуки политички појам (S. M. D. 2011 [1895]: 90).

Он такође истаје да су Хрвати у Илirском покрету примили шtokавштину од Срба и да се њоме тек од тада служе (S. M. D. 2011 [1895]: 88). С тим у вези резимира:

Дакле кад се све уважи, онда излази, да су Хрвати узели српски језик само за књижевни језик, а народ хрватски и на даље је остао при своме старом језику – при чакавштини, као што њоме и данас још говори. Са свим се друго смерало са примањем језика српског, али се хвала богу није успело; па за то, кад су Хрвати видели, да никако не могу Србе прогутати – и да Срби и на даље остају Срби и ако су Хрвати примили њихов српски језик, а у нади, да ће их тако лакше похрватити – почеше губити сву вољу за Илиризам (S. M. D. 2011 [1895]: 89).

Као аргумент S. M. D. наводи и Вебера Ткалчевића:

Тако, када је Вебер Ткалчевић 1885. г. казао у скупштини „Матице Хрватске“, да примећује, како неки млађи писци хрватски све то више пријањају уз начин писања „који се обично зове *srpski*“ а то је штокавштина, и да он тај исти језик назива и *хрватским* само за то, што њиме данас говоре и неки Хрвати, – то је он и сувише скроман био, нарочито према ономе, што су поједини Хрвати о српском језику говорили и писали. Њима није баш ништа сметало, да својатају језик српски заједно са словеначким, поред свег тога, што је народ хрватски још и у XVIII. веку називао кајкавштину само *словеначким* – *крањским*, и што је штокавштину све до наших дана свако живи од Хрвата сматрао као језик „влашки“ т. ј. српски (S. M. D. 2011 [1895]: 89).

На крају аутор извлачи општи закључак: „И тако дакле можемо завршити ову вашу књижицу са необоривим доказима потврђеном истином: да су Штокавци само Срби, а штокавштина да је само језик српски!“ (S. M. D. 2011 [1895]: 88).

12. Posljednji značajni rad iz ovog perioda na datu temu dolazi iz pera **Ljubomira Stojanovića** (1860–1930) i nosi naslov О ИНДИВИДУАЛИСАЊУ СРПСКОГ ЈЕЗИКА, што је у ствари приступна бесједa изgovorena у SANU 11. јануара 1896. Након анализе постaнка српског језика Stojanović констатује да на простору од Triglava до Crnog Mora постоје само три језика: словеначки, српски и бугарски, од којих сваки има низ дијалеката. Сви дијалекти који се говоре између језика бугарског и словеначког чине једну cjelinu, али она нема једно име, већ два: *jezik srpski* и *jezik hrvatski* (Stojanović 2011 [1896]: 94). Ovdje аутор прелази на питање куда пролазе међудијалекатске границе и овако одговара:

Али то питање – шта је чије – компликује се нарочито тиме, што је сада књижевни језик и оних што се зову *Срби* и оних што се зову *Хрвати* један исти. А кад је тако језик престао бити мерило за и м е , онда није никакво чудо, што се у последње време дотерало дотле, да становници једног истог града, који су и исте вере, и исте буквице, а често и крвни рођаци, једни себе зову Србима а други Хрватима. Исти такав појав виђа се и на истоку између Срба и Бугара. Има по Мађедонији села у којима су чланови исте породице неки Срби а неки Бугари. У једном селу била су два попа пашенога и један се звао Србином и признавао је патријаршију, други се звао Бугарином и потпадао је под егзархат (Stojanović 2011 [1896]: 94).

По његовом мишљењу за vrijeme doseljenja Slovena na Balkansko poluostrvo imena *Srbi* и *Hrvati* била су племенска а не географска, док су имена типа *Zahumljani*, *Dukljani*, *Travunjani* itd. била географска. „Да се име *Србин* и *Хрваџ* распростирало на велики број народа, а није било сведено на уске границе, види се по истим именима народа у Лужици и Чешкој“ (Stojanović 2011 [1896]: 94). Stojanović констатује да се српско и хрватско име ширilo док ле су се ширile и државе српске и држава хрватска, да је nestankom ове posljednje ustuknulo и име хрватско, јер га није подржавала kosmopolitska katolička crkva. „С друге стране, српско име одржало се и после пропасти државне, али само код православних, јер се идентификовало с вером; Срби католици, као и Хрвати, остали су без имена“ (Stojanović 2011 [1896]: 94). По ауторовом мишљењу мало је вјероватно да је у XIII vijeku име *Srbljin* označavalo pravoslavnog, јер ако је у томе stoljeću у Bosni ikako и било pravoslavlja, moralo га је бити мало, neuređenog, без crkvene hijerarhije.

Кад је у то доба и у Србији једва било утврђено и хришћанство, а камоли православље, као што се то јасно види из Немањиних и Савиних биографија, како ли је тек могло у то доба бити у Б о с н и која није имала свога светог Саву? Држати дакле да је у првој половини тринаестог века име Србин било синонимно с православним, не значи ништа друго до појмове осамнаестог века преносити у тринаести (Stojanović 2011 [1896]: 95).

У vezi са prepirkom око имена Stojanović ističe да је то važno samo за politiku, а не за nauku те dodaje:

Јер да су се н. пр. Срби и Хрвати при досељењу разделили на двоје, па да је једна половина Срба и Хрвата заузела земље на истоку а друга на западу, и да су до сад очували своја имена, данас би Срби и Хрвати на истоку говорили не само једним језиком већ и једним дијалектом, и били би потпуно међу собом једнаки, док би се, поред једнаког имена, говором јаче разликовали од својих имењака на западу. Место тога Срби су заузели исток, Хрвати запад; што нису постала и два језика, као н. пр. српски и бугарски, нису узрок ни једни ни други, већ је томе узрок што је покорено становништво на целом пространству било у главном исто (Stojanović 2011 [1896]: 95).

Besmislenost prepirke о imenu Stojanović najviše vidi у pretpostavci да су у isto доба када су Hrvati primili hercegovački dijalekat за svoj književni jezik Бугари nazvali svoj jezik *bugarskim*, а Slovenci *slovenačkim* па се с tim у

vezi pita: „Зар ми не бисмо изгледали смешни, кад бисмо им стали доказивати да то није језик ни бугарски ни словеначки већ српски?“ (Stojanović 2011 [1896]: 96).

Stojanović tvrdi da nije bilo Gajevog Ilirskog pokreta kako tako bi se moglo razgraničiti srpsko od hrvatskog:

Х р в а т с к и дијалекти били би они којима говоре и пишу они који себе Хрватима називају, а српски би били они којима Срби говоре. И као год што ја никад чакавски дијалекат не могу назвати *српским* у оном смислу у коме то велим за овај дијалекат у коме ово пишем, јер знам да нема ниједнога човека који чакавски говори, а *Србином* се зове; исто тако и Хрвати не треба да се љуте, кад им се рече да је онај дијалекат, којим говоре и пишу, или боље рећи, којим се труде да говоре и пишу у Загребу, дијалекат с р п с к и, јер до илirског покрета није било човека који је тако говорио и писао а да се Хрватом називао; напротив тим дијалектом говоре Херцеговци, народ који се од старине само Србима називао. Ко би хтео тај дијалекат звати хрватским зато, што у најновије време има и Херцеговаца Хрвата, могао би га са већим правом назвати и турским, јер има још више Херцеговаца који себе Турцима називају, и то не од скоро већ од три-четири стотине година (Stojanović 2011 [1896]: 95–96).

Taj je čin u istoriji srpskohrvatskih jezičkih odnosa po njegovom mišljenju donijelo nesreću:

Да се у макар ком другом народу десио случај, да се једно племе одриче свог дијалекта и пригрли у књижевности језик свога многобројнијег брата, коме је лепоту језика и богатство народне књижевности признала цела образована Јевропа, као што је то био случај са Гајевим покретом, тај би корак био сматран као срећа за оба племена. И то што би код сваког другог народа донело срећу, нама је донело несрећу. У место слоге, братства и јединства наступио је раздор, мржња и поцепаност о каквој се пре Гајева рада није ни сањало да уопште може искрснути међу нама и Хрватима (Stojanović 2011 [1896]: 95–96).

Ovdje, međutim, Stojanović završava raspravu mišlju da treba znati gdje se završava nauka a gdje počinje politika: „Жалостан факт о коме не могу да говорим, јер сам већ дошао на границу одакле политика почиње“.

Na Stojanovićevu pristupnu besjedu reagovao je Vatroslav Jagić (Archiv für slavische Philologie, Wien. XIX, s. 270–275) па је Ljubomir Stojanović на то кратко одговорио. Он је istakao (a) да се језик којим говори народ у Србији, у Bosni, у Hercegovini, itd. мора по наuci звати *srpski*, јер се и народ тим именом зове, иако njime пишу и Хрвати; (b) да се језик којим говоре dalmatinski ostrvljani i neki deo primorja мора звати *hrvatski*, јер се народ тако зове, иако njime не пишу Хрвати (Stojanović 2011 [1896]: 97). Он dodaje да се између makedonskog i kajkavskog dijalekta nalaze, uglavnom, samo dijalekti štokavski (srpski) i čakavski (hrvatski). Ovo naknadno objašnjenje Stojanović završava ponovnim ukazivanjem на потребу odvajanja nauke od politike: „Али о свему томе, о односима Срба и Хрвата, па и Словенаца, о чему се говори на стр. 278. Archiv-a, где је нашао места чак и Nothausdruck, ја нећу да говорим, јер се

тине већ залази у политику, а на томе пољу ја се нисам рад сретати с мојим многопоштованим пријатељем г. Јагићем“ (Stojanović 2011 [1896]: 98).¹⁰

13. Svetozar Pribićević (1875–1936) srpski političar, ministar unutrašnjih poslova i ministar prosvjete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, bio je jedan od velikih zagovornika ideje o tome da su Srbi i Hrvati jedan narod, tačnije „dijelovi jednoga, istoga naroda“ (Misao vodilja Srba i Hrvata. – NARODNA MISAO, Zagreb, 1897, s. 55–76). Na pitanje da li postoje između njih razlike u jeziku on odgovara da oba naroda govore istim jezikom:

Kod ove tačke suvišno bi bilo razlaganje, i dokazivanje, da narod srpski i hrvatski govori istim jezikom. Najbolji naši filolozi otvoreno su i bez za-zora istakli tu istinu, da postoji samo jedan jezik, za koji se mogu upotrebiti nazivi *srpski ili hrvatski*. Sav narod naš govori jednjem, istim jezikom. U tom se najbolje i očituje intimni osjećaj jedinstva narodnog, kad svaka stranka zove taj jezik isključivo svojim, pridodajući, da je druga stranka prisvojila i lažno ga svojim naziva. Prema tome shvatanju izišlo bi, da postoje dva naroda, srpski i hrvatski, od kojih je jedan čitav narod svoj jezik izgubio s nepojmljivih razloga, naučio jezik toga drugog naroda, a da mu je kod toga procesa njegova narodnost, njegova narodna duša ostala netaknuta. Da čudne li logike! Sličnijeh procesa nije nam zabilježila istorija, a kad bi i dopustili tezu o prisvajanju jezika, onda bi zagovornici te teze, kad bi poznavali logiku, a kad bi shvatili uticaj jezika na stvaranje mišljenja, osjećanja, na cio razvoj narodnog duha, morali odreći onom dijelu, koji je po njihovu mišljenju jezik izgubio, pravo na opstanak kao samostalan narod i računati ga kao dio svoga naroda. Tako bi i oni došli na istu okolnost, da su Srbi i Hrvati jedan narod (cit. prema Novak 1930: 470)

Autor ističe da nije glavno pitanje da li se i u koliko jezik Srba i Hrvata razlikovao u prošlim vijekovima, već je važnije kako oni danas govore pa s tim u vezi kaže: „Niko neće poricati, da se danas na cijelom teritoriju, gdje stanuju Srbi i Hrvati govori jednim jezikom“ (cit. prema Novak 1930: 471).¹¹

Slične stavove Pribićević ponavlja i 9. jula 1918 u hrvatskom Saboru, iznoseći shvatanje o narodnom jedinstvu. Na pitanje kako se tumači narodno ujedinjenje on odgovara:

¹⁰ Ljubomir Stojanović je подробно analizirao život i rad Vuka Karadžića te rezultate objavio u velikoj studiji, koja nudi bogat materijal i za tumačenje srpsko-hrvatskih jezičkih odnosa (Stojanović 1924).

¹¹ U istom listu (NARODNA MISAO, br. 11) godinu kasnije (1898) sličnu poziciju zauzima **Jovan Hranilović** (1855–1924), unijat, grkokatolik. On piše kako je „barem naobraženijim“ Hrvatima i Srbima jasno da su Hrvati i Srbi dva plemena jednoga te istoga naroda, „dva sina jedne te iste matere“ i da ništa ne smeta što „taj jedan te isti jezik jedni nazivaju hrvatskim, a drugi srpskim; glavno je, da je to jedan te isti jezik“ (cit. prema Novak 1930: 492). Autor smatra da nema ništa naivnije nego prepirka o tome jesu li Hrvati uzeli jezik od Srba ili Srbi od Hrvata.

Za mene barem stvar je čista i jasna: Srbi, Hrvati i Slovenci su jedan narod. A zašto? Svi elementi objektivni, koji jedan narod čine narodom, koji ulaze u sastav narodne duše, nama su jedni te isti. Jedan je jezik, isti ili slični narodni običaji, jednaka pravna narodna svijest, jednako etničko shvaćanje (cit. prema Novak 1930: 786).

14. U XIX vijeku, pored navedenih, bilo je još interesantnih pogleda na jezičke odnose Srba i Hrvata. Jedan od njih pripada **Dimitriju Ruvarcu** (1842–1931), dugogodišnjem svešteniku, zatim bibliotekaru u patrijaršijskoj biblioteci u Sremskim Karlovcima, inače mlađem bratu arhimandrita Ilariona. U knjizi *ЕБО, ШТА ЦЕ НАМ КРИВИ!*, koja je objavljena 1895. u Zemunu sa dotjeranim autorovim tekstovima štampanim u *НОВОМ ВРЕМЕНУ* 1894. godine, Ruvarac polemizira sa zagrebačkim *ОБЗОР* o srpsko-hrvatskim odnosima. On ističe kako je poznata istina da Srbi, ma gdje živjeli, bez razlike govore srpskim jezikom i da nisu uzeli svoj jezik od Hrvata (Ruvarac-www). Iz ovog stava se vidi da autor stoji na pozicijama Vuka Karadžića (da su Srbi svi oni koji govore srpskim jezikom bez obzira na vjeru i da je srpski jezik štokavski, a hrvatski čakavski i kajkavski). On dalje ističe „da su današnji Hrvati, t.j. ‘kajkavci’ i ‘čakavci’, koje mi [...] jedino za prave današnje Hrvate držimo, mada su prvi više Hrvato-slovenci i Hrvato-kranjci, no čisti Hrvati, uzeli za svoj književan jezik, srpski jezik [...]“ (Ruvarac-www). U nastavku slijedi:

Reklo se ne jednom, i danas se govori, i od srpske i od hrvatske strane, da su Srbi i Hrvati po jeziku jedan narod. I mi to velimo, al samo za stare katolike iz Dalmacije i Bosne, koji su svoj jezik nazivali slovinskim, i za one današnje katolike, kojima je jezik materinski srpski jezik, kao n. pr. Šokce u Slavoniji, koje vi danas brojite u Hrvate. Ti jesu po jeziku s nama Srbima jedan narod, a današnji „čakavci“, a osobito „kajkavci“ poslovenčeni Hrvati, koje mi držimo za prave Hrvate, nisu s nama jedan narod po jeziku. Sa svim je drugi jezik njihov, a drugi naš srpski (Ruvarac-www).

Svoju analizu Ruvarac ovako rezimira: „Iz svega rečenoga, jasno se vidi, da je jezik ‘slovinski’ i ‘hrvatski’, kojim su pisali u XVI. veku Antun Dalmatin, Stipan Istrijanin, Truber, Matija Divković, Petar Kanizija i ostali, manje više srpski jezik pomešan sa staroslovenskim, a nikako hrvatski“ (Ruvarac-www).

15. U knjizi *АПОЛОГИЈА СРПСКОГ НАРОДА У ХРВАТској И СЛАВонији*, čije je prvo izdanje objavljeno 1909. godine u Novom Sadu, **Radoslav M. Grujić** (1878–1955), srpski pravoslavni teolog i historičar, dopisni član SANU, reaguje u vezi sa „veleizdajničkim procesom“ protiv 53 Srbina u Zagrebu iste godine (optuženih da su unijeli u Hrvatsku zastavu, grb i druga srpska nacionalna obilježja i time počinili akt veleizdaje), a u kontekstu pozicije zastupnika hrvatskog državnog prava da u Hrvatskoj i Slavoniji ne postoje Srbi, već samo katolički i pravoslavni Hrvati. Autor kritikuje stav državnog tužioca da pravoslavni narod u Hrvatskoj nije srpskog porijekla i da nije imao nikakve nacionalne svijesti, naročito ne srpske. „Стога он и даље тврди, да језик тога народа

није српски, те му је то име у најновије доба великосрпска пропаганда наметнула, као и ћирилицу, који православни народ у Хрватској и Славонији до то доба, не само да није употребљавао, него је ни познавао није“ (Grujić 1909: 191). U argumentaciji Grujić ističe da su u Bosni i Hercegovini, Primorju i Dalmaciji ne samo pravoslavni Srbi ijekavci nego i katolici ikavci nazivali svoj jezik srpskim, a to su činili čak i muhamedanci (Grujić 1909: 191). I u Baniји je, nastavlja autor, jezik nazivan *srpskim*; „и у Ђенералату Вараждинском увек је наш језик називан *српским језиком*, па су га и ту, као ми по другим крајевима разликовали увек од језика хрватскога, наглашавајући да су та два језика међусобно врло слична, али ипак не истоветна“ (Grujić 1909: 195). Autor zaključuje da je po svim krajevima Hrvatske i Slavonije „где наш народ живи“ uvijek jezik nazivan *srpskim* (Grujić 1909: 197).

16. U to vrijeme srpski političar, državnik i publicista **Stojan Protić** (1857–1923) pobija teoriju o dva naroda, hrvatskog i srpskog i tvrdi 1910: „Teorija o jednom narodu, koja odgovara i nauci i faktičkom stanju ima sve dobre strane ideje o narodnom jedinstvu a ne smeta ni jednom delu naroda da svoje osobine i istorijske uspomene neguje i razvija“ (cit. prema Novak 1930: 581). Godinu kasnije (1911) on piše u tekstu „ЗАСТАВИНА“ ТУМАРАЊА: „I oni stranci, koji su ispitivali i ispituju našu prošlost, naš jezik i našu sadašnjost, do istoga su rezultata došli do koga smo došli i mi: da su Srbi i Hrvati jedan narod razdvojen verom i tuđom politikom. Dvojako ime, niti je moglo niti nas može razdvojiti, jer dvojako ime, ni u drugih naroda nije narod razdvojilo, niti je moglo razdvojiti“ (cit. prema Novak 1930: 587). Protić ističe u drugom tekstu da se njemački jezik, tačnije onaj što ga narod govori, razlikuje mnogo više u pojedinim njemačkim pokrajinama i državama od jezika kojim govore Srbi i Hrvati u ranim krajevima (prema Novak 1930: 580).

17. Dvije godine kasnije u listu ПИЈЕМОНТ (april 1912, br. 95) objavljen je pozdravni članak povodom dolaska hrvatskih studenata u Beograd, u kome se kaže i ovo: „[...] користимо се овом приликом, да размишљамо, заједно с вама, о светој истини и светој мисли, о нашем народном јединству, израженом у формули: С р б и и Х р в а т и ј е д а н с у н а р о д с а д в а и м е н а “ (cit. prema Novak 1930: 613–614). Dalje se ističe da u Srbiji, „Пијемонту Српства“, нема више nijedne strane koja ne smatra da su Srbi i Hrvati jedan narod. Za Hrvate se konstatuje da bi trebalo da se oslobode habzburške hipnoze i s tim u vezi smatra ispravnom sljedeće tvrdnja: „Није највећа несрећа Хрвата што су у Аустрији; највећа је несрећа што је Аустрија у њима“.

18. Srpska interkorelaciona tumačenja jezičkih odnosa nastala u prvoj polovini XX vijeka (do 1945) dolazila su u kontekstu značajnih zbivanja. Srpsko-hrvatska konvergencija dobila je snažne impulse u srpskim pobjedama tokom balkanskih ratova. Formiranje prve državne zajednice najvećeg broja

južnih Slovena 1918. dala je i institucionalne okvire za približavanje jezika Srba i Hrvata, ali su nade, posebno jedne strane, bile kasnije u priličnoj mjeri iznevjerene. Na srpsko-hrvatsku divergenciju posebno je negativno djelovalo formiranje i postojanje Nezavisne Države Hrvatske tokom Drugog svjetskog rata. Od lingvističkih događaja veliki odjek dobila je Skerlićeva anketa o istočnom i južnom narječju (1913), pojava dvaju pravopisa – Boranovićevog (1921) i Belićevog (1923) i potraga za kompromisnim ortografskim rješenjima.

Diskusione dominante u srpskim jezičkim pogledima iz ovog perioda bile su: 1. kako formirati zajednički jezik Srba i Hrvata, 2. da li za osnovu književnog jezika uzeti istočno ili južno narječje, 3. treba li ići na kompromis pa odustati od ćirilice u korist latinice, a da Hrvati odustanu od ijekavice i prihvate ekavicu, 4. kakve su i kolike razlike između jezika Srba i Hrvata, 5. kako stvoriti zajedničku pravopisnu normu.

19. Milan Rešetar (1860–1942) napisao je nekoliko radova u kojima je razmatrao srpsko-hrvatske jezičke odnose. Jedan od tekstova naslovljen kao *MEA CULPA* (1912) izražava jasnu poziciju: Srbi i Hrvati su jedno (Rešetar 2011 [1912]). U njemu ističe kako je izvjesno vrijeme prihvatao Miklošičevu teoriju da su jedno Srbi a drugo Hrvati, ali ga je u tome razuvjerio Jagić, kome je zahvalan što je prešao na stranu onih koji ne razdvajaju jedan narod zbog dva imena, već naprotiv teže jedinstvu „našeg naroda“ ne praveći nikakve razlike između „srpskog“ i „hrvatskog“ (Rešetar 2011 [1912]). Autor ističe da je na taj način od separatiste postao unitarac, što ga je iskreno veselilo. Dalje konstatuje da je među Srbima i Hrvatima ista razlika kao i među kruhom i hljebom, „to jest – ako izuzmeš ime – nikakva“ (Rešetar 2011 [1912: 99]). Rešetar takođe konstatuje da su, kao i on, bili na krivu putu i oni koji su odvajali Srbe od Hrvata tražeći u jeziku samo dva dijalekta, čakavski i štokavski, i proglašavajući prvi hrvatskim, a drugi srpskim jezikom.

U Anketi slovenačkog časopisa *VEDA* posvećenom zbližavanju Slovenaca i „Srbohrvata“ Rešetar ističe da u to ne treba sumnjati, da je korisno i da odgovara idealu „da od dva naroda postane jedan [...]“ (Rešetar 2011 [1913]: 123). Međutim, to nije moguće sve dok nas „dijele političke granice i književni jezik“. Autor ukazuje na povezanost jezika i politike: čim se riješi jezičko pitanje, riješiće se i jezičko. I ako „Srbohrvati“ i Slovenci budu imali jedan isti književni jezik, to može biti samo srpsko-hrvatski. Rešetar ističe da bi za Slovence bilo vrlo štetno ako bi se to provelo prije uklanjanja političkih granica. Pri tome dodaje da nema druge alternative od približavanja jednih drugima, ali je isključeno stvaranje nekog vještačkog jezika kao mješavine jednog i drugog. Rešetar predlaže (1) da slovenački jezik uzima iz srpskohrvatskog ono što nema, a ne da posuđuje iz ruskog, češkog ili kuje nove riječi, (2) da Slovenci prihvate fonetičku ortografiju srpskohrvatskog jezika. Pri tome dodaje da mnoge turske riječi smetaju Slovincima, ali da su one odveć obične (čak će se broj povećavati). Rešetar zapaža slabije mogućnosti srpskohrvatskog u posuđivanju

iz slovenačkog. Autor prognozira (dosta neuspješno) da će se prije nešto drugo postići: da „Srbohrvati“ zapadnih krajeva prihvate ekavicu, čime bi se srpsko-hrvatski znatno približio slovenačkom.

Dvije decenije kasnije (1935) Rešetar se javlja radom na temu da li je došlo vrijeme za uklanjanje ijekavskog književnog izgovora (Rešetar 2011 [1935]). U njemu konstatuje „велике незгоде од тога што имамо два књижевна изговора“ pa i štetu (Rešetar 2011 [1935]: 149). Stoga postavlja pitanje je li pravo vrijeme da se taj problem pokreće te negativno odgovara, ističući da je „питање јекавског изговора код нас још, и на жалост биће још дуго, еминентно политичко питање, које ће се и моћи ријешити само на политичком пољу, па би била велика политичка погрешка кад би се хтјело да се ријеша силом; – то ‘уједињавање’ био би само нов разлог разједињавања“ (Rešetar 2011 [1935]: 149). Rešetar predlaže da se sve riješi trezveno i objektivno. On konstatuje da se Uredništvo NAŠEG JEZIKA, koje je pokrenulo ovo pitanje, vara da bi to mogla učiniti komisija od nekoliko članova, jer kompromisa ne može da bude jer bi se podigla vika na novo nasilje centralne vlasti. On predlaže da to uradi Srpska kraljevska akademija, JAZU, univerziteti u Zagrebu i Beogradu, a da se proces završi ministarskom naredbom bez ikakvog nasilja. Međutim, jasno mu je da o tome ne postoji saglasnost. Rešetar ističe da „неће бити правога народнога и душевнога јединства све дотле док се не буде разумјело да тому јединству много, ма много више неголи двојаки књижевни изговор смета двојака азбука“ (Rešetar 2011 [1935]: 150).

20. Približno u isto vrijeme (1912) istupa **Borivoje Popović** pod skraćеним именом i prezimenom *Bor. P.* sa prijedlogom da se u cilju književnog јединства izabere latinica kao опште писмо Srba i Hrvata (ZVEZDA, Beograd, 1912, sv. II, s. 119). Polazeći od toga da je „једнокрвној браћи“ један језик, да će i književnost бити једна te da je постојање двaju писана прилично незгодна „отежика“ u извођењу „здраве идеје“ o јединству književности Hrvata i Srba“ autor se пита зашто će onda то двојство i одговара:

Ja se nimalo ne ustežem odmah reći da sam za j e d a n p r a v o p i s i t o z a l a t i n i c u . Prvo zbog toga, što tim pravopisom i inače piše veći deo našega naroda. Drugo zato, što i ćirilica nije ni srpska, ni čisto slovenska; nego je grčkog porekla. I treće, latinica je pravopis, koji će olakšati ulaz našega jezika u književnu zajednicu celoga kulturnoga sveta (ZVEZDA, Beograd, 1912, sv. II, s. 119).

21. Prema uticaju, autoritetu i prijedlozima koje je iznosio neosporno je centralna srpska ličnost prvih decenija XX vijeka **Jovan Skerlić** (1877–1914). Posebno je imala širokog odjeka njegova anketa o јужном ili istočnom narječju u srpsko-hrvatskoј književnosti (Skerlić 2011 [1914]). U tekstu ЈУЖНО ИЛИ ИСТОЧНО НАРЕЧЈЕ Skerlić govori o јазовима u уједначавању i јединству између Srba i Hrvata, „фаталној подвојености“ u три suprotne вјере, dvije азбуке i два narječja (Skerlić 2011 [1913]: 125). Stoga smatra da je sazrelo pitanje kojim narječjem pisati u srpsko-hrvatskoј književnosti – da li јужним, јекав-

skim, ili istočnim, ekavskim. Na ovo pitanju pokušava da odgovori sa praktičnog i književnog gledišta. Skerlić prvo daje istorijski presjek ulaska južnog narječja u književnost.

Парадоксално је, али стоји чињеница: да је код Хрвата, где је велика већина икаваца и екаваца, јужно наречје сасвим освојило у књижевности; док код Срба, где је толико велики број јекаваца, није могло у књижевности освојити земљиште, и до данас је остало једно покрајинско наречје. Источно наречје не само да се одржало у крајевима у којима се говори, но поставши књижевно наречје српске књижевности, показује јасну и јаку тенденцију да истисне јужно наречје и постане опште наречје целе српске књижевности (Skerlić 2011 [1913]: 110).

Prije nego što se izričito opredjeljuje za ekavsko narječje, iz više razloga, Skerlić se kritički osvrće na Vukove argumente zbog kojih je u reformi izabrao južno narječje.

1. Djelimično je tačno da je južno narječje najrasprostranjenije, ali je Vuk apsolutno netačno tvrdio da se ono govori do Beograda, pa čak i do Budima. „Томе хотимичном и произвольном проширавању области јужнога наречја треба још додати и намерно прећуткивање ширине области источног и западног, екавског и икавског наречја“ (Skerlić 2011 [1913]: 111).

2. Takođe je djelimično tačno da su gotovo sve narodne pjesme postale na južnom narječju, jer ih ima dosta na ekavskom i ikavskom narječju za koje Karadžić, u početku svoga rada na skupljanju, nije ni znao, naročito mu nije bilo poznato narodno blago u isključivo ekavskim krajevima, u Staroj Srbiji i Makedoniji (Skerlić 2011 [1913]: 111). Osim toga, „тај разлог тек је другог реда“.

3. Ni u jednom drugom narječju riječi različitog značenja slovima ne mogu se razlikovati kao na primjer *cjegum* (ich sitze) i *cujegum* (ich werde grau), *zajjjevat̃u* (anfangen zu singen) i *zaj̃ujevaṽu* (wehklagen), *õj̃jjevat̃u* i *õj̃j̃ujevaṽu*, *jõj̃jevaṽu* i *jõj̃ujevaṽu*. Skerlić ističe da je ovaj razlog usiljen, jer se smisao riječi ne vidi ne samo po njihovoj zasebnoj fizionomiji nego i po smislu u rečenici te dodaje: „Ни у јужном наречју не може да се споља обележи разлика код речи разнога значења које се подједнако пишу: *море* (са једним истим акцентом има три смисла: море! усклик; море, mare; море, треће лице множине садашњег времена од глагола *мори̃ти*); *коса* (у три смисла); глагол *би̃ти* (помоћни глагол, у смислу постојати, и у смислу ту̃ћи); *џлави̃ти* (у смислу боје, и у смислу плавити обалу)“ (Skerlić 2011 [1913]: 112).

4. Razlog da je južni govor najbliži i „словенском нарјечију“ Karadžić navodi bez mnogo ubjeđenja, više kao jedno tuđe mišljenje („многи вичу...“), na koje sam mnogo ne polaže. „И одиста, ако је било човека који није имао права да наведе тај разлог, то је био Караџић, који је из азбуке избацио знатан број непотребних словенских слова и увео из латинице *j*; који је својим фонетичким правописом још више одвајао српски језик од словенског јези-

ка, и који је стално тврдио да су словенски језик и српски језик два разна језика који имају да живе својим засебним животом“ (Skerlić 2011 [1913]: 112). Skerlić dodaje: „Усиљавајући се да пошто-пото нађе што више разлога за јужно наречје, Караџић је дошао да пориче самога себе, да прихвата тврђења својих противника ‘славјанствујућих’ етимологичара и да од српских писаца тражи знање црквеног језика!“ (Skerlić 2011 [1913]: 112).

5. Karadžića tvrdnja da južno narječje postoji i kod „дубровачкијех списатеља, и тако се само чрез њега можемо ујединити с нашом браћом римскога закона, која с радошћу нама руке пружају“ је djelimično tačna, а у cjelini netačna:

Од „наше браће римскога закона“ само су, иначе малобројни, Дубровчани од XVII века писали јужним говором (и то не сви), докле су писци из северне Далмације, Босне и Славоније писали готово редовно икавски, а писци из кајкавске Хрватске писали екавски. У доба када је Караџић писао ове редове дубровачка књижевност била је мртва, а „наша браћа римскога закона“, тадашњи Илирци, писали су екавски! (Skerlić 2011 [1913]: 113).

Ovdje se Karadžićev razlog okreće protiv njega samoga: ako se htjelo jedinstvo sa katoličkim dijelom „нашег народа“, trebalo je usvajati istočno narječje kojim se tada pisalo u Zagrebu.

6. Karadžić je imao još jedan razlog koji nije izrično naveo: da su jugozapadni krajevi etnički svježiji i čistiji, više srpski pa je južno narječje moglo biti pravo, nepokvareno i čisto srpsko. Pri tome je Vuk narodnu poeziju jugozapadnih krajeva stavljao nasuprot umjetničkoj književnosti ugarskih Srba, pisanoj, по njegovom mišljenju, rđavim jezikom i bez dovoljno nacionalne podloge. „Сукоб Вука Караџића са ондашњим српским писцима био је у ствари сукоб између балканског и угарског Српства. На Србе у Угарској, нарочито по варошима, Караџић је гледао као на изопачен, недовољно националан део народа, и бојао се да ти „учени Србљи“ не покваре новостворену Србију“ (Skerlić 2011 [1913]: 113). Skerlić napominje da je u svojoj argumentaciji Vuk vrlo često stvari uprošćavao onoliko koliko je to njemu bilo potrebno, mudro je prelazio preko činjenice da se istočno narječje govorilo i govori vrlo čisto i vrlo srpski u Šumadiji, valjevskom okrugu, Mačvi. Iako je tačno da je hercegovački govor bio odista vrlo čist srpski govor, nastavlja Skerlić, isto tako se čisto srpski govorilo i по selima cijele severozapadne Srbije. Stoga autor zaključuje да је са gledišta čistote jezika istočno narječje imalo isto toliko prava koliko i južno.

7. Skerlić, на kraju navodi još jedan razlog за južno narječje koji Karadžić nije spominjao, а који су касније isticali они који су били за takav izgovor – njegovu milozvučnost („благосласност“): „јужно наречје својим обиљем самогласника и умекшаваним д, т и л у **ђ**, **ћ** и **љ**, има нечега јужњачки меког и подсећа на италијански“ (Skerlić 2011 [1913]: 114). Odmah затим navodi и njegovu озбиљну ману: riječi су сувише razvučene, са више slogova nego у исто-

nom i zato pjesnik ne može da piše dovoljno sažeto. Stoga je, u tome pogledu, istočno narječje pogodnije za poeziju.

Iz ove analize Jovan Skerlić izvlači zaključak da od svih navedenih razloga nijedan ne izgleda dovoljno jak i ubjedljiv da južno narječje treba da postane književno narječje srpskohrvatske književnosti. U prilog ekavice Skerlić ističe više razloga. 1. Istočnim narječjem govori veći i kulturniji deo srpskoga naroda. 2. Ono je milozvučnije, prostije, lakše. 3. Taj izgovor ima iza sebe tradiciju i opštiju upotrebu, on je nosilac srpske pismenosti i nove srpske književnosti. 4. Istočnim narječjem govori brojem veći i kulturom jači dio srpsko-hrvatskog naroda (kako su i Sloveni ekavci, tim narječjem govori se na „Словенском Југу од Триглава па до Солуна“). 5. Ekavsko narječje je bilo književno narječje i ranije i danas. 6. Ono je prostije, jednostavnije, lakše; njime bez ikakvih teškoća mogu pisati ijekavci i ikavci. 7. Ekavica je prostija, ujednačenija i lakša za primanje ljudima od ostala dva narječja. 8. Ona je najzgodnija za poeziju. 9. Istočno narječje je ekspanzivno, ono ima silu stvari uza se, ono samo sobom pobjeđuje i potiskuje južno narječje. Njegov opšti zaključak je sljedeći: „Овде је наведен довољан број разлога, и види се зашто се не може јужно наречје које је унео Вук Караџић усвојити као опште књижевно српскохрватско наречје“ (Skerlić 2011 [1913]: 123). Skerlić tvrdi da za krajnju pobjedu istočnog narječja radi samo vrijeme i da je ona sigurna te stoga ne treba nagliti i nikoga prisiljavati, već da je u tome neophodna široka tolerancija, budući da se oba narječja u stvari malo razlikuju. „Можда је било најбоље оно што је др Јован Стејић предлагао 1849, а чега се Јован Суботић држао још 1881: да треба задржати слово Ћ, па нека га изговара како је ко научио и, је или е“ (Skerlić 2011 [1913]: 123).

Nakon konstatacije da je prirodan proces prelazak na ekavicu („очевидна и природна тенденција да источно наречје преовлада у српскохрватској књижевности“), da je to proces koji se ne može zaustaviti pa će prije ili kasnije istočno narječje postati opšte narječje srpskohrvatsko, Jovan Skerlić daje prognozu u odnosu na pismo (ćirilicu i latinicu) koja se nije ostvarila: „извесно је да ће кроз четрдесет или педесет година, када српско-хрватски народ буде национално обезбеђен, као што је био случај код православних Румуна, латиница постати општа књижевна азбука“ (Skerlić 2011 [1913]: 123). Ova prognoza odnosila se, kao što se vidi, na pedesete godine XX vijeka, dakle na vrijeme kada je NOVOSADSKIM DOGOVOROM fiksirano suprotno od onoga što je Skerlić predviđao: ravnopravnost ćirilice i latinice.

U članku Naši omladinski listovi i naš novi naraštaj (DANAŠNJI SRPSKO-HRVATSKI NACIONALIZAM, Rijeka, 1913, c. 62–65) Jovan Skerlić ističe da mladi u svome realizmu polaze od proste činjenice da jedanaest miliona ljudi govore jednim jezikom i imaju jednu dušu te da nikakva filološki, antropološki, teološki ili politički „distinguo“ ne može od jednog napraviti dvoje, a onda nastavlja: „Sa izuzetkom Bosne i Hercegovine, — gde su još u Srednjem Veku bile najjače

verske borbe u našem narodu, i koje su po svom religioznom fanatizmu uvek bile naša Španija, Španija rastrgnuta borbama Mavara, Jevreja i papinaca, – u svima drugim krajevima srpsko-hrvatskim, omladina se oseća kao jedna celina. Reč *Srbo-Hrvat*, za nju je, da se poslužimo izrazima lingvistike, jukstapozicija a ne kompozicija, ne *Srbo-Hrvat*, no *Srbohrvat*“ (cit. prema Novak 1930: 651). On dodaje da je mlađem naraštaju, naročito u Dalmaciji koja je uvijek prednjačila, ima dosta onih koji se osjećaju isto tako Srbima kao i Hrvatima, i obratno: isto tako Hrvatima kao i Srbima, koji neće i ne mogu da dijele ta dva naziva jednog istog naroda i koji su pustili krilaticu: „Što bolji Srbin, to bolji Hrvat, i što bolji Hrvat, to bolji Srbin“.¹²

22. Skerlićevo rješenje (izbor ekavice i latinice) podržalo je nekoliko učesnika u anketi (Skerlić 2011 [1914]).

Tako se poznati mostarski pjesnik **Aleksa Šantić** (1868–1924) opredijelio za istočno narječje: „Пошто је колијевка наше писмености у екавском говору, и пошто се њима служе скоро сви они што стоје данас у прочељу наше српско-хрватске литературе, и покрај свега што јужно нарјечје имаде драгоцјених љепота, склада и музике, и ја држим да писци српско-хрватски ван Краљевине Србије треба да приме то источно наречје“ (Skerlić 2011 [1914]: 126).

Sličnog mišljenja bio je **Svetozar Ćorović** (1875–1919): „[...] кад већ сви видимо, јасно и бистро, да, ако као ј е д а н народ желимо имати и ј е д а н књижевни језик, непрактично је и непаметно и даље задржати оба“ (Skerlić 2011 [1914]: 126). Takođe je **Marko Car** (1859–1953) za Skerlićev prijedlog:

Ја сам, без икаква устезања и без икаква ограничења, за наречје источно. Рођени „јекавац“, изгледаћу, можда, као неки одметник од свога јата; но ја се у овом случају држим, начела: да опћу корист треба стављати изнад свега (Skerlić [2011] 1914: 127).

On, međutim, ima drugačiji stav u odnosu na izbor samo latinice: „[...] ја сам по својим симпатијама одвећ изразити ‘латинаш’, а да уз лепо источно наречје не бих желео победу и лепој, двојесветској латиници“ (Skerlić 2011 [1914]: 128).

Za istočno narječje se isto tako izjasnio **Vladimir Ćorović** (1885–1941): „Не без извесне унутрашње борбе, ја сам се одлучио за екавштину, за источно наречје, раскидајући с нашим филолошким традицијама и, што је било много теже, са дијалектом који сам примио од матере учећи прве речи и којим се и данас служим живећи у средишту једне ијекавске области“ (Skerlić 2011 [1914]: 132). On konstatuje da je istočno narječje „данас несумњиво у назатку“ i da neosporno „књижевно најкултурнија средишта стварају књижевни језик, а данас је такво средиште, жариште свега нашег духовног

¹² Više o Skerlićevim pogledima na srpsko-hrvatsko pitanje v. Skerlić 1918.

живота, на првом месту Београд, [...] стециште најкултурнијих и најбољих елемената наше нације“. Овај учесник у анкети истиче да ће прелазак на екavicu ићи врло споро: „Не само неповерљивост и конзерватизам појединаца, с којима се увек при напредним покретима мора рачунати с мање или више обзира, него ће нам на том путу нарочито сметати власти и широке, неуке масе“ (Skerlić 2011 [1914]: 133). Osim toga dodaje:

Хрватски део нашег народа у Босни и Херцеговини у великој већини стоји под утицајем шовенских и искључивих настојања извесних клерикалних кругова и стоји, на жалост, врло, врло далеко од оних великих и широких концепција њихове културније браће у Далмацији и делимично и у Хрватској. Журећи да час пре задобију у већини још увек анационалне Муслимане, они главне ударце упућују против Срба и живе у уверењу да им само од нас прети највећа опасност. Њихова је борба с тога веома жучна, запенушена и, на жалост, све, пре него увиђавна. Она ће несумњиво и то почети тумачити на свој начин и од тог покрета чинити рђаве употребе. Није чудо ако то у нашим лако распаљивим редовима изазове реакцију и ако се услед тога стане ометати и братски споразум у нашим националним питањима (Skerlić [2011] 1914: 134).

Na problem književnog jedinstva vraća se Vladimir Ćorović 1918. člankom *ZA KNJIŽEVNO JEDINSTVO* (Ćorović 1918). U njemu ističe da u stvaranju jedne jedinstvene kulture i književnosti južnih Slovena pitanje jedinstvenog književnog narječja može biti prvo „kušanje svesti i odlučnosti naše u tom delovanju“ (cit. prema Novak 1930: 766). U vezi sa pismom autor piše o gotovo jednostudnoj želji Hrvata i Slovenaca da Srbi napuste ćirilicu i prime pismo kojim se oni služe i gotovo sav ostali kulturni svijet. On sam se izjašnjava na sljedeći način:

Mi, u stvari, protiv toga ne bi ništa imali. Ćirilica je adoptirano tuđe pismo isto kao što je bila i glagolica i kao što je danas latinica. Ali ima jedan naročiti moment, koji nam ćirilicu u ovo vreme čini posebno važnom. Da se pustilo izboru, razlogu i vremenu nema sumnje, da bi se dobar deo srpske inteligencije laka srca prihvatio latinice i primakao se tako idealnoj jedinstvenosti književnog stvaranja. Međutim, kao i uvek pre, i ovog se puta izabrao najmrži i najmanje delujući način rešenja tog pitanja, udarilo se silom i zabranom. Ćirilica je tako postala naš sapaćenik i, kako jednom rekosmo, grafički simbol naše borbe za održanjem i naše svesti i istrajnosti. I radi toga sve dotle, dok naš nacionalni opstanak ugrožen, ona će ostati kao jedan amblema, koji se ne sme napustiti i jedna zastava, pod kojom mora izdržati. Zbog toga, rešenje toga pitanja ne zavisi od nas (Ćorović 1918: 99–100).

23. O jedinstvu južnih Slovena i pitanju njihovog zajedničkog jezika pisao je i **Jovan Cvijić** (1865–1927). On ukazuje 1918. godine u knjizi *ГОВОРИ И ЧЛАНЦИ II* da postoje jezičke i etničke razlike između raznih južnoslovenskih grupa. „Najpoznatija je razlika između zapadnih i istočnih Južnih Slovena, između Srbo-Hrvata sa Slovencima na jednoj i Bugara na drugoj strani“ (Cvijić 1921 [1918]-www). Autor tvrdi da „Srbo-Hrvati“ govore jezikom koji je toliko „jednolik“, da jednoga Srbina iz Srbije može bez ikakve teškoće razumeti

Hrvat sa Istre. Zatim daje viđenje jezičke raslojenosti na području zajedničkog jezika.

Prema obliku zamenice *što* ovaj je jezik podeljen na *štokavski* i *čakavski* dijalekat i smatralo se, da štokavski dijalekat karakteriše Srbe, a da je čakavski svojstven Hrvatima; danas se zna, da se Srbi ne mogu odeliti od Hrvata na taj način. Ima stanovništva koje govori štokavski i naziva se Hrvatima. Čakavski dijalekat, koga uostalom brzo nestaje, ograničen je na nekoliko mala jezična ostrvca u severnoj Dalmaciji i u južnoj Hrvatskoj, na jadranska ostrva i na srednju i zapadnu Istru. Izvan ovih krajeva, u kojima se čakavski dijalekat održao usled geografske usamljenosti, svi Srbo-Hrvati govore štokavski. Mesto štokavskim i čakavskim Slovenci govore *kajkavskim* dijalektom. Ali ovaj dijalekat nije svojstven samo Slovencima. Hrvati iz tri granična okruga, iz zagrebačkog, varaždinskog i križevačkog, govore takođe kajkavskim dijalektom, koga uostalom nestaje pred štokavskim, koji se širi kao književni srpsko-hrvatski jezik. Kajkavski se dijalekat još dobro održao u Kranjskoj, u okolini Trsta, u Štajerskoj i u Koruškoj, A čakavski je dijalekat spao na red lokalnih govora (Cvijić 1921 [1918]-www).

U nastavku Cvijić konstatuje da su dijalekatske razlike beznačajne i da ne odgovaraju tačno podjeli na Slovence, Hrvate i Srbe. Osim jezika on smatra da su osnovne psihičke crte iste kod Srbo-Hrvata i Slovenaca:

Oni se odlikuju intelektualnom i moralnom osetljivošću, kojom razlikuju nianse, često najfinije; velikom osećajnošću i jako razvijenim osećanjem simpatije koja je u osnovi narodne duše kod svih Južnih Slovena. Ova su osećanja življa nego kod Rusa, naročito Veliko-Rusa. Ona često prelaze u strasti i mogu se u unutrašnjim borbama izroditi u netrpeljivost. Srbo-Hrvati se još odlikuju i bogatom maštom, zanosom i oduševljenjem, ukratko: jako izraženim idealizmom (Cvijić 1921 [1918]-www).

Cvijić se vraća u prošlost i zaustavlja, između ostalog, na Gajevoj reformi:

Oko 1830 godine Ljudevit Gaj je uveo kod Hrvata štokavski dijalekat kao književni jezik [...] Počevši od ove epohe ostvarilo se jedinstvo u jeziku i književnosti kod Srbo-Hrvata i srpsko-hrvatski jezik i književnost počeli su se širiti i kod Slovenaca. Ali je Ljudevit Gaj u isto vreme bio sebi postavio prostranije ciljeve. On je smatrao imena *Srbo-Hrvati* i *Slovenci* kao oblasna imena jednog istog naroda i da bi ih izbegao usvojio je za označenje celoga naroda ime „*Iliri*“. Verovatno je, da je u tom pogledu bio od uticaja na njega naziv „*Ilirija*“, koji su Napoleon i francuski administratori bili dali oblastima osvojenim od Austrije 1809. godine, oblastima koje su obuhvatale Kranjsku, slovenačke delove Štajerske i Koruške, Trst, Dalmaciju i zapadnu Hrvatsku (Cvijić 1921 [1918]-www).

Jovan Cvijić prelazi na situaciju sa Bugarskom i konstatuje jezičke nepodudarnosti:

Idući preko Balkanskog Poluostrva, od Jadranskog Mora ka Crnom, ispitivač će naići na znatnije jezične i etničke razlike, naročito ulazeći u oblasti naseljene Bugarima. Sa jednog gledišta osobito će mu pasti u oči pojava postpozitivnog člana, koji dolazi kao dodatak na kraju imenica. (Cvijić 1921 [1918]-www).

On dodaje da se navedene jezične i etničke osobine svojstvene Bugarima ne javljaju istočno od pomenute granice, jer ima prostranih oblasti gdje srpske i bugarske osobine prodiru jedne u druge i stapaju se, kao u „pravoj Makedoniji“ (južno od Velesa) i u šopskoj oblasti između Timoka i Iskra. Nova bugarska država, stvorena poslije srpsko-turskog i rusko-turskog rata 1876–78 godine, usvojila je za svoj književni jezik dijalekat koji je Bugare najviše udaljavao od Srba.

24. Jezičku problematiku doticao je i srpski pravnik, historičar, književnik i političar **Slobodan Jovanović** (1869–1958). On je u govoru u Zagrebu 1929. godine **FRANJO RAČKI I JUGOSLOVENSKA MISAO** na proslavi stogodišnjice ove poznate ličnosti izdvojao široki sveslovenski kulturni krug i uži južnoslovenski krug, u koji je uključio Srbe, Hrvate, Slovence i Bugare. Iz „političkog jugoslovenskog kruga“ izdvojio je još uži krug – srpsko-hrvatski: „Dokle je opšta jugoslovenska zajednica počivala na istovetnosti političkih ideala, dotle je srpsko-hrvatska zajednica počivala na istovetnosti jezika i to joj je davalo naročito prislan karakter“ (cit. prema Novak 1930: 886).

25. Najveći srpski autoritet u XX vijeku bio je neosporno **Aleksandar Belić**. Njegovi pogledi na odnose između jezika Srba i Hrvata iznošeni su u dosta širokom vremenskom rasponu – od dvadesetih do šezdesetih godina prošloga vijeka.

U tekstu **СРБИ И ХРВАТИ И НАШ КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК** iz 1935. centralna tema je jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Belić ističe kao grešku dvije stvari: a) kada je prije pedeset godina austrijska vlada iskoristila u političke svrhe tumačenje „bosanskog jezika“ kao nečeg zasebnog, odvojenog od srpskohrvatskog jezika i b) kada je Miklošić „свакако погрешно“, povodeći se za razlikama među čakavskim dijalektom, koji je on smatrao kao hrvatski jezik, i štokavskim dijalektom, koji je on shvatao kao srpski jezik (Belić 2011 [1935]: 135). Ali za ovo posljednje nalazi opravdanje tvrdnjom da je ranije sve rješavano više intuicijom i osjećanjem nego primjenom pravih naučnih metoda te da naša nauka doskora nije bila još sposobna da odgovori na pitanja o porijeklu jezika i njegovom jedinstvu. Tako je i Daničić preuzeo Miklošićevu poziciju i zbog triju diferencijalnih osobina smatrao da su srpski i hrvatski (čakavski) dva jezika: 1. odnos glasova **š** i **j**, 2. novo jotovanje i 3. prelazak **l** u **o**. Belić dodaje kako Daničić nikako nije mogao da ukloni ovu smetnju jezičkom jedinstvu. Međutim, deset godina kasnije (1867) „покајав је свој грех“ te promijenio stav konstatacijom da (a) ima i Hrvata koji govore štokavski, dakle nisu Hrvati samo štokavci, niti je štokavski samo srpski, (b) nema nikakve nepremostive razlike između čakavskog i štokavskog (Belić 2011 [1935]: 136).

U analizi prošlosti Belić konstatuje da je nekoliko vijekova nakon dolaska Južnih Slovena na Balkanu postojala njihova zajednica i da je nesumnjivo moralo da budu nekog jedinstva. Ali to je pratila i izvjesna jezička diferencijaci-

ja (dijalekatsko cjepkanje). U to vrijeme štokavski, kajkavski čakavski nisu značili neke zasebne dijalektalne jedinice (kajkavski je bio podijeljen između Slovenaca i Hrvata, štokavski između Srba i Hrvata, jedino je čakavski bio samo hrvatski). Od VII. do XIV v. javlja se nova štokavsko-kajkavska „узajамност“. Она је прекинута догађајем од пресудног значаја – доласком Турака, јер у периоду од 1389. до 1683. долази до интензивног покрета са југа на сјевер и запад, чиме се čakavski одваја од štokavskog, а štokavski шири по цијелој јужној Хрватској, готово цијелој Далмацији и Славонији. Као резултат тога настаје поновно језичко јединство, које једино не захвата крајњи сјеверозапад, гдје се снажно развија словеначки језик. Природно је било да је све што је било у блиским, непосредним и материјалним везама, само на различите начине, било повезано од VII v. до краја XIV и од краја XIV до краја XIX v. морало добити свој заједнички израз. „То је наш моћни савремени књижевни језик који стоји на ретко уједначеној основици створеној самим унутрашњим развитком нашег народног језика“ (Belić 2011 [1935]: 141). Анализу Beliћ закључује ријечима које ће догађаји након његове смрти у великој мјери оспорити: „Има врло мало народа у свету код којих би народно јединство било тако дубоко и тако потпуно оличено у јединству језика као што је случај са нашим народима“ (Belić 2011 [1935]: 141).

Да напише текст под насловом БОСАНСКИ ЈЕЗИК ИЛИ СТИЛ (1937) понукала је аутора Исидора Секулић текстом објављеном годину раније под насловом О језику Босне на основи старих и младих текстова. Изражавајући суздржан став према њеним ставовима Beliћ подсјећа да се Исидора Секулић теško може сјећати буре која се подигла када је V. Јагић говорио о „bosanskom језику“.

Тада су истакнути људи нашег народа писали отворена и оштра непријатељска писма Јагићу у којима су доказивали да нема босанског језика, сем у плановима Аустријанима, која је хтела на основу босанског језика да створи и босански народ као засебну етничку јединицу на Балканском Полуострву. И Јагић се за последњих двадесет и више година живота упорно бранио од приписивање му жеље да огласи босански језик за нешто самостално, и то све нашироко помиње у својим СПОМЕНИМА (II књ. 243–245) – Belić 2011 [1937]: 151.

С тим у вези Beliћ поставља два питања: 1. ко је био у праву – да ли је Аустрија или они који су против самосталности босанског језика тако огорчено протествовали, 2. има ли у босанском језику особина на основу који се може заиста закључити о његовом самосталном положају (Belić 2011 [1937]: 151).

У одговору Beliћ тврди да оно што Секулић истиче као специфичност језика Босанаса („убоги живот око њих није имао културних форми ни друштвених редова, све тековине духа ишле су у језик, тај језик постаде школа, забава, лек од смрти“) постоји и у другим крајевима. Код Исидоре Секулић аутор запажа претјеривања, јер се много штошта од онога што она истиче односи и на језик других крајева. Recimo, ауторка пише да су у језику Босне „речници

векова“, што Belić propraća konstatacijom: „Ово је тачно, али је у сваком језику тако“ (Belić 2011 [1937]: 153).

Belić strogo razgraničava „bosanski jezik“ koji je htjela da uvede Austro-Ugarska od bosanskog jezika kojim se oduševljava Isidora Sekulić. Prvi pojam je za njega politički (motivisan, iznuđen), drugi je stilski i estetski (markiran). Belić postavlja pitanje samoniklosti bosanskog govora – da li se radi o nakalemljenoj orijentalnoj elastičnosti i rezultatu turskog uticaja.

Slijede tri zaključka: 1. u pitanju je tanana i darovita analiza jezika bosanskih pisaca od strane Isidore Sekulić, 2. nemoguće je govoriti o nekom bosanskom jeziku kao o nečemu samostalnom, 3. ne mogu se osporavati ljepote bosanskog govora i stila, ali toga ima i u drugim krajevima.

Na početku rada БЕНЕШИЋЕВА ГРАМАТИКА Belić konstatuje kako nema nikakve sumnje da razlika između dvaju središta (Beograda i Zagreba), koja su se prije ujedinjenja dugi niz godina zasebno razvijala, mora biti, naročito u rječniku, ali da one nisu ni značajne ni velike (Belić 2011 [1939]: 155). Autor priznaje da postoje „извесне разлике“, međutim pojavili su se ljudi ih koji svjesno i sve više ističu i to ne s namjerom da ih izglađe ili bar da učine da one postanu što manje, već da pokažu kako je nepremostiv jaz između jednog i drugog središta.

Kao primjer Belić uzima GRAMATIKU HRVATSKOG ILI SRPSKOG JEZIKA Julija Benešića izašlu u Poljskoj iste godine (GRAMATYKA JĘZYKA CHORWATSKIEGO CZYLI SERBSKIEGO), uz koju je objavljen razlikovni rječnik na 46 strana. Na početku Belić konstatuje da sličnog priloga nema u gramatikama takve vrste, a zatim negativno valorizuje Benešićev spisak, koji je, po njegovom mišljenju, pun netačnosti: „У њему је за велики број речи сасвим произвољно и сасвим погрешно изнесено да су хрватизми и онда када су те речи у подједнакој употреби и код Срба и када се ни на који начин не може доказати да су их Срби примили од Хрвата“ (Belić 2011 [1939]: 157). Tvrdnju da se radi o istom jeziku demantuje 46 strana razlika. Dvojstvo terminologije, nastavlja Belić, stvara utisak da su u pitanju dva zasebna jezika. U kritičkoj ocjeni ovog prvog razlikovnog rječnika ističu se sljedeći elementi. 1. Odnos oba centra nije predstavljen kako treba. 2. Nisu pravilno ocijenjene uzajmne veze između Srba i Hrvata (ni do ujedinjenja ni poslije). 3. Nigdje se ne spominje da su Hrvati prihvatili Vukov književni jezik kao osnovicu zajedničkog jezika. 4. Nije tačno predstavljen proces ujedinjenja. 5. Bilo je mnogo više pokušaja da se u terminologiju i kod Srba unese što više „hrvatizama“ (Belićevi navodnici). 6. Benešić je htio pružiti potpuno zadovoljenje onim strancima kojima se čini da su srpski i hrvatski dva jezika. 7. Birani su primjeri sa ciljem da se poveća broj razlika.

Belić na nizu mjestu ističe besmislenost Benešićevih srpsko-hrvatskih parnjaka i njihovog tumačenja, recimo da je *vrlo*, *zabavljati* i *bačvar* samo hrvatski, a *kovandžija* (u značenju *pčelar*) samo srpski uz napomenu da vrlo

malo Beograđana zna uopšte šta posljednja riječ znači. „Ми никад ни сањали нисмо да неко може одрицати Београду право на *сиџурносџ*, а да му приписује само *безбедносџ*, задржавајући *сиџурносџ* само за Загреб“ (Belić 2011 [1939]: 161). Beliћ ističe da je *knjižnica* isto tako obična riječ u Beogradu kao i *biblioteka*, da su *lim* i *limar* sasvim normalne lekseme u Beogradu. Čudna je i srpsko-hrvatska diferencijacija u parovima *izvrstan* (hrvatski) – *odličan* (srpski), *svoјstvo* – *osobina*, *pogreška* – *greška* itd. Stoga slijedi Belićeв komentar: „Ово већ постаје смешно када се зна да се све поменуте речи употребљавају у Београду као најобичније“ (Belić 2011 [1939]: 162).

U Benešićевом поступку Belić запажа одређену tendenciju: kada postoje dva izbora, strana se riječ pripisuje Beogradu, a domaća Zagrebu, a istina je, po njegovom mišljenju, sasvim drugačija. Slijedi zaključak: Benešićeva novina nije ni naučno opravdana u glavnim crtama, niti koristi narodnoj kulturi.

Rad ПОНОВНА ПАСИРА из 1940. Beliћ почиње проценом која се у нашем садашњем тренутку показује потпуно погрешном: да су у прошлом (XIX) stoljeću najbolji umovi hrvatski i srpski *d e f i n i t i v n o* riješili pitanje srpsko-hrvatskog književnog jezika i pravopisa (Belić 2011 [1940]: 165). Budući da su se našli „нови незадовољници“ zbog kulturnog jedinstva Srba i Hrvata, Beliћ izražava izvjesnu zabrinutost, ali je ipak uvjeren da će „гранитна стена одолети свима непогодама ма с које стране долазиле“ i да се не треба варати i misliti како је јединство književnog jezika i pravopisa нешто случајно или привремено, што се касније, као што знамо, показало да није тако.

U Belićeвом тексту налазимо i konstataciju o nekadašnjem štokavsko-čakavskom јединству i o tome да је таква заједница постојала без сваке сумње. Po autorovom mišljenju složeno је питање kajkavskog zbog njegove veze sa slovenačkim, ali је i u odnosu na taj дијалекат утврђена заједница развита. Beliћ затим истаје да не треба мислити како zbog теоријског заједничког поријекла Срби i Хрвати имају заједнички književni језик i правопис (Belić 2011 [1940]: 166).

На тај начин, далека заједница српскохрватских народа, која се може утврдити на основу њених дијалеката, није могла бити ни оправдање нити повод уверењу да Срби и Хрвати морају имати у садашњости један, заједнички књижевни језик. За то су потребни били стварни основи који се тичу онога времена када је поменута значајна реформа у српскохрватском народу извршена. Деветнаести век је извршио то епохално дело за наш народ и он мора дати све дубоке, неизменљиве и необориве разлоге и доказе за његову унутрашњу вредност ако је то дело заиста од тако великог значаја (Belić 2011 [1940]: 166).

Po njegovom mišljenju јединство srpskohrvatskog književnog jezika потекло је отуда што се велики dio Hrvata i danas – u svome maternjem језику – ни u чему не разликује од Srba. Beliћ тврди да се u Vojvodini, Baranji, znatnom dijelu Slavonije, Bosni i Hercegovini, Dalmaciji, Hrvatskoj јужно од Kupe, a нарочито u Lici i Krbavi – Хрвати i Срби, који се налазе u сусједству, говоре заједничким, istim језиком. Ову мисao он још једном изричито понавља u нешто другаћи-

joj formi: „велики део Хрвата говори заиста истим, апсолутно истим језиком којим и Срби“ (Belić 2011 [1940]: 166). A zatim nastavlja:

Они су били срећни што је тако јер су сазнавали велики значај те чињенице за целокупну нашу народну заједницу, и пустили су да их води оно стање тога питања које је морало бити и у сазнању Хрвата које су они водили. Зато је реформа књижевног језика српскохрватског била тако природна ствар на коју су сви брзо пристали јер је она одговарала осећањима њиховим. Зато је тако чудновато говорити данас против тога и доказивати да се из данашњег хрватског књижевног језика може избацити оно што је српско у њему, а да се из њега не избаци и оно што је у њему хрватско. То би било тако исто неразумно као кад би неко хтео доказивати да сви Хрвати који говоре истим језиком којим и Срби – нису прави Хрвати, већ да је у њима помућен чист хрватски дух. Тада би Хрвати по многим крајевима југословенским и по самој Хрватској јужно од Купе – били оглашени за Не-Хрвате. Да ли има на то ико права у нашој земљи? Најмање би га имали они Хрвати који су узели на се улогу бранилаца чистоте хрватског духа и чувара националне целине хрватског народа (Belić 2011 [1940]: 166).

Belić dalje konstatuje da su Hrvati i Srbi, odnosno Beograd i Zagreb, Sarajevo i Mostar, Split i Dubrovnik, primili Vukov književni jezik kao svoj zajednički napuštajući katkada svoja mala mjesna odstupaња od njega. Na ove sitne nepodudarnosti Belić se još jednom vraća tvrdnjom da u „Срби и Хрвати [...]“ говоре или потпуно истоветним језиком или језиком са незнатним отступањима“ (Belić 2011 [1940]: 168).

U ovome tekstu zapaža se Belićeva dominantna – orijentacija na jezičko jedinstvo Srba i Hrvata. Ona dolazi i u formi zabrinutosti zbog pokušaja da se na silu razjedinjuje i uništava ono što je zajedničko i što je dobro. Ova rasprava se završava pitanjem: „[...]“ да ли је после свих искушења и искустава до којих је наш народ скупом ценом долазио у скорашњој прошлости потребно намерно их и свесно припремати поново, да би се после тога наш народ опет вратио ономе до чега је он сам, неизазиван и неприсиљаван, већ једном био дошао“ (Belić 2011 [1940]: 170).

Iste godine Belić je napisao još jedan rad na sličnu temu: О ДАНАШЊИМ ЗАДАЦИМА КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА. Ako je u radu o Benešičevoj gramatici upotrebljavao *izraz jezik dvaju (glavnih) središta*, ovdje se govori o *dva glavna književnojezička centra* (Beogradu i Zagrebu) i *drugim većim centrima naših naroda* (na Cetinju, u Dubrovniku, Sarajevu, Novo Sadu i sl.) sa svojim mjesnim osobenostima. On ističe da jedan dio Hrvata govori potpuno istim jezikom kao i Srbi i da su ovi prvi primili Vukov književni jezik sa „извесним, потпуно разумљивим, ограничењима“ (Belić 2011 [1940]: 173–174).

U datoj raspravi krajnje je i osnovno pitanje kako da se zajednički književni jezik razvija u budućnosti. Autor smatra da je vrijeme da se razmisli o sljedećem: „Хоће ли се она два центра развијати самостално, удубљујући стално и развијајући своју индивидуалност, са потајном намером да се језик

једнога протегне на територију другога, или ће сва средишта у којима се данас обрађује и кује српскохрватска реч пружити једно другима руке и тако зближена и уједињена створити моћно, заједничко средство наше културе“ (Belić 2011 [1940]: 175). U stvaranju zajedničkog jezika Belić se zalaže za uključivanje svih srpskohrvatskih govora, dakle kajkavskog i čakavskog. I ne samo njih, već i drugih dvaju jugoslovenskih jezika – slovenačkog i makedonskog: „И наша два засебна књижевна језика, словеначки и македонски, треба својим речничким и фразеолошким благом, у случају потребе, да помогну својим речима које би добиле српскохрватски књижевни облик нашег језика, јер и српскохрватски књижевни језик помаже и њима“ (Belić 2011 [1940]: 176). Belić smatra da ne treba bježati od onog što se u drugim krajevima upotrebljava niti treba ići na stvaranje vještačkih prepreka za štampanje knjiga onako kako se one javljaju u drugim krajevima. On konstatuje da najveću širinu u tom pravcu ispoljavaju novinari i književnici.

U radu ВУК – УЈЕДИНИЛАЦ СРБА И ХРВАТА У КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ nastalom 1947. godine Aleksandar Belić ističe da je značajno, tačnije veliko pitanje zajedničkog jezika svih Srba i Hrvata i da je s tim u vezi Vuk imao isto tako veliki zadatak. Autor ovdje, kao i u prethodnim radovima, potencira značaj jedinstva:

Вук је добро зао да без ј е д и н с т в а књижевног језика нема правог књижевног језика. Њему је било добро познато да такво јединство постоји у свих уређених европских језика и да га он мора дати и нашем књижевном језику (Belić 2011 [1947]: 183).

Po njegovom mišljenju Vukov ideal je bio jedan književni jezik u svemu jedinstven za sve Srbe i Hrvate i konstatuje: „Али се идеали никад не постижу у целини“ (Belić 2011 [1947]: 185).

U daljoj analizi Belić ističe da su Hrvati književnom i pravopisnom reformom u okviru Ilirskog pokreta primili štokavsko narječje umjesto svoga domaćeg, kajkavskog (Belić 2011 [1947]: 184). „Илиризам је већ раније примио штокавско наречје (у којем се разликовао глас јат од других гласова, онако као и код Вука), и илиризам је извршио и графичку и ортографску реформу, иако не баш сасвим онако као Вук, и илиризам је признавао велики значај народним српским умотворинама и сл.; све је то било врло повољно за заједнички споразум“ (Belić 2011 [1947]: 185).

U tekstu napisanom u okviru ankete o književnom jeziku i pravopisu 1953. godine Belić govori u početnom dijelu o zajedničkom pravopisu, a u završnom o zajedničkom književnom jeziku. Što se tiče prvog, iznosi se sud da se do jedinstvenog pravopisa može doći jedino dobrom voljom i sporazumno i da bi svako drugo rješenje bilo kratkotrajno. S tim u vezi ovlaštenja strana koje se dogovaraju moraju biti neograničena. „Само тако се може и стварно доћи до поузданог јединственог решења“ (Belić 2011 [1947]: 189).

Autor smatra da razlike u načinu pisanja po različitim krajevima nisu suviše velike i da je veći procenat ujednačenog pisanja nego različitog.

Али ако се те разлике не сведу на минимални број, оне ће расти. Међу разликама има доста таквих које би се лако могле уједначити: техничке разлике у писању малих и великих писмена и састављеног и растављеног писања извесних речи. Овамо би ишла и правила о интерпункцији (Belić 2011 [1947]: 190).

Što se tiče rastavljenog načina pisanja futura I, Belić daje pogrešnu procenu: „Уопште узевши напр. тешко је замислити да би се писање *ѣисаѣ ѣу*, које се толико противи и већ оствареним Вуковим правописним начелима и самом изговору, могло задржати још дуго“ (Belić 2011 [1947]: 190).

Čak i za teže probleme (postojanje dvaju izgovora i dviju azbuka) Belić tvrdi da su pitanja formalne strane jezika i od manjeg značaja nego razlike u samom književnom jeziku kao takvom. Pri tome ističe da je krajnje vrijeme da se postave i razmotre osobine savremenog književnog jezika po republikama te dodaje:

Познато је да је отклоњена и помисао, која је покретана у Загребу непосредно пре рата, о претварању тамошњег језика у једну врсту варијанте књижевног језика, измењеног под утицајем локалног народног говора, варијанте која би се могла прогласити према потреби и за засебан књижевни језик. Неки хрватски писци су са много талента развили ту варијанту у извесном правцу и питање је, како на то треба гледати. Добро проучена питања свега тога даће најбољи одговор. Свако позитивно развијање савременог књижевног језика треба свесрдно поздравити, а свако, свесно или несвесно, застрањивање – треба оценити објективно и свестрано (Belić 2011 [1947]: 191).

Belić tvrdi da će zajednički jezik zaživjeti svojim pravim tvoračkim osobinama onda kada bude u isto vrijeme i književni govorni ili domaći jezik stanovništva po svim krajevima, čemu je kao idealu težila dotadašnja kultura (njene smjernice ne treba da budu izmijenjene). U tretiranju ovog pitanja Belić nastoji da bude oprezan i tolerantan pa kao najvažnije preporučuje širokogrudost u razmatranju pojava književnog jezika i širinu u shvatanju budućeg njegovog razvitka. Kao princip ističe: što je sporazumijevanje potpunije vrijednost jezika je veća, a kao mjerilo: stvari treba posmatrati sa gledišta narodnih govora. On smatra da se u tome jeziku treba da poznaju svi krajevi.

U tekstu nastalom nakon ankete (1955) Belić iznosi sudove koje u suštini odgovaraju osnovnim tačkama NOVOSADSKOG DOGOVORA: jedinstveni jezik, ravnopravna upotreba ekavskog i ijekavskog izgovora, dvočlani naziv jezika, zajedničko pismo, zajednički informativni rječnik, pravopis i terminološki rječnik, prevladavanje smetnji u provođenju DOGOVORA. Što se tiče glotonimijskog pitanja, Belić smatra da jedan naziv ne bi morao isključivati drugi:

Већ је у великој употреби за заједнички језик свих Срба и Хрвата *српскохрватски* или *хрватскосрпски*; код Хрвата је у употреби и назив *хрватски* или *српски*, у иностранству је у употреби такође *српскохрватски*, фр. *serbo-croate*,

нем. *serbo-kroatisch* итд. Мислим да то не игра велику улогу и да један назив не би морао искључивати други. Главно је да се у оба огледа потпуно подударње назива *српски* и *хрватски*. Тако исто неће и даље сметати употреба скраћених назива *српски* код оних који желе употребљавати тај назив и *хрватски* код других (Belić 2011 [1947]: 242).

On misli da bi bilo pogrešno kada bi se izjednačio *jugoslovenski jezik* sa *srpskohrvatskim*.

U vezi sa pismima zalaže se da ostanu oba (ćirilica i latinica). Kada je u pitanju izgovor, predlaže da se stručnjaci-predstavnici južnoga govora sastanu i uklone one razlike koje ih dijele.

Оне нису сувише велике ни непремостиве, тако да би се у том правцу могло постићи потпуно јединство. Ово до извесне мере вреди и за претставнике источног говора, па би се на крају могле ревидирати и извесне разлике између источног и јужног говора. Оне не задиру дубоко у структуру тих изговора, тако да се и ту може постићи без велике муке потпуно јединство (Belić 2011 [1947]: 244).

U analizi leksikografske problematike Belić se opredjeljuje za izradu ne normativnog, nego informativnog rječnika. Po njegovom mišljenju pravopis nije prepreka kulturnom jedinstvu i u interesu je opšte obrazovanosti da se u različitim centrima ne piše različito. On ističe potrebu izrade ujednačene terminologije, koja je više od sto godina radena u različitim centrima. Belić se zalaže za ukidanje i izbjegavanje vještačkih prepreka uz konstataciju da faktički nema drugih smetnji osim problema pisma i izgovora. Zalaže se da ostanu u upotrebi „једнако добре речи наших народа, – могу остати напоредо, па нека будућност о њима донесе одлуку; само не треба нарочито једну гонити из језика, а другу помагати у употреби“ (Belić 2011 [1947]: 246). Predlaže štampanje na ćirilici i latinici bez ograničenja. On zaključuje da je za sve ovo potrebno duboko osjećanje neophodnosti jedinstva zajedničke kulture i da „разлике и неуједначености, које нам је наша разједињена прошлост донела, треба да нестану пред сјајем нове јединствене епохе која се већ у нашем заједничком социјалистичком уређењу у потпуности огледа, а која се подједнако огледа и у нашем државном јединству које чини основицу наше садашњице“ (Belić 2011 [1947]: 247).

Kao u drugim tekstovima Belić i u ovome izbjegava da govori o *srpskom* i *hrvatskom jeziku*, već upotrebljava izraze *jezik Srba* i *Hrvata*, *jezik glavnih središta* ili *centara* i sl.

Dodali bismo da nije bilo potrebe da se Aleksandar Belić više koncentriše i više piše o srpsko-hrvatskim jezičkim problemima jer su u njegovo vrijeme, pogotovo u završnoj dobi života (posljednjih dvadesetak godina) kulminirali integracioni procesi za koje se on svim silama zalagao i čiji je vrhunac predsta-

vljaо NOVOSADSKI DOGOVOR¹³ i zajednički pravopis, koji su nastali, između ostalog, Belićevim upornim zalaganjem. Njegov najodaniji sljedbenik Mihailo Stevanović biće, međutim, pozvan pa i prisiljen da se mnogo aktivnije i oštrije uključi u tumačenje dezintegracionih procesa i da ulazi u neprijatne diskusije sa hrvatskim lingvistima.¹⁴

26. Ako ne računamo rad Đura Daničića, koji prvi od srpskih lingvista ima u naslovu teksta razlike između srpskog i hrvatskog (čakavskog), prilog **Radosava Boškovića** (1908–1983) О ЛЕКСИЧКОЈ И СТИЛСКОЈ ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈИ СРПСКОГА И ХРВАТСКОГА КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА (1935) predstavlja prvi pravi prilog posvećen u cjelosti nepodudarnostima između dvaju jezika. Kao i Belić autor na nizu mjesta upotrebljava indirektnu nominaciju jezika pa umjesto *srpski jezik* i *hrvatski jezik* kaže *književni jezik beogradskog i zagrebačkog književnog područja, dvije redakcije književnog jezika, jezik Hrvata i Srba, kod Srba i kod Hrvata*. Već u prvoj rečenici za Boškovića je jasna situacija – redakcijsko raslojavanje književnog jezika je svršena stvar: „И најопштије опсервације свакидашњег живота показују, чини ми се, довољно јасно да је диференцијација књижевног језика београдског и загребачког књижевног подручја, у извесном правцу – данас готов факат; или, у најмању руку: да данашњи српскохрватски књижевни језик има до извесне мере две своје редакције – београдску и загребачку (Bošković 2011 [1935]: 143). Autor ističe da to razlučivanje nije od juče te da ima onoliko godina koliko ima književni jezik i jezičko jedinstvo, što smatra prirodnim izrazom nejednakog razvitka Vukova jezika na srpskoj i hrvatskoj strani. Autor pokušava na nađe (a) karakteristične znakove diferencijacije kao rezultata opšteg tvoračkog mehanizma obiju redakcija u leksici i tvorbi riječi, (b) razloge za takvo dvojsvo.

U analizi leksičkih razlika Bošković kao građu uzima SAVJETNIK T. Maretića i nakon citiranja njegovih riječi „Meђу невољама данашњег књижевног нашег језика није најмања што се у подоста речи разликују Срби и Хрвати...“, dodaje:

Разликују одиста, и то не у подоста, већ у великом броју. Сам ЈЕЗИЧНИ САВЈЕТНИК г. Маретића то најбоље показује. У њему је више од хиљаде хрватских речи; хрватских – што по склопу, што по употреби. А колико

¹³ V. Novosadski dogovor 2011 [1954].

¹⁴ Niz interesantnih i važnih zapazanja o temi našeg zbornika nalazi se u Belićevoj knjizi О РАЗЛИЧИТИМ ПИТАЊИМА САВРЕМЕНОГ ЈЕЗИКА, naročito u dijelu od 582. do 683, u kome su objavljeni radovi Друштвени утицаји на развитак српскохрватског језика, Београд и књижевни језик, После прве године, Поводом писања о нашем књижевном језику, Поводом покретања овог часописа (Belić 2000). V. такође njegove članke, oglede i popularna predavanja (Belić 1951).

их је с р п с к и х које Хрвати уопште не употребљавају! (Bošković 2011 [1935]: 143).

Autor smatra da priroda leksičke diferencijacije nije samo leksičkog karaktera, već da postoji i dublja pozadina u formi opštije tendencije srpske i hrvatske redakcije:

Мислим ту на две групе примера: једно су случајеви у којима Хрвати имају – или бар загребачко књижевно подручје има – своју, домаћу реч, или бар домаћу по ф о р м а л н о м р у х у, а Срби т у ђ и ц у, а друго, опет, случајеви где Хрвати имају готову реч, к о в а н и ц у, термин, – а Срби цео с и н т а к с и ч к и и з р а з, опис. Те две групе морамо издвојити из општих случајева лексичке диференцијације (Bošković 2011 [1935]: 144).

Sve primjere autor razvrstava u tri grupe. Prvu čini odnos uglavnom između hrvatske i srpske riječi leksičke prirode (*urota* – *завера*, *pozornost* – *пажња*, *navodno* – *шобожје*, *ovlast* – *овлашћење*, *osnutak* – *оснивање*). Bošković izvodi zaključak da bi rječnik hrvatsko-srpskog ili srpsko-hrvatskog jezika, u ovom smislu sastavljen, mogao imati tri do četiri hiljade riječi. „А не чини ми се да је тај број ситница“ (Bošković 2011 [1935]: 144).

U vezi sa navedenim primjerima on daje napomenu da razlike imaju relativnu vrijednost jer više znače odnos srbizama i hrvatizama nego odnos isključivo srpskih i isključivo hrvatskih riječi. Uzrok tome leži u vjekovnoj političko-kulturnoj izolaciji „српскога и хрватскога дела нашега народа“.

Drugu grupu obrazuju parovi u kojima je kod Hrvata obična domaća riječ, a kod Srba tuđica (*tvrtka* – *firma*, *glazba* – *muzika*). Takve primjere Bošković ovako komentariše: „све ове и овакве загребачке ‘домороткиње’, уколико нису чехизми или продукат вештачке ‘домаће индустрије’ – ропске су копије немачких превода појединих европеизама; оне, дакле, иду у оне речи што их Французи зову *les calques linguistiques*, а Немци *Lehnübersetzungen*“ (Bošković 2011 [1935]: 145–146). Ali, nastavlja autor, ako je suditi po zagrebačkim dnevnim listovima, ovakve lekseme sve više izlaze iz upotrebe. Međutim, što je vrijeme prolazilo ovu Boškovićevu tvrdnju sve je više demantovala sama praksa.

U trećoj grupi nalaze i se kod Hrvata jedan riječ (kovanica), a kod Srba cio sintaksički spoj: *vozilo* – *превозно средство*, *čitateljstvo* – *читалачка публика*, *zagovornik* – *ко некога прошежура*, *uobziriti* – *узети у обзир*, *strahovlada* – *узурпаторска влада*, *sastojina* – *саставни гео* itd. Bošković ističe da i ovdje ima dosta primjera.

Ove tri grupe riječi su dovoljne da autor izvede sljedeće zaključke. 1. Leksičkon „нашега књижевног језика на хрватској страни“ је просто прожет кованицама па је стога хрватски књижевни језик по својој структуралној страни – језик вјештачке природе; други (srpski) више је задржао свој природни, народни, slovenski lik (можда и више од свих slovenskih jezika). 2. Zagrebačko „лексичко терминисање“ је као lingvistički problem dosta složene prirode: међу ковани-

cama, ima potrebnih, a ima i nepotrebnih; ima koje su rađene no domaćim kalupima, a ima i onih koje odišu tuđim duhom, uglavnom svakojaki. 3. Hrvatski književni jezik mnogo lakše nego srpski fabrikuje nove riječi, u čemu se ovaj prvi „некако механизирао“.

27. Tekst Isidore Sekulić БОСАНСКИ ЈЕЗИК, ГОВОР И СТИЛ (1941) dolazi u formi eseja sa izrazitim subjektivnim, ekspresionističkim posmatranjem složenog jezičkog pitanja i uz korišćenje velikog broja metaforičnih izraza. Na nizu mjesta postavlja se pitanje da li je u Bosni i Hercegovini riječ o posebnom jeziku (bosanskom) ili pak samo o govoru i stilu (Sekulić 2011 [1941]). Autorica odgovara kako nema sumnje u jednom – da se na ovome prostoru radi o neobičnom, svježem, originalnom i upečatljivom načinu izražavanja. Pošto Aleksandar Belić u tekstu koji u ovome zborniku donosimo (Belić 2011 [1937: 151]) spominje da je Isidora Sekulić objavila tekst О ЈЕЗИКУ БОСНЕ НА ОСНОВИ СТАРИХ И МЛАДИХ ТЕКСТОВА u beogradskoj ПОЛИТИЦИ 24. novembra 1936 i budući da on navodi dijelove koji se podudaraju sa ovim tekstom, pretpostavljamo da prilog БОСАНСКИ ЈЕЗИК, ГОВОР И СТИЛ predstavlja verziju rada iz 1936. godine.

Svoj prilog tumačenju jezika kojim se govori u BiH Isidora Sekulić započinje fokusiranjem Austrije, koja je, kako kaže, u zvaničnom i privatnom govoru upotrebljavala izraz *bosanski jezik*, rukovodeći se političkim potrebama. A zatim dodaje:

Али, ко зна да ли тај назив није први пут и спонтано избацио човек леђима окренут свакој политици, човек од језичкога и психолошкога нагона, речју, човек који кроз језик осећа мотиве покрајине и људи, друштвенога живота и осуђења. У једном особитом смислу, дакле, Аустрија није била сасвим у неправу са „босанским језиком“. Можда је баш и неко из Аустрије осетио да је то језик, говор, стилизована фраза особита; силно афективан говор, а уједно тако бридак да се пре мисао оштри о њега него он о мисао. Јасна реч на јасном проблему, готова револуција и то је можда Аустрија у босанском језику наслутила, па и дослутила (Sekulić 2011 [1941]: 179).

Kada upotrebljava izraz *bosanski jezik*, autorica nema u vidu ono značenje koje mu daje današnja zvanična bošnjačka politika (da je to, pored srpskog i hrvatskog, treći zvanični jezik BiH, jezik Bošnjaka).

Za bosanski jezik i govor Sekulić kaže da je dugo vremena bio manje jezik saopštavanja, a više jezik prikrivanja te nastavlja:

Говор који радије говори индиректно него директно, који људима и стварима даје надимке и атрибуте сасвим посебнога стила. И тим путем можда и стекао велики свој уметнички квалитет транспоновања. Што Босна језиком дохвати, благо томе, или тешко томе (Sekulić 2011 [1941]: 179).

Ona euforično dodaje da je jezik bio jedina sloboda bosanskog života te da je taj jezik izrađen kao muzički instrument i kao oružje. „Танан је, ужуteo је, очишћен је, поезија је, светиња је, сабља је“ (Sekulić 2011 [1941]: 180). I dok

je drugi svijet umio čitati i pisati, nastavlja Isidora Sekulić, Bosna je umjela govoriti. Slijedi poređenje sa Bizmarkom, koji se kao poslanik u Rusiji divio kako cijela Rusija govori jednim jezikom:

Слично је тајанствен у својој моћи и некваљливости језик и говор босански. Босна је додуше мален простор, али јој је становништво верама тако оштро подељено, да се чини има се посла са неколико раса. Уосталом, имаде и тога, разних раса, врло разних наслеђа и сећања. Али нико од тога шареног становништва није могао да језик босански изневери, друкчијом структуром и психологијом га укрсти, снизи га, изопачи. Сви Босанци собом ложе ону тамну ватру која у њихову језику и стилу никад не догорева. Четири босанске вере гледају се као иза пушкарница, свака вера се прилагођује скривеним идеалима, али сва мука духа и тела Босне цеди своју вредност у један једини језички израз. Језик и стил Босне, то је једна колективна уметност чисте гениалности, од ранга народних умотворина, али која није само чудо прошлости, него и чудо садашњости (Sekulić 2011 [1941]: 180).

Dalje se konstatuje da u bosanskom jeziku najmanje udjela ima škola, da njena vitoperost nije bosanska stvar i da su jeziku velika čulnost i namučena pamet dali kontrapunkt, vođenje misli i osjećaja u nekoliko planova istovremeno. Zatim dodaje:

У босанском начину изражавања има нешто земаљско, сељачко, блиско, и има, испод или изнад тога, нешто што је језик духа, иако потпуно без техничке фразеологије. Босанац не вади говор из џепа и навике, него га бира и слаже из знања и осећања. Он по правилу говори одмерено, лагано, често и тихо, пази на сваку реч, јер и сви око њега мере, цене, и срчу речи. У Босни је кроз столећа свако лично задовољење било туђ појам, али језик је Босанцу лично задовољење, сласт, ћеф, правдање, освета, игра и утакмица талената. Он га зато говори у више планова, са много карактера. Ту је општељудско, говор како га хоће чула; ту је затим оно што интересује критику једног испашеног живота у којем је човек једва остао човеком (Sekulić 2011 [1941]: 181).

Isidora Sekulić nalazi razliku u životu Bosanaca, kome, s jedne strane, politika i surovi društveni odnosi nisu dali dostojanstven i vrijedan život, i, s druge, jeziku, u koji su išle sve tekovine duha pa je stoga on, kao i stil, postao škola, zabava, umjetnost, oružje, čak lijek od smrti. Stoga je jezik morao biti veseo i tužan, privlačan i nedruštven. Bosanac je nedruštven kada razgovara sa planinom, a kad osjeti da planina *razgovora nema*, nastavi razgovarati sa svojim razgovorom (Sekulić 2011 [1941]: 182). Ritmu i milozvučnosti tog jezika posebno doprinosi ijekavština: kada djeca njome govore kao da nešto cvili, kaže Isidora Sekulić. Stoga je bosanski jezik, narodni govor, bez ijekavice Betovenova simfonija bez roga, bez tajanstvenih i svečanih tonova.

Autorica konstatuje da čisto narodnim jezikom Bosanac razgovara sa zemljom i nebom. Što se tiče stranih uticaja, ona zapaža da je „нешто турско ипак легло“, али је давно савладано као жива клика па је остао само танак дах архаичности. Isidora Sekulić vidi razliku u govoru Bosanaca, s jedne strane, i Herce-

govaca i Crnogoraca, s druge, u tome što su ovi posljednji primali u se mediteransko more i sunce, ponešto od latinske kulture, dok je bosanski jezik bio zakopan kao sjeme i rastao sam iz sebe (Sekulić 2011 [1941]: 182). U bosanskom jeziku i stilu nalaze se, kako kaže, rječnici vijekova. U njemu poražavaju iskustva i znanja koja u njemu leže.

U istom duhu je napisan i drugi rad naslovljen kao АНКЕТА (1953), u kome šira apstraktna tema (šta je jezik uopšte) prethodi užoj, konkretnoj, nacionalnoj – jezička situacija u šest republika tadašnje Jugoslavije. Na početku autorica ističe da se ne može govoriti o svom narodnom jeziku dok se ne govori o svačijem jeziku (Sekulić 2011 [1953]: 209). Ona konstatuje da dvije od četih republika imaju drugačiji jezik (Slovenija i Makedonija), ali su njihovi jezici vrlo slični onom trećem, srpskohrvatskom. U Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Srbiji sa Vojvodinom i Hrvatskoj sa Dalmacijom govori se jednim jezikom, koji „mora значити неки велики капитал, здрав и импозантан, јер њиме у разним варијантaма додуше говори највећи далеко број становништва у федерацији људи који имају од републике до републике дебеле своје традиције, своје историје, свугде наравно са својим ратовима, са краљевима, жупанима, деспотима, владикама, чак на Балкану по византиском узору и са царем Душаном српским и царем Самуилом бугарским, са својим славама и падовима, са својим слободама и својим подјармљењима и окупацијама, са својим културним узорима, са својим верама и јересима“ (Sekulić 2011 [1941]: 212). Što se тиче назива, Isidora Sekulić истаће да се у Србији користи *srpski* i *srpskohrvatski*, у Хрватској *hrvatski*, док у Црној Гори нема имена. За Босну и Херцеговину каже да не зна шта се тачно употребљава јер се некад чује *srpski*, некад *srpskohrvatski*, некад *hrvatski*.¹⁵ Уз то додаје да постоје бројне варијанте у једном језику. Ту мисао да се ради о истом језику она мало касније другаčије изражава:

Тај наш један језик из четири републике и ваздан више покрајина, то је један инструмент, сигурно један, али са ваздан регистара. Оргуље су сиромашне према томе (Sekulić 2011 [1941]: 213).

Овај „чудни вид језика“ изгледа јој помало проблематичним због двоазбучности па даје виђење овог питања. Она се залаже да се сачува ћирилица. Затим прелази на тумачење просторне специфичности.

Ова федеративна земља као организам државни и административни имала би тежак језички проблем да није слободе културне дакле у томе и језичке коју имају све мањине у држави. Ова земља је многојезичка јер је Балкан то и јер је ова земља извесни наставак реорганизоване Аустрије која је била многојезичка и кад је она Аустрија сведена на други облик и делимично нестала људи

¹⁵ За каякавски каже да је близак словеначком „по целом штофу“, а по конјугацији руском.

су наравно њу преживели и тако Југославија има у својој заједници биће око туце језика (Sekulić 2011 [1941]: 215).

Isidora Sekulić ističe da su oni koji govore jednim jezikom, svejedno na koliko načina, kulturno uzevši, najbliži rođaci i da su svi „одговорни за културно одговорну заједницу“ (Sekulić 2011 [1941]: 216). Pošto se jedan jezik koristi u četiri republika, postavlja se pitanje ko su to oni što tim jezikom govore. Slijedi ovakav odgovor:

Ми Срби смо пре свега Срби, затим Србо Хрвати смо по томе што говоримо један језик, затим Јужни Словени, по географским околностима, затим подаље од Хрвата, ми смо балкански Словени остали затим због вере источно хришћанске; ми имамо у прђији цариградског патријарха, а због краљева и церемонијала ми имамо у прђији Византију; са Византијом грчко писмо, а са грчким писмом малоазиску мистику и философију. Ми смо дакле по традицији и историји Исток, по уху, слуху и духу Исток. Хрвати су били Балканци, а давно нису. Далмација је и данас Балкан, али у прђији она има Венецију и Италију (Sekulić 2011 [1941]: 219).

Za Srbiju kaže da je njen jezik srpski, ali je njeno narječje „на страни Хрвата“. Što se tiče Bosne i Hercegovine, Sekulić se, kao i u prethodnom radu, oduševljava jezikom i priznaje da joj je, žitelju iz Vojvodine, BiH zavičaj na srcu i duši, prije svega zbog jezika:

Како то и откуда? Због туге од Босне, кад из Дубровника путујем и ступим у Босну смрачи се око мене нешто тамничко и од бога и од људи заборављено. А шума босанска и воде босанске и реке и они видици на све стране струкају и певају за вама и прате вас до пред џамију, до пред католичку цркву, до пред православни манастир, до пред јеврејску, тешко закатанчену магазу. Дивота. Али нада све језик. Очарао ме је и чара по моме слуху и духу и данас. Све се бојим сад овако полетна, радна, лепа, данас сутра и богата, шумама и водама и рудама, вала, престаће да говори онај језик шапата, певуцкања, лирике, крвавог хумора и, најзад, и гњева (Sekulić 2011 [1941]: 219).

A kada bi jedan jezik mogao postati književni jezik, ona bi glasala za Kočićev („Која снага, који стил, који звук, која магика трансцендентна!“).¹⁶

¹⁶ О Андрићу каже ово: „Андрићев језик је много премишљана и рађена варијанта босанско србијанског језика: мукла лирика је босанска, екавштина и рационалан стил је србијански. О дивно је и дивно је говорио и мислио тај језик док је Андрић писао Босну, њене брегове и воде, не Београд, док је писао фратре, док је писао приче и скоро романе АНИКИНА ВРЕМЕНА, са скривеним трансцендираним митовима, истинама и тоновима, док је чаробно летео по самим врховима и раскопавао све саме тајне, док је за то време највећи ту приповедач ... везире пропале турске, господу попове православне, фрањевце и хоће, рзавске брегове и Дрину и на њој ћуприју. Сада његов је језик европски стил, али ја не бих гласала за њега. Прва вероватно и последња књига Андрићева која није ваљала то је Београд, већ Београд“ (Sekulić 2011 [1941]: 220).

U završnoj dijelu analize ističe se da je zajednički književni jezik četiriju samostalnih republika i problem i proces: problem koji se može riješiti i proces koji može donijeti onu filozofsku redukciju mogućnosti kad ostanu dva roga dileme, s tim što se jedan od njih „полако импозира и од дилеме остане најзад једнорогство“ (Sekulić 2011 [1941]: 223). Isidori Sekulić je potpuno jasno da je jezik u četiri republike jedan po principu „uvijek isto, samo malo drugačije“, dakle „варијани језик“ (Sekulić 2011 [1941]: 223).

Rad zaključuje sljedeća misao: „Останемо ли заједно и у љубави, биће диван књижевни језик. Не останемо ли заједно и у љубави (...) реда (...) умрећемо“ (Sekulić 2011 [1941]: 226).¹⁷

28. U okviru Ankete o pitanjima srpskohrvatskog jezika i pravopisa napisao je **Radovan Lalić** (1908–1972) tekst О „РАЗЛИКАМА“ У КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ СРБА И ХРВАТА (1954). Za samu anketu on kaže da će se odgovorima na postavljeno pitanje, koji ne mogu biti konačni, najviše približiti definitivnom rješenju (Lalić 2011 [1954]: 227). Ovo je, nakon teksta Đura Daničića iz 1857. i Radovana Boškovića iz 1935, treći srpski prilog u kome se u naslovu ekspliciraju razlike, s tim što ih ovdje Lalić stavlja u navodnike, dok se u samoj analizi data riječ upotrebljava bez bilo kakve interpunkcijske markacije razlika. Ali zato često u navodnike dolaze nazivi jezika – „srpski“ i „hrvatski“. Malo je neobična autorova konstatacija da pitanje razlika između „srpskog“ i „hrvatskog“ književnog jezika i zajedničkog srpskohrvatskog pravopisa samo po sebi, ako se posmatra sa čisto jezičkog stanovišta, nije nimalo teško (Lalić 2011 [1954]: 227), ali je razumljiv nastavak ove misli: da je pitanje uvijek bilo praćeno momentima koji ne spadaju u oblast jezika i da su baš ti momenti otežavali i odlagali njegovo rješenje. Dalje Lalić ponavlja ono što ističu gotovo svi srpski lingvisti i filolozi toga doba: da je narodni jezik Srba i Hrvata jedan jezik, sa novom nijansom u tome što binarni nacionalni odnos pretvara u uslovno tročlani time što u zagradama dodaje i Crnogorce: „И књижевни језик Срба и Хрвата (и Црногораца), у чију је основу стављен најраспрострањенији српскохрватски дијалекат, штокавски, такође је јединствен“ (Lalić 2011 [1954]: 227). Dalje konstatuje da naučno nema nikakvih bitnih razlika između književnog jezika kod Srba i kod Hrvata i da je potpuno isti čitav fonetski, morfološki i sintaksički fond. Međutim, nastavlja dalje, razlike ipak postoje. Lalić tvrdi da njihov procenat u leksici nije veliki, ali je ipak dovoljno toliki da se može govoriti o razlikama između „srpskog“ i „hrvatskog“ jezika.

Битних разлика нема ни у правопису; и Срби и Хрвати употребљавају данас исти фонетски Вуков правопис. Разлике у правопису тако су безначајне, да не би биле необичне ни у језику који је иначе у свему јединствен. Дакле, један одређени проценат различитих речи и нека, не много важна, размимоилажења у правопису – у томе је сва разлика између књижевног језика код Срба и

¹⁷ O drugim jezičkim pogledima ove autorice v. Sekulić 1956, 1966.

књижевног језика код Хрвата, и у тој разлици је, с језичког становишта, сав проблем (Lalić 2011 [1954]: 227).

Lalić u nastavku upotrebljava izraz koji će kasnije u vrijeme zaoštavanja srpsko-hrvatskih jezičkih odnosa, osporiti Mihailo Stevanović: *varijante*, odnosno razlikuje beogradsku i zagrebačku varijantu. Lalić, naime, već tada otvoreno govori o varijantskoj polarizaciji srpskohrvatskog jezika:

Поменуће лексичке разлике између београдске и загребачке варијанте српско-хрватског књижевног језика састоје се у већем или мањем броју неологизама, варваризама и провинцијализама који се употребљавају код Хрвата а код Срба не употребљавају, и обрнуто. Али ту се ради искључиво о броју, о количини речи, а никако о принципима по којима се те речи граде и употребљавају у реченици; принципи грађења тих речи увек су исти и код Срба и код Хрвата (Lalić 2011 [1954]: 227).

U nastavku se analiziraju razlike u okviru triju leksičkih slojeva – neologizama, tuđica i provincijalizama. U tumačenju neologizama ukazuje se na nepravilnost i „nakaznost“ kovanica kod Hrvata i na to da u „hrvatskom“ jeziku ima priličan broj rdavih kovanica, posebno kalkova prema njemačkom. Međutim, Lalić ne nalazi nikakve principijelne razlike u građenju neologizama kod Srba i Hrvata, niti to, kako kaže, može biti. Nepodudarnost jedino vidi u dvije stvari: 1. Hrvati često upotrebljavaju jedne neologizme, a Srbi druge, 2. svako je navikao na „svoje“ nove riječi, koje su podjednako dobre i podjednako rdave. Kao posebno pitanje izdvajaju se razlike između srpske i hrvatske varijante srpskohrvatskog književnog jezika nastale usljed različitih uslova pod kojima su se one razvijale. Tako su u XIX v. Hrvati drugačije nego Srbi vodili borbu za nacionalnu samosvojnost (protiv njemačke i mađarske prevlasti u okviru iste države u formi ograđivanja od stranog uticaja; kod Srba toga nema u toj mjeri u odnosu na tursku vladavinu). Lalić izvlači zaključak: da „tu nije u питању чисто језичка појава, а и иначе није толико значајна да би се могла узети у обзир као аргуменат у корист тезе да су ‘српски’ и ‘хрватски’ два књижевна језика“ (Lalić 2011 [1954]: 228).

Из историских, а и географских, разлога, код Срба има више турцизама и русизама него код Хрвата, а код Хрвата више бохемизама него код Срба. Али не може се рећи да су русизми и турцизми искључиво српска појава, а бохемизми хрватска. У питању је и овде број речи, а не нека појава која би битно утицала на природу језика. Разуме се, и број кад пређе извесну границу може да квалитативно мења језик. Али овде је чак и квантитативна разлика између загребачке и београдске варијанте српскохрватског књижевног језика мања него код неологизама (Lalić 2011 [1954]: 227).

Po njegovom mišljenju strane riječi u srpskohrvatskom književnom jeziku upozoravaju da se ne smije preuveličavati djelovanje istorijskih uslova na stvaranje razlika u rječniku beogradske i zagrebačke varijante te da je jezik Srba i Hrvata tijesno bio povezan ne samo u dalekoj prošlosti nego i u svojoj najnovijoj istoriji.

Što se tiče razlika u upotrebi provincijalizama, one, prema autorovom tumačenju, zauzimaju važno mjesto u rječniku zagrebačke i beogradske varijante, što se posebno odnosi na zagrebačku iz sljedećih razloga:

Центар хрватске варијанте нашег књижевног језика налази се на кајкавском тлу, и било би неприродно кад кајкавизми у њој не би дошли у већој мери до изражаја. Баш зато што су то кајкавизми, ти изрази падају више у очи него обични штокавски провинцијализми. Можда оволики број провинцијализама није обичан у другим језицима, ма да апсолутног јединства нема ни у једном књижевном језику, а с друге стране у области речника свуда се допушта већа ширина и разноликост него у граматичи. Ваља исто тако знати да наш књижевни језик и иначе није довољно изграђен и да у њему, и без кајкавизама, има доста шаренила у речнику (Lalić 2011 [1954]: 230).

Lalić dolazi do zaključka da se leksičke razlike između dviju varijanti ne tiču nigdje sistema građenja reči ili nekog drugog jezičkog principa, s tim što izuzetak čine dva slučaja: 1. glagoli sa sufiksima **-isa-**, **-ova-** i **-ira-** (Hrvati češće upotrebljavaju glagole sa **-ira-**, dok Srbi koriste sva tri), 2. Hrvati se uglavnom pridržavaju starijeg grčkog izgovora (etacističkog i betacističkog), a Srbi mlađeg (itacističkog i vitacističkog) – up. *Jezus* – *Isus*.

Autor tvrdi da leksičke razlike u književnom jeziku Srba i Hrvata stvarno postoje, ali nikada nisu bile čvrsto određene. „Оне су увек биле нестабилне; чврста је била само тенденција ка све већем јединству српскохрватског језика“ (Lalić 2011 [1954]: 231). Stoga je po njegovom mišljenju problematično praviti neku teoriju na tim razlikama. Kao primjer navodi knjigu Petra Gubrine i Kruna Krstića *RAZLIKE IZMEĐU HRVATSKOGA I SRPSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA* (1940), koja, što je paradoksalno, može da posluži kao potvrda jedinstva srpskohrvatskog jezika jer pokazuje da je i u rječniku vrlo teško utvrditi razlike između „srpskog“ i „hrvatskog“ književnog jezika. Spisak riječi iz te knjige sastavljen je, prema Laliću, bez posebnog odabiranja i pokazuje da se „у књижевном језику код Срба употребљавају само оне речи које су наведене као хрватске (источно и јужно наречје ту не игра улогу), а да оне речи које су наведене као српске не спадају у српски књижевни језик“ (Lalić 2011 [1954]: 230).

U daljoj analizi Lalić izvlači zaključke opštijeg karaktera. Prvo, zajednički književni jezik Srba i Hrvata je plod demokratskih težnji srpskog i hrvatskog naroda pa je stvaranje zajedničkog književnog jezika bio progresivan čin. Drugo, razlike u književnom jeziku Srba i Hrvata su tražili i naglašavali samo srpski i hrvatski šovinisti. Treće, nijedan pravi srpski i hrvatski naučnik ili istaknuti književnik nikad nije smatrao nepodudarnosti između književnog jezika Srba i Hrvata nečim važnim niti je insistirao na njima. Četvrto, tendencije u razbijanju jedinstva srpskohrvatskog književnog jezika naročito su došle do izražaja između dva svjetska rata kod srpskih i hrvatskih nacionalista. Srpska razbijačka politika sastojala se u sljedećem:

Великосрпски шовинисти нису порицали јединство српскохрватског језика, али њихов став у овом питању значао је разбијање тога јединства. Јер они су, прво, настојали да као српскохрватски књижевни језик наметну Хрватима своју концепцију књижевног језика, одбацујући све оне специфичне елементе које је Загреб дао српскохрватској језичкој заједници. Било је чак и покушаја да се Хрватима наметне ћирилица и екавщина. А друго, великосрпски националисти употребљавали су језик као оруђе своје хегемонистичке и централистичке политике (Lalić 2011 [1954]: 232–233).

Sa hrvatske strane na rušenju jedinstva srpskohrvatskog književnog jezika djelovali su hrvatski buržoaski nacionalisti i to nešto drugačije.

Они су настојали да што више изолују хрватски народ од Срба, и зато су тражили и истицали оне елементе који раздвајају а не спајају два блиска и братска народа. Отуда и наглашавање разлика између „српског“ и „хрватског“ књижевног језика. Хрватски националисти довели су за време последњег рата до апсурда замену интернационалних израза домаћим кованицама (Lalić 2011 [1954]:233).

Ovdje Lalić prelazi na analizu koncepcije o dva književna jezika. U nedostatku pravih jezičkih razlika, ističe on, pristalice takve koncepcije pribjegle su pravopisu, jer ga je mnogo lakše mijenjati nego sam jezik te su se u njemu lakše mogle praviti vještačke razlike. On konstatuje da postoje izvjesne pravopisne razlike, ali su one beznačajne i nikako nisu principijelne prirode.

Lalić dalje tvrdi da su komunisti bili protiv unitarističke politike, da nisu insistirali na jednom jeziku jer bi to išlo na ruku hegemonistima te su vrlo mnogo doprinijeli zbližavanju književnog jezika Srba i Hrvata. On smatra da pitanje srpskohrvatskog književnog jezika nije čisto jezičko pitanje, već prije svega političko. Ali nakon ovog stava slijedi Lalićev ideološki pristup: u buržoaskom društvu zajednički književni jezik nužno se pretvara u sredstvo šovinističke politike i nacionalnog ugnjetavanja. Slijedi autorova pogrešna procjena uspješnosti rješavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji: „Данас, када је то питање д е ф и н и т и в н о [спас. В. Т.] решено, констатовање научне истине да је језик Срба и Хрвата један језик не може имати никаквих негативних последица [...]“ (Lalić 2011 [1954]: 234). On dalje tvrdi da konstatacija kako Srbi i Hrvati imaju jedan književni jezik ne znači da treba zahtijevati unifikaciju beogradske i zagrebačke varijante književnog jezika i pravopisa i preduzeti u tom pogledu neke administrativne mjere, jer one, čak i kad su dobre, pobuđuju sumnje i izazivaju otpor.

Na kraju se Lalić dotiče i pitanje izgovora i pisma te ističe kako bi se lično opredijelio za latinicu i ekavicu, ali dodaje da tu stvar ne treba rješavati na prečac iz dva razloga:

Прво, широки народни слојеви вероватно не би били засад спремни да прихвате такву реформу; за такву реформу требало би извршити озбиљнију и дужу припрему. А друго, проблем, као што смо рекли није ни у изговору ни у писму,

већ у оним лексичким разликама које су се развиле услед историских услова и одређене културне политике у буржоаском друштву (Lalić 2011 [1954]: 235).

Lalić zadatak vidi u tome da se razlike uklone i da se srpskohrvatski književni jezik pretvori u „савршено оруђе културне изградње, уметничког стваралаштва и друштвеног општења“. Kada govori o eliminisanju razlika, autor ima na umu samo one izraze koji predstavljaju balast u jeziku, a ne svaku riječ koja je poznata samo u jednoj varijanti književnog jezika, jer mnoge od njih znače bogaćenje zajedničkog jezika.

Kao rezime Lalićeve analize mogu se uzeti sljedeće konstatacije:

Ја сматрам да је књижевни језик Срба и Хрвата један језик, да се он може даље развијати само као један језик и да га треба називати једним именом – српскохрватски језик, без цртице. Мислим да ово последње није никаква формалност него битна и принципијелна ствар. Српскохрватски језик – то значи један заједнички језик двају (управо трију) блиских и братских народа (Lalić 2011 [1954]: 235).

Ovaj rad ostaće poznat po tome što predstavlja jedan od prvih srpskih priloga u kojima se priznaje postojanje varijanata i ukazuje na neophodnost njihovog prihvatanja kao činjenice, posebno u prosvjeti, iako autor ističe da izraz *varijanta* treba shvatiti u vrlo ograničenom i uslovnom smislu, što se posebno vidi iz sljedećeg stava:

Мислим такође да није добро што се овај назив не употребљава свуда у школама. Тај назив не морају да уводе просветне власти званично, али наставници који предају матерњи језик треба да га употребљавају, јер ако знају своју науку – морају стајати на гледишту јединства нашег књижевног језика (Lalić 2011 [1954]: 235).

Lalić ističe da je protiv naziva *srpski ili hrvatski jezik* zbog njegove neпрактичности i glomaznosti, a isto tako nepreciznosti: „Он може значити да је свеједно како ће се тај језик звати, српски или хрватски, а то даље води логички ка идентификовању народа“ (Lalić 2011 [1954]: 235). S druge strane, за njega је termin *srpskohrvatski* тачан i nedvosmislen те најбоље изражава суштину појма.

29. Osoben pogled na srpsko-jezičke odnose imao је Mihailo Stevanović (1903–1991). On је, pored Daničića, Boškovića i Lalića, четврти српски filolog који u naslov svoga teksta stavlja razlike: КАРАКТЕР РАЗЛИКА У КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ СРБА И ХРВАТА (1953). То је u stvari prilog u anketi o književnom jeziku i pravopisu, koju autor shvata kao provjeru mišljenja o dvije stvari: jedinstvenosti srpskohrvatskog književnog jezika i karakteru postojećih razlika (Stevanović 2011 [1953]: 195). Stevanović ističe da još postoje neke, ne velike i ne mnogobrojne razlike, u načinu pisanja i da treba ujednačiti poglede te izraditi jedinstven pravopis. On tvrdи da nema stručnjaka koji skup svih srpskih i hrvatskih govora ne smatra za jedan isti jezik, ali ima, ili је bilo, onih koji srpski i hrvatski smatraju za dva književna jezika (Stevanović 2011 [1953]: 195).

U vezi sa zajedničkim književnim jezikom Srba i Hrvata autor konstatuje da još uvijek ima onih koji „вуку у супротним правцима“ i naročito njeguju razlike u jeziku, nasilno ih održavaju i vide tamo gdje ih nema. Što se tiče načina rješavanja ovih pitanja, Stevanović ističe da se ne može mnogo na silu učiniti i ne vidi rješenje u donošenju dekreta. Autor daje kraći osvrt na prošlost u kojoj su Srbi i Hrvati imali zajednički jezik i u kojoj su, zbog različitih kulturnih uticaja (kod Hrvata romanski, kod Srba turski) uglavnom u leksici, narodni dijalekti razvili neke posebne osobine, pri čemu su oba naroda sačuvala slovenski karakter. Kod oba naroda, nastavlja Stevanović, narodni jezik postao je književni u različito doba: kod Hrvata već od početka XIV vijeka, a kod Srba čitavih pet vijekova kasnije. Hrvatski pisci uzimali su elemente iz prošlosti pa se ta nota, za razliku od srpskih autora, može osjetiti (Stevanović 2011 [1953]: 197). Ali je mnogo veća razlika u upotrebi različitih riječi za iste pojmove. Te leksičke razlike plod su posebnih uslova i drugačijih kulturnih uticaja, ali uglavnom nejednakog odnosa prema tuđicama. Kod Hrvata su po ugledu na Čehe pravljene kovanice u borbi protiv „омрзнуте туђинштине“, kod Srba ne postoji bilo kakvo organizovano čišćenje jezika od tuđica, jer u turcizmima nisu vidjeli opasnost za svoj jezik (znatan broj tih leksema nestao je uz upotrebe prirodnim putem). Osim toga, Hrvati su izbacivali internacionalizme, a Srbi nikad nisu zazirali od evropeizama. Postoji još nešto: različita upotreba domaćih riječi tipa *dojam* – *utisak*, *uvjet* – *uslov* i sl. Razlike se mogu naći i u nekim drugim oblastima jezika, npr. u složenicama i izvedenicama (*preduzeće* – *poduzeće*, *prisvojan* – *posvojan*), upotrebi sufiksa *-ira-*, *-isa-*, *-ova-* i sl.). Stevanović upozorava da je pogrešno ako se kaže da Srbi upotrebljavali samo *-isa-*, *-ova-*, a Hrvati samo *-ira-*. Kod hrvatskih pisaca običniji je jedan od sufiksa, a kod Srba uopštena su sva tri (Stevanović 2011 [1953]: 199).

Na sintaksičkom planu Stevanović ističe da su neki nalazili i „krupne“ razlike. Jedna od njih je upotreba infinitiva u službi dopune glagolima i u svim izrazima nepotpunog značenja, koja se nastoji prikazati kao osobina hrvatskog književnog jezika za razliku od srpskog, koji u toj službi, „нетачно кажу поборници двојства нашег књижевног језика“, upotrebljava samo prezent sa svezicom *da* (Stevanović 2011 [1953]: 199). On to ovako komentariše:

Познато је, истина, да је инфинитив у неким говорима српским (у говорима јужне и југоисточне Србије) ишчезао из употребе и да службу допуне у њима врши презент. Ова балканска језичка особина имала је јачег утицаја на писце из тих крајева, као и на писце из суседних области, у којима је инфинитив све ређи у употреби. И ти српски писци, зацело, у односној служби знатно чешће употребљавају презент са свезицом *да* него инфинитив. Али сигурно нема ни једног српског писца, ма где да се родио, који би ту као допуну употребљавао само први, а не и други облик. Према томе је тачно и да писци из западних наших крајева, али не само писци Хрвати него и Срби, чешће од оних првих у служби оваквих допуна употребљавају инфинитив. Основаност тврдњи о постојању битне разлике у облику ове допуне између српских и хрватских писаца

најречитије оповргава чињеница што је презент са сВЕЗИЦОМ *ga* у овој служби и код хрватских писаца доста чест и сасвим обичан (Stevanović 2011 [1953]: 199).

Stevanović potencira da su lišeni svakog osnova nastojanja da se покаже како хрватски писци користе конструкцију *da* + презент у другом значењу, напротив: између српских и хрватских писаца нема „никакве, ама баш никакве, разлике осим у томе што је код неких од ових последњих инфинитив у ређој употреби“ (Stevanović 2011 [1953]: 200). Neodrživo је такође мишљење да Срби употребљава пасивне форме реченице, а Хрвати активне (Stevanović 2011 [1953]: 201). То се исто тако тиче тумачења шире употребе глаголских именица код Срба и глагола код Хрвата (*svitanje* – *sviće*):

И отсуство употребе глаголских именица на **је** код хрватских писаца истицано је као упадљива одлика њихова језика према језику српских писаца, у којих су овакве глаголске именице доста честе и свакако врло обичне. Али су оне, без икакве сумње, исто толико обичне и у језику хрватских књижевника (Stevanović 2011 [1953]: 201).

Stevanović smatra da je zajedničko i za srpske i za hrvatske pisce to što ne vole glagolske imenice. S tim u vezi tačne su, po njegovom mišljenju, četiri stvari: 1. da je u poslovnom jeziku Hrvata običan spoj *za* + infinitiv (*za prodati*), iako on nije postao opštijom osobinom stila hrvatskih pisaca, dok se takav sklop ne чује код Срба, već se koristi glagolska imenica (*za prodaju*), 2. hrvatski pisci češće od srpskih upotrebljavaju objekat u akuzativu u pasivnim rečenicama sa radnim oblicima refleksivnih glagola tipa *najviše se čita Kolara, Šenou*, što nije priznato kao osobina književnog jezika (Stevanović 2011 [1953]: 202), 3. Срби van Hrvatske ne upotrebljavaju ime stvarnog subjekta u pasivnoj rečenici u obliku lokativa sa prijedlogom *po*, a u Hrvatskoj se taj spoj koristi, npr. hronika napisana *po Vramcu* (Stevanović 2011 [1953]: 203), 4. postoji još pokoja slična veza stranog porijekla, ali je razlika samo u frekvenciji upotrebe. Što se tiče domaćih konstrukcija, razlika je samo u kvantitetu upotrebe i one nikada nisu nepoznate drugoj strani (Stevanović 2011 [1953]: 203).

Na fonetskom i morfološkom planu nema razlika, one se jedino pojavljuju u rječniku, ali su sasvim beznačajne (Stevanović 2011 [1953]: 203).

U leksici Stevanović konstatuje da ono što se smatra različito nije u stvari diferencijalno, npr. *siv*, *smeđ*, *ružičast* nisu manje ili više hrvatske nego srpske. Kod oba naroda domaće riječi potiskuju one koje su ostale u upotrebi iz ranijih epoha. Ali ako za isti pojam Срби и Хрвати имају другу riječ, obje su vrlo često poznate i jednim i drugim pa se kao sinonimi upotrebljavaju kod oba naroda, posebno ako su domaćeg porijekla, npr. *dvojba* – *sumnja* (Stevanović 2011 [1953]: 204). Ponekad (a) sinonime čini domaća i strana riječ, (b) bolja riječ potiskuje goru (*godišnjica* – *obljetnica*; код Хрвата је прва све češće u upotrebi). Срби су од Хрвата прихватили извјестан број домаћих riječi, а Хрвати усвајају међународне научне termine одраније познате Србима па ту dolazi до уједначавања. Stevanović запажа упадљиво мање случајева у односу на „пре кој

десетину година“ u kojima se kod Srba i Hrvata različitim riječima označava isti pojam (Stevanović 2011 [1953]: 205). Ali takve razlike postoje kod svih pisaca jednog i drugog naroda.

Stevanović tvrdi da ima mnogo manje slučajeva u odnosu na koju desetinu godina prije da se kod Srba i Hrvata različitim riječima označava isti pojam. Nevažnost tih razlika autor još više potencira stavom da one postoje kod svih pisaca jednog od ovih naroda pa niko ne bi pomislio da, recimo Ivo Vojnović, Miroslav Krleža, Bora Stanković ili Petar Kočić ne pišu istim jezikom. Postepenom približavanju jezika posebno pogoduju odnosi u socijalističkom društvu.

Slijedi pogrešno predviđanje: da će iz „језика наших народа“ nestati onih elemenata što su davali prava da se govori o razlici u „нашем књижевном језику“ (Stevanović 2011 [1953]: 205). Autor potencira pitanje jedinstvenog naziva za zajednički jezik, budući da ima više oznaka. On ističe da svaki postojeći naziv označava isti pojam: zajednički jezik Srba, Hrvata (i Crnogoraca). Za glotonim *srpsko-hrvatski* jezik kaže da nije ispravan, jer složenice s crticom označavaju jedan zajednički pojam, ali se čuva tačno određena granica između sastavnih dijelova. S druge strane, u kompozitnom pridjevu *srpskohrvatski* postoje dva naporedna i potpuno ravnopravna dijela, koje nikako nije moguće razgraničiti jer se ne može kazati: ovaj dio zajedničkog jezika je hrvatski, a onaj srpski, već je to jezik koji je hrvatski koliko i srpski, a srpski koliko i hrvatski, hrvatski je srpski, srpski je hrvatski (Stevanović 2011 [1953]: 207). Iz tih razloga Stevanović izvlači zaključak da je termin *srpskohrvatski* (odnosno *hrvatskosrpski*) lingvistički potpuno ispravan. Za *hrvatski ili srpski* to se ne može reći jer je u pitanju implikacija „hrvatski inače srpski“, „hrvatski drukčije srpski“ pa se može shvatiti da *hrvatski ili srpski* može značiti da je hrvatski nešto drugo a ne što i srpski – da su to dva različita jezika.

Баш зато што се у извесним везама једино овако би морало схватити значење термина *српски или хрватски*, – овај назив се никада неће употребити званично у текстовима уговора, споразума и конвенција, рецимо, са страним државама. Редовно се, напр., каже: *Утврђено је да се шекст споразума (конвенције ишг.) објави на два језика: на француском* (ово за случај кад је у питању уговор са Француском Републиком) *и српскохрватском* (могло би да се каже и *хрватско-српском*) *језику*. Кад би место тога стајало: *Уговорено је да се шекст објави на француском и српском или хрватском*, схватило би се да је уговорено објављивање текста на француском и на било којем од два југословенска језика – на српском или хрватском; испоредимо са овим могућу формулацију: *Уговорено је да се шекст објави на француском и српскохрватском или словеначком*, у којој очевидно свезица *или* не казује да су српскохрватски (односно хрватско-српски) и словеначки један исти него два језика, и да ће дотични споразум поред француског бити објављен на једном, свеједно којем, од ова два језика (Stevanović 2011 [1953]: 208).

Budući da i u drugim nekim vezama termin *hrvatski ili srpski* (odnosno *srpski ili hrvatski*) jezik upućuje na shvatanje da se radi o dva različita jezika,

Stevanović zaključuje da ovaj termin, i pored duge tradicije, lingvistički nije opravdan.

Slične stavove zastupa Mihailo Stevanović i u prilogu za anketu LETOPISA MATICE SRPSKE, objavljenom 1955. godine. Ovdje se ponavlja da Srbi i Hrvati imaju zajednički, isti književni jezik sa napomenom da je od početka bilo izvjesnih razlika zbog nejednakih istorijskih i kulturnoistorijskih uslova (Stevanović 2011 [1955]: 249). Vraćajući se u prošlost, Stevanović ističe da su razlike bile veće prvih decenija postojanja zajedničkog jezika, a zatim prelazi na nepodudarnosti između Vuka i kulturnih vođa Hrvata u Ilirskom pokretu. I ovdje autor ponavlja tvrdnju da su Hrvati imali dugu tradiciju od nekoliko vijekova u upotrebi narodnog jezika u književnosti pa su iz njega, a najviše iz dubrovačke književnosti, uzimali neke elemente. U XIX stoljeću bilo je i pokreta za naročitim arhaiziranjem književnog jezika u cilju približavanja slovenačkom jeziku i drugim slovenskim jezicima (Zagrebačka škola sa Veberom-Tralčićem i Riječka škola sa Kurelcom na čelu). Druga razlika sastoji se u tome što je Vuk u cjelini odbacivao dotadašnji književni jezik, jer nije bio narodni. Razlika se ticala najviše leksike, do čega je dolazilo prvenstveno zbog nejednakog odnosa Srba i Hrvata prema tuđicama: Srbi su više primali iz turskog, balkanskog jezičkog ambijenta, Hrvati iz zapadnoevropskog, italijanskog i njemačkog u prvom redu. Srpsku toleranciju prema turcizmima Stevanović objašnjava sljedećim razlozima: 1. oni su se već oslobodili od turske vladavine pa više nije prijetila opasnost od tuđeg jezika, 2. pošto su se turcizmi ukorijenili viševjekovnom upotrebom, često su se osjećali potpuno narodnim, s tim što je jedan dio ušao u fond jezika, a drugi zamijenjen narodnim riječima i sasvim iščezao. Nasuprot Srbima Hrvati, odmah po sticanju prava na upotrebu maternjeg jezika u školi i administraciji, počeli su da čiste jezik od tuđica, posebno germanizama, kojih je bilo najviše, pa su na brzinu kovali nove riječi ili ih uzimali iz zapadnoslovenskih jezika, prije svega češkog. Stevanović smatra da su Hrvati pretjerali u ponarođivanju, čega nema sa srpske strane, koja nije preduzimala slično organizaciono čišćenje. Upravo u ovome autor vidi polaznu diferencijalnu tačku u terminologijama kod Hrvata i Srba (Stevanović 2011 [1955]: 250).

Što se tiče razlika u pravopisu, Stevanović ih marginalizuje konstatacijom da je ostalo nešto još od 1936. godine i su ih, kako kaže, najznačajniji predstavnici kulturnog života oba naroda i prije sto godina osjećali kao smetnju potpunom jedinstvu književnog jezika. Neke pravopisne razlike zadržane su i poslije BEČKOG DOGOVORA. Izvore za pravopisne razlike autor nalazi u nejednakom tumačenju i nejednakoj primjeni potpuno istih principa Vuka Karadžića. Za Stevanovića je najzanimljivija i najčudnija činjenica da se tim razlikama često daje rang obilježja narodne kulture jednog i drugog naroda. On dalje tvrdi da je razvitak odnosa Srba i Hrvata vodio postepenom neutralisanju razlika u jeziku srpskih i hrvatskih pisaca. Autor navodi šest osnovnih razloga za osjetno smanjivanje leksičkih i stilskih nepodudarnosti: 1. međusobni dodiri i saradnja

književnika u istim publikacijama i anketama, 2. prihvatanje ekavštine od nekih hrvatskih pisaca, 3. pisanje latinicom časopisa u Beogradu i ćirilicom u Zagrebu, 4. život u zajedničkoj državi, koji je išao u prilog ujednačavanju, 5. izučavanje i čitanje hrvatskih pisaca u srpskim školama i obrnuto, 6. upotreba jedne terminologije u vojsci, sudstvu, pomorstvu i sl. (Stevanović 2011 [1955]: 251).

Ovaj proces Stevanović naziva prirodnim procesom približavanja, koji je, nažalost, iskorišćavan u hegemonističke svrhe kao snažno oružje dirigovanog jugoslovenstva, što je izazvao snažan otpor na drugoj (hrvatskoj) strani. „И ово су, што је најгоре, и на једној и на другој страни знали користити непријатељи југословенске заједнице ма у коме виду, који су сматрали да се при таквом стању ствари згодно латити доказивања да се језик, нарочито књижевни језик, Срба и Хрвата у толикој мери разликује да се ту чак и не може говорити о једном истом језику“ (Stevanović 2011 [1955]: 251). Dalje se konstatuje da su Srbi i Hrvati ušli u jugoslovensku državu poslije Drugog svjetskog rata sa „извесним незнатним разликама у стилу, речнику и правопису свога језика и да се у тој заједници, у условима који су у њој остварени: између осталог у потпуној националној равноправности, уз истинско братство и чврсто политичко јединство – те разлике постепено смањују“ (Stevanović 2011 [1955]: 252).

Što se tiče diskusije tokom izrade NOVOSADSKOG DOGOVORA, Stevanović priznaje da je s razlogom ukazivano na „србизирање“ stila i rječnika dijela hrvatskih pisaca za srpske čitaoce i „хрватизирања“ za čitaoce u Hrvatskoj. On takođe priznaje da neke razlike (u pismu) imaju karakter obilježja posebnih nacionalnih kultura. U vezi sa prijedlogom da se uvede jedno pismo na cijelom srpsko-hrvatskom prostoru, i to izborom latinice, Stevanović nikako nije za dekretirano odbacivanje ćirilice i njenu zamjenu drugim pismom, jer bi došlo do otuđenja relativno bogatog kulturnog nasljeđa (Stevanović 2011 [1955]: 254). On je takođe protiv drugog prijedloga: da se izabere samo ekavica. Pri tome dodaje da je nejednakost izgovora stvarna razlika u jeziku, ali nije razlika između srpskog i hrvatskog izgovora (Stevanović 2011 [1955]: 254). On daje prognozu koja se do danas nije ostvarila: da budućnost „вероватно“ pripada latinici, a da će „можда“ ekavica potisnuti ijekavicu (Stevanović 2011 [1955]: 256).

Stevanović ustaje i protiv teze koja je obilježila srpske poglede u XIX pa i prvoj polovini XX vijeka: da su Srbi i Hrvati jedan narod.

Autorov ideal u jezičkom razvitku je stvaranje što veće jedinstvenosti pa bi izrada zajedničkog rječnika Matice srpske i Matice hrvatske bila najznačajniji prilog za ubrzanje toga procesa (Stevanović 2011 [1955]: 257). Stoga on posebno potencira poslove u pravcu potpune jednakosti jezika, pri čemu tvrdi da kao prepreka ne stoji osjetljivost narodâ, već pojedinaca (Stevanović 2011 [1955]:

258). Kao najkrupniju smetnju i najveću vještačku prepreku smatra obostrano prilagođavanje tekstova (srpskih tekstova za hrvatske čitaoce i obrnuto). On misli da ne treba dirati u stil, rječnik i izgovor, a da je tekst moguće štampati drugim pismom. Za nekoliko razlika u pravopisu kaže da čine samo formalnu smetnju i izazivaju zabunu na obje strane, posebno u Bosni i Hercegovini (Stevanović 2011 [1955]: 257).

U tekstu napisanom 1965. Stevanović unosi novu notu u raspravu o karakteru srpsko-hrvatskih jezičkih odnosa stavom da se ne može govoriti o jezičkim varijantama, već o leksičko-stilskim razlikama. Takvu poziciju autor smatra veoma bitnom pa je unosi u naslov: НЕКЕ ЛЕКСИЧКО-СТИЛСКЕ РАЗЛИКЕ, А НЕ ЈЕЗИЧКЕ ВАРИЈАНТЕ. To je u stvari predavanje održano na seminaru za nastavnike i profesore srpskohrvatskog jezika 19. januara 1966, nakon Petog kongresa Saveza slavističkih društava Jugoslavije (13–18. septembar 1965), na kome je Stevanović aktivno učestvovao i na kome su, pored norme, varijante bile centralno pitanje. On konstatuje da se u Zaključcima NOVOSADSKOG DOGOVORA nigdje ne govori o varijantama (Stevanović 2011 [1966]: 337). Čitav tekst je orijentisan na negiranje polarizacije zajedničkog jezika na srpsku (istočnu, beogradsku) i hrvatsku (zapadnu, zagrebačku) varijantu pa stoga autor nastoji da ne upotrijebi odgovarajući naziv za te varijante i radije govori o jeziku kulturnih centara.

Na početku analize iznosi se sporna pozicija: da se međusobno isključuju jedinstvenost jezika i postojanje varijanata, ali da se može govoriti o više dijalekatskih varijanata (Stevanović 2011 [1966]: 337). Još spornija je Stevanovićeva tvrdnja da se naučno ne može govoriti o više varijanata srpskohrvatskog književnog jezika (Stevanović 2011 [1966]: 338). Ovakve rezolutne stavove autor ublažava napomenom da to ne znači da je sve potpuno jednako i da nema nikakvih razlika između pojedinih kulturnih centara: „Тих разлика наравно има“, ali su one beznačajne (Stevanović 2011 [1966]: 338). Gramatička struktura (fonetska, odnosno fonološka, morfološka i sintaksička), nastavlja autor, potpuno je ista, a jedino ima neznatnih razlika u rječniku i stilu. Dalje slijedi ovakav zaključak: nastojanje da se čuvaju te razlike protivno je prirodnom razvitku zajedničkog jezika (Stevanović 2011 [1966]: 339). Zatim se konstatuje da zajednički život uklanja razlike pa se one štaviše smanjuju. Upotrebu različitih riječi kod Srba i Hrvata za oznaku istog pojma autor svrstava u sinonimiju. Ovdje slijedi još jedan stav koji će praksa demantovati: da se takve riječi sve više približavaju apsolutnim sinonima ili su to već postale

[...] оне све више постају познате и на једној и на другој страни, тако да се у понеком случају, у случају с именицама *домовина* и *отаџбина*, нпр., или с придевима *истогобан* и *истовремен*, све више приближавају апсолутним синонимима, или су, штавише, то већ у пуној мери постале. А као језички знаци за означавање истог појма у истом језику, уопште узев, оне су синоними у свакоме појединачном случају (Stevanović 2011 [1966]: 341).

U parovima tipa *voz* – *vlak* za autora je jedina razlika u tome što je kod Srba češća jedan riječ, a kod Hrvata druga; leksema *brzjav* se susreće i kod Srba, a *telegram* kod Hrvata itd. U analizi sličnih primjera Stevanović izvlači zaključak da postoji mali broj riječi za oznaku istog pojma koji se isključivo koristi na jednoj i na drugoj strani. Pri tome dodaje da može biti u pitanju razlika u pojedinim glasovima tipa *demokratija* – *demokracija*, čega najviše ima među terminima. On drži da će se terminologija poboljšati uzimanjem boljeg od dva postojeća termina, što će „бити велика културна добит“ (Stevanović 2011 [1966]: 344). Pri tome smatra važnim da razlike niukoliko ne ometaju razumijevanje.

Što se tiče domaćih riječi *opšti*, *opština* – *opći*, *općina*, Stevanović konstatuje da su sa gledišta istorijske fonetike opravdane samo riječi sa *ć* (Stevanović 2011 [1966]: 344). U tumačenju parova sa *v/h* tipa *duvan* – *duhan*, *muva* – *muha*, *suv* – *suh* Stevanović tvrdi da se i ovdje može govoriti o češćoj upotrebi, a ne o potpunoj polarizaciji (Stevanović 2011 [1966]: 345). Vokalizacija *i* je znatno češća kod Hrvata (up. *predio* – *predjel*, *topao* – *topal*), ali se ne može propisivati da je jedno pravilno za Srbe, a drugo za Hrvate. Uglavnom potrebno je naglašavati šta je češće. Ovdje izvodi širi zaključak da je pravilno i dobro u jeziku sve ono što se može lingvistički objasniti ako je potvrđeno širom upotrebom (Stevanović 2011 [1966]: 346).

I u morfologiji Stevanović zapaža samo razliku u nejednakoj frekvenciji, koja nije nikada apsolutna.

U nastavku analize Stevanović se osvrće na rad V. P. Gutkova O RAZLIKAMA IZMEĐU DVIJU VARIJANATA SRPSKO-HRVATSKOG KNJIŽEVNOG JEZIKA (Moskva, 1965) i na samom početku konstatuje da se ovaj „вредни и учени, млади руски србохрватист“ poziva uglavnom na pobornike varijanata. Stevanovića, naravno, najviše interesuje Gutkovljevi dokazi o postojanju dviju varijanata pa se na to koncentriše. Na više primjera V. P. Gutkova Stevanović se kritički osvrće i tvrdi (1) da se u slučaju dubletnog oblika genitiva množine nekih imenica ženskog roda s osnovom na dva suglasnika (*kugla*, *kugli*) ne može govoriti o isključivoj upotrebi jednog oblika na jednoj strani i isključivoj upotrebi drugog na drugoj strani, (2) kako u polarizaciji nastavaka za instrumental jednine imenica ženskog roda na suglasnik (*glupošću* – *gluposti*) isto tako nema razlike, (3) da je tačno da je kondicional za prošlost (*bio bih čuvao*) nestao kod Srba, ali se on gubi i kod Hrvata (Stevanović 2011 [1966]: 347–348). Iz Gutkovljeve tvrdnje da nema oblika i konstrukcija koje ne postoje na obje strane Stevanović izvlači zaključak da onda nema ni varijanata u tome jeziku (Stevanović 2011 [1966]: 348). U paru *ko* – *tko* autor zapaža da Hrvati dosljednije čuvaju stariji oblik, pri čemu se *tko* i kod Srba prije upotrebljavalo, dok se na hrvatskog strani koristi *ko*. Stevanović osporava i Gutkovljevu tvrdnju da hrvatski pisci povratnu zamenicu – rečcu *se* s glagolskom enklitikom *je* iza sebe upotrebljavaju u nepromenjenom obliku kao *se je*, a u srpskih se pisaca, za razliku od ovih, tu

ogleda vršenje dvostrukog glasovnog procesa: ispadanje suglasnika **j** i sažimanje dva **e**, te oni umjesto *se je* obično pišu *se*.

Ако је и тако, а ми смо се и лично уверили да је код хрватских писаца чешће се је, а код српских опет чешће се, онда је то разлика у правопису, а не и у језику, али толико безначајна разлика да је правописна комисија од 11 чланова (у којој су радили и хрватски и српски језички стручњаци) није ни забележила, мада је то било потребно учинити. Уосталом ми и на једној и на другој страни срећемо овде и контракцију и обе енклитике једну за другом (Stevanović 2011 [1966]: 351).

Stevanović smatra da se na sličan se način može govoriti o razlici u upotrebi predloga *s(a)* s nepostojanim **a** i bez njega (*s* – *sa* katedre).

Na sintaksičkom planu Stevanović ukazuje da se u Gutkovljevim primjerima radi o čistoj sintaksičkoj sinonimiji. On smatra netačnom konstataciju ruskog autora da u jeziku srpskih pisaca dolazi nominativ u službi imenske predikatske dopune uz glagol *postati*, a u jeziku hrvatskih – instrumental (*postati stvaralac* – *stvaraocem*). „Ми, међутим, тврдимо да је тај облик или номинатив или инструментал и у језику једних и у језику других“ (Stevanović 2011 [1966]: 352).

Kritički sud Stevanović izražava i u vezi sa konstrukcijom *da* + prezent:

С обзиром на несумњиву разјашњеност овога питања за нас је скоро необјашњиво што се и даље (в. сарајевски ОДЈЕК бр. I од 1. јан. 1966) говори о разлици у значењу између једног и другог облика (инфинитива и презента с везником *ga*) у функцији допуне о којој је овде реч, па се као одлика хрватске варијанте истиче инфинитив, за разлику од српске којој је својствен презент с везником *ga* и наводи се пример *Ђаци не смију ђушiiџи* (хрв.), односно: *Ђаци не смеју га ђуше* (срп.), иако је добро познато да је прво и српско, а друго и хрватско, односно да је и једно и друго – и српско и хрватско (Stevanović 2011 [1966]: 353).

U pogledu stavljanja enklitike između dijelova sintagme ističe se da je to rjeđe kod savremenih srpskih pisaca (Stevanović 2011 [1966]: 354). U nastavku analize Stevanović daje primjere kako bi osporio postavku o postojanju dviju varijanata i potkrijepio svoju osnovu misao da sve razlike nisu ništa drugo već *stilske razlike*, iz čega proizilazi da se njima (stilskim razlikama) ne mogu definisati *jezičke varijante* jer bismo imali: koliko pisaca – toliko varijanata (Stevanović 2011 [1966]: 358). Ovo posljednje čini se pojednostavljivanjem problema. Uz ove zaključke dolazi sporna konstatacija da stepen stilske raznolikosti jezika još niko nije precizno utvrdio niti je to moguće uraditi (Stevanović 2011 [1966]: 359). Govoreći o razlici u stilu kod pojedinih pisaca Stevanović izvlači pogrešan zaključak da ni u jednom slučaju niko od njih ne piše različitim jezičkim varijantama (recimo, Kolar i Ćosić se služe istim književnim jezikom sa određenim stilsko-leksičkim razlikama). Pri tome postoje izvjesne stilske, a po koji put i leksičke razlike (Stevanović 2011 [1966]: 360).

U radu СТВАРАЊЕ ЈЕДИНСТВА КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА СРБА И ХРВАТА И ДАНАШЊЕ СТАЊЕ ТОГ ЈЕДИНСТВА (1971) Stevanović zaokružuje poglede na odnose u okviru srpskohrvatskog jezika i to u situaciji zamršenih i kompleksnih nacionalnih i jezičkih odnosa u bivšoj Jugoslaviji, izraženih/odraženih, između ostalog, u DEKLARACIJI O POLOŽAJU HRVATSKOG JEZIKA. U tekstu autor dobrim dijelom ponavlja stavove, komentare i primjere iz već navedenih priloga. Ako je pak u prethodnim osjećao potrebu da iskaže mišljenje o tome da li postoje varijante ili ne, i s tim u vezi davao negativan odgovor, u situaciji kada je nastao dati tekst pitanje se zaoštava stavom da se radi o posebnim jezicima te se stoga Stevanović smatra obaveznim da iznese pogled i na ovaj problem.

Stevanović ističe da do kraja XVIII i prvih desetina XIX stoleća Srbi i Hrvati (iako je njihov jedan te isti jezik) svoje književnosti i svoj kulturni život u cjelini nisu razvijali na zajedničkom književnom jeziku, već ili na srpskoj, odnosno hrvatskoj, redakciji staroslovenskog jezika ili i na narodnom jeziku (od XIV veka): na čakavskom dijalektu (u Istri, primorskoj i ostrvskoj Dalmaciji), na kajkavskom (u Hrvatskom zagorju) ili na štokavskom (u samostalnoj Dubrovačkoj republici, u srednjoj Dalmaciji, Bosni i Slavoniji) – Stevanović 2011 [1971]: 438. Dalje se analiziraju razlike u jezičkim i pravopisnim rješenjima iliraca i Vuka Karadžića (rogato *ě*, pisanje samoglasničkog *r* kao *er*, *ar*, etimološki princip) i njihovo uklanjanje. Stevanović konstatuje da od kraja XIX vijeka vlada potpuno jedinstvo gramatičke strukture književnog jezika Srba i Hrvata, što ni za koga ne dolazi u pitanje (Stevanović 2011 [1971]: 438). Dalje se govori o „неким, претежно лексичким разликама у књижевном језику Срба и Хрвата“ i to „тамо где у језику нема и не може бити норме, тј. у стилу и речнику, као и у сваком књижевном језику“, dakle samo tu postoje razlike u jeziku hrvatskih i srpskih pisaca (Stevanović 2011 [1971]: 443). Autor svjesno izbjegava da upotrijebi izraz razlike između *srpskog* i *hrvatskog jezika*, *srpske* i *hrvatske varijante* pa, recimo, kaže razlike između *dva najveća kulturna centra* (Stevanović 2011 [1971]: 443). Kao u prethodnim radovima, i ovdje ponavlja da nema nijedne osobine koja je samo srpska ili hrvatska (Stevanović 2011 [1971]: 447). Stevanović je, razumljivo, za proces smanjivanja razlika u književnom jeziku Srba i Hrvata pa o tome govori praveći kraći istorijski osvrt i vraćajući se na dvadesete godine XX vijeka. Pri tome ističe da se jezik Srba i Hrvata razvija od kraja XIX vijeka kao (od svih priznatih) jedan isti književni jezik sa istom gramatičkom građom. U prilog konvergenciji išle su na ruku tadašnje okolnosti: jačanje ideje o ujedinjenju južnih Slovena, pobjede u balkanskim ratovima, pisanje ekavicom u Hrvatskoj – sve je to vodilo smanjivanju leksičko-stilskih razlika u književnom jeziku jednih i drugih (Stevanović 2011 [1971]: 447). Osim toga, stil jedne sredine približavao se stilu druge. Stevanović se zatim bavi reakcijama na dalje ujednačavanje jezika u zajedničkoj državi između dva svjetska rata. Za ono što su drugi nazivali i što je izazivalo podozrenje – stalne prigovore u Beogradu da se jezik sve više „hrvatizuje“, a u

Zagrebu da se „srbizira“ – on ocjenjuje sasvim drugačije: kao bogaćenje jezika i na jednoj i na drugoj strani (Stevanović 2011 [1971]: 448). A zatim dodaje:

У сваком је случају такво подозрење разумљивије било код Хрвата у старој Југославији са централистичким, а касније и диктаторским системом владавине, са српском династијом на челу и несрећно решеним, управо нерешеним националним питањем, при чему су Хрвати у огромној већини стално остали незадовољни. У том незадовољству многима је сметала прво државна заједница (таква каква је била – с разлогом свакако) и свака заједница, па и језичка, у којој ипак, изузимајући војничку терминологију, ништа што се Срба и Хрвата тиче, битно није наметано, осим што је диктаторски режим званично у школама наметнуо бесмислен термин за језик у целој земљи називајући га *српско-хрватскословеначким*. А таквог језика никад није постојало, не постоји и неће га, бар у догледно време, постојати (Stevanović 2011 [1971]: 448).

Za pravopis rađen na inicijativu „диктаторског“ ministra prosvjete Kraljevine Jugoslavije kaže da je bio stvarno nametnut pa je izazivao skoro opšti revolt kod Hrvata jer je, između ostalog, propisivao i nešto što gotovo niko od njih nije bio gotov da prihvati. To nezadovoljstvo je dovelo do toga da Hrvati počinju da shvataju potrebu razbijanja jezičke zajednice, što se najizrazitije manifestovalo u knjizi RAZLIKE IZMEĐU HRVATSKOGA I SRPSKOGA JEZIKA (1940) P. Guberine i K. Krstića. U kritici primjera iz ove knjige Stevanović ukazuje na netačnosti kojima se htjelo dokazati da postoje ozbiljne razlike (Stevanović 2011 [1971]: 449). I u Benešićevoj gramatici Stevanović zapaža čitav niz pogrešnih primjera, pri čemu se više poziva na Belićevu analizu ovog teksta nego što daje svoju.

U analizi napora u Nezavisnoj državi Hrvatskoj da se za hrvatski jezik stvori posebna kodifikacija, drukčija od one za srpski jezik, Stevanović ukazuje na neosnovanost gledišta da su srpski i hrvatski dva posebna jezika ili jedan jezik sa odveć velikom razlikom (Stevanović 2011 [1971]: 451).

Govoreći o stanju jezičke zajednice Srba i Hrvata prvih godina poslije Drugog svjetskog rata autor ističe da je Institut za jezik SANU dobio neadekvatan, jednočlan naziv: *Institut za srpski jezik* prije svega zbog toga što je osnovan s glavnim zadatkom da izradi veliki REČNIK SRPSKOHRVATSKOG KNJIŽEVNOG I NARDONOG JEZIKA (Stevanović 2011 [1971]: 452). Autor dalje konstatuje da je u terminologiji ostalo više razlika nego u ma kojoj drugoj oblasti.

I u ovome tekstu on se zalaže za uklanjanje prepreka prirodnom razvoju. Za rezultate NOVOSADSKOG DOGOVORA tvrdi da imaju potpuno izjednačena gledišta i potpunu saglasnost u shvatanju jedinstva književnog jezika Beograda i Zagreba (Stevanović 2011 [1971]: 454).

Dalje Stevanović ukazuje na promjenu odnosa prema srpskohrvatskoj jezičkoj zajednici i riješenost nekih intelektualnih krugova u Zagrebu da krivo predstave karakter te zajednice. Autor konstatuje da se od 1964. počinje isticati i dokazivati da su srpski i hrvatski dvije varijante jednog jezika i da on nije

jedinstven (Stevanović 2011 [1971]: 455). Autor se protivi tezi „jeste jedan jezik ali nije jedinstven“, za koju kaže da nije ništa drugo nego sofizam budući da *jedinstven* ne znači ‘potpuno jednak, bez ikakvih razlika’ (Stevanović 2011 [1971]: 456). Jedan te isti jezik ne znači ‘u svemu jednak’, jer su govori „нашир језика“ по много чему различити. Stevanović ne prihvata ni stav da je jezik Srba i Hrvata kao skup narodnih govora jedan jezik, ali da nije takav kao književni jezik te ističe da su razlike između narodnih govora „несравњено“ веће од оних које налазимо у књижевном језику (Stevanović 2011 [1971]: 457).

Što se tiče varijanata, Stevanović tvrdi da se o njima počinje govoriti tek nakon izlaska trećeg izdanja Maretićeve gramatike 1963, odnosno od 1964, mada je Jonke isticao da je o varijantama već ranije pisao, 1960 (Stevanović 2011 [1971]: 457). U nastavku autor ponavlja ono što je pisao u prethodnim tekstovima: da se može govoriti o varijantama samo u stilu i rječniku, da one imaju jednaku književnojezičku vrijednost te da su potpuno ravnopravne. „Али ми не можемо наћи оправдања захтеву већине данашњих загребачких лингвиста да се према тим варијантима треба односити као према посебним језицима, када су то само стилско-лексичке варијанте једног језика који има исти граматички (фонолошки, морфолошки и синтаксички) систем“ (Stevanović 2011 [1971]: 458). Za Stevanovića je neshvatljivo da se govori o dva zasebna jezika. I upravo zbog cilja radi koga se govori o varijantama on zazire od tog izraza. U tumačenju ovog problema autorova ključna misao glasi: umjesto varijante (leksičke i stilske) treba upotrebljavati riječ *razlike*, koja je i mnogo jasnija i mnogo određenija, a za jedinstvo književnog jezika, „у које ми још увек верујемо“, безопаснија већ по томе што се говори о разликама у језику, а не о варијантима језика (Stevanović 2011 [1971]: 458).

On kritikuje tvrdnju da su srpski i hrvatski, iako naučno isti, politički, pravno i ustavno – dva jezika (Stevanović 2011 [1971]: 460). Autor to ne može prihvatiti jer nijedan politički forum nije dao takvu sankciju. Takođe je protiv poistovećivanja hrvatske, zagrebačke varijante sa ijekavskim, što nalazi kod Ljudevita Jonkea (Stevanović 2011 [1971]: 459). U analizi jezičke situacije po republikama Stevanović konstatuje da je leksički i terminološki jezik u Bosni i Hercegovini neuporedivo bliži onome u Srbiji nego u Hrvatskoj (Stevanović 2011 [1971]: 459).

Analizirajući nastojanja da se jezičko jedinstvo Srba i Hrvata predstavi kao djelo njihovog zajedničkog neprijatelja Stevanović ističe da je stvarnost postojanja književnojezičke zajednice dvaju naroda starija i čvršća nego što je neki prikazuju i da je to nešto s čime se mora računati.

И о њој треба водити рачуна при свакој помисли да се та заједница растури, поглавито с планом какав немају, истина, сви према њој данас нерасположени истомишљеници, али за какав, поред осталих, пледира и овај књижевник, а наима да у основу књижевног језика Хрвата уђу сви дијалекти хрватски на којима је некада било књижевности, значи и кајкавски и чакавски, поред што-

кавских говора, што је апсолутно немогуће. Немогуће је било и пре узимања штокавског дијалекта за основу књижевног језика. То је јасно за свакога ко познаје законитости стварања књижевних језика, којима је, по правилу, у основи један дијалекат, онај, разуме се, који у датом тренутку има највише услова за то (Stevanović 2011 [1971]: 463).

Ovdje se autor dotiče Skerlićevih ideja, koje naziva romatničarskim zanosom poslije balkanskih ratova, i ističe da nikad nije prihvatio prijedlog u vezi sa izborom samo ekavice i latinice (Stevanović 2011 [1971]: 468). „Напомињемо да се Скерлић том приликом и код многих Срба лоше препоручио зато што је предлагао да, заузврат, у накнаду за ијекавштину, Срби жртвују ћирилицу, а прихвате латиницу“ (Stevanović 2011 [1971]: 468).

Što se tiče naziva jezika, i ovdje se ponavljaju stavovi iz prethodnih tekstova, recimo da složeni naziv ima prednost (Stevanović 2011 [1971]: 469), da dvočlan naziv nije nametnut (Stevanović 2011 [1971]: 470), da je najadekvatniji i naučno najopravdaniji glotonim *srpskohrvatski jezik* (Stevanović 2011 [1971]: 472), da postoji lingvistička i praktična nepodobnost izraza *srpski ili hrvatski* (Stevanović 2011 [1971]: 474), da nije za posebno isticanje dvojstva, ali ni za njegovo prikrivanje, još manje za produbljivanje razlika (Stevanović 2011 [1971]: 472). Kao apsurd ističe postojanje više (čak osam) naziva: *hrvatski* ili *srpski*, *srpski* ili *hrvatski*, *hrvatsko-srpski*, *srpsko-hrvatski*, *hrvatski*, *srpski* (Stevanović 2011 [1971]: 470).

Kroz ovaj tekst stalno se provlači misao o potrebi otklanjanja smetnji prirodnog razvitku zajedničkog književnog jezika.

U završnom dijelu Stevanović konstatuje da se razlike između *stilskojezičkih varijanata* ne uvećavaju, nego, naprotiv, smanjuju (Stevanović 2011 [1971]: 480). Isto tako postotak leksičkih, kao i drugih jezičkih razlika, ne raste već „очевидно“ opada i pored nastojanja izvjesnih krugova koji neprestano ističu dvojstvo jezika i uprkos njihovim uvjerenanjima da se razlike moraju čuvati u društvu samoupravnog socijalizma, jer njihovo nestajanje vodi unitarizmu. „А ми тврдимо да инсистирање на обавези чувања разлика по сваку цену пре води у смешно него ка успеху“ (Stevanović 2011 [1971]: 481).

Po njegovom mišljenju ničim se ne može dokazati da se u izradi REČNIKA MATICE SRPSKE I MATICE HRVATSKE išlo na uklanjanje, prikrivanje razlika, kao što nije bio zadatak da se one otkrivaju (Stevanović 2011 [1971]: 482), niti da se označava što je češće u srpskoj ili hrvatskoj sredini (Stevanović 2011 [1971]: 483). U pripremi ovog leksikografskog izdanja nije bilo nikakvog namećanja. Zastoj na tom poslu nastao je kada je sa hrvatske strane postavljen uslov da se obilježava pripadnost riječi varijantama, što srpska strana nije mogla da prihvati (Stevanović 2011 [1971]: 484). Zbog ranijeg iskustva u izradi razlikovnih rječnika Stevanović smatra da označavanje varijanata nije bilo moguće bez stalnog davanja pogrešnih informacija korisnicima RJEČNIKA.

Stevanovićev opšti zaključak je prilično oštar: uopšte se ne može postavljati pitanje (a) imaju li Srbi i Hrvati dva ili jedan zajednički jezik, (b) da li taj zajednički jezik treba da službeno ima posebne nazive ili samo jedan naziv (Stevanović 2011 [1971]: 486). Slijedi autorova pogrešna procjena: da je nauka prije više od stotinu godina to pitanje skinula sa dnevnog reda (kao što znamo, ono će dvadesetak godina nakon štampanja autorovog teksta biti itekako aktualizovano i riješeno suprotno onome što je Stevanović želio). On tvrdi da nije tačno da i drugi centri, osim Beograda i Zagreba, moraju imati svoje varijante (što su Hrvati sugerisali) i pobija Jonkeovu tezu o Titogradu kao posebnom središtu, što smatra pogrešnim, nenaučnim te konstatuje da se nikada u Crnoj Gori nije stvarao poseban književni jezik (Stevanović 2011 [1971]: 488). Za Sarajevo kaže da je bilo središte, kao i Mostar, ali se nije radilo o jeziku posebnog tipa, drugačijem od beogradskog i zagrebačkog, iako se govorilo o *b o s a n s k o m j e z i k u* te dodaje da je mnogo opravdanije da se govori o *b o s a n s k o m s t i l u* (Stevanović 2011 [1971]: 489). U odnosu na Sarajevo i Mostar još manje imaju posebna obilježja kulturni centri Crne Gore.

Stevanović pobija i Junkeovu izjavu kako on već deset godina nastupa protiv varijanta i dodaje da je prvi put o „тзв. варијантама“ govorio na kongresu u Sarajevu 1965 (Stevanović 2011 [1971]: 492).

Na kraju zaključuje da NOVOSADSKI DOGOVOR nije prevaziđen i da za njega nikad nije rekao da je „posljednja riječ nauke“ i „jedino polazište“, ali je kazao da je „naučno zasnovan“ (Stevanović 2011 [1971]: 491). On smatra da treba zadržati obaveze iz NOVOSADSKOG DOGOVORA: 1. jedan službeni i naučni naziv, 2. jedan pravopis, 3. jedan rječnik, 4. jedna terminologija, 5. dva književna izgovora, 6. dvije azbuke (Stevanović 2011 [1971]: 493). Stevanović dodaje da srpska strana neće tražiti da drugi mijenjaju svoj stav, ali da i ona ima pravo na samostalna rješenja.¹⁸

30. Milka Ivić je među prvima u srpskoj lingvistici prihvatila da se otvoreno govori o varijantskoj polarizaciji srpskohrvatskog jezika i o postojanju srpske i hrvatske varijante. U tekstu *PROBLEM NORME U KNJIŽEVNOM JEZIKU*, koji predstavlja referat na Petom kongresu jugoslovenskih slavista u Sarajevu 1965. godine, konstatuje se da razgranat život književnog jezika neminovno nameće postojanje varijanata, da razgovori na tu temu nisu opasni, jer ne potkopavaju jezičko jedinstvo, već, naprotiv, da su korisni zato što doprinose sagledavanju prave stvarnosti (Ivić 2011 [1965]: 326), dakle imamo sasvim suprotno mišljenje u odnosu na ono koje nalazimo kod Mihaila Stevanovića. Milka Ivić ističe da

¹⁸ Više o pogledima na jezik i jezičku problematiku ovog poznatog srpskog lingviste v. Ostojić 2002 (tu se nalazi i potpuna Stevanovićeva bibliografija).

„postoje dve osnovne varijante onoga što se popularno zove književnim jezikom [...]: jedna se jedna se govori pretežno u istočnoj polovini srpskohrvatske jezičke teritorije (gde je najveći kulturni centar Beograd) a druga pretežno u zapadnoj (sa Zagrebom kao glavnim centrom). One se između sebe ne razlikuju, razume se, isključivo po izgovoru refleksa starog jata. Ima tu još niz drugih razlika, prvenstveno u leksici (da bi se čovek potpuno u to uverio, dovoljno je samo da uzme u ruke isti broj lista BORBA koji je istoga dana objavljen u Beogradu, u istočnoj varijanti, i u Zagrebu, u zapadnoj). Ali ima tu još više homogenosti u gramatičkoj strukturi obeju varijanata, koja je zajednička, vukovska (Ivić 2011 [1965]: 327–328).

Dalje kaže u zapadnoj varijanti postoji svoj, specifičan problem – dvosložni i jednosložni izgovor refleksa starog jata (*uvijek* ili *uvjek*) – (Ivić 2011 [1965]: 327–331). U ortoepskim pojedinostima Milka Ivić konstatuje da se Beograd i Zagreb uglavnom slažu (s izuzetkom onog što je isključivo prisutno u jekavskom izgovoru) – Ivić 2011 [1965]: 327–332. Autorica ističe neophodnost proučavanja funkcionalnostilske diferencijacije:

Neprisutnost jasne svesti o funkcionalnim stilovima ispoljava se, pored ostalog, u neprijateljskom stavu pojedinca prema sve većem porastu broja reči stranog porekla u našem leksičkom fondu [...] Potrebno je tačno sagledati postojeće jezičke stile, detaljno obraditi specifičnost njihove strukture, pa onda tek pristupiti propisivanju uputstava o tome gde bi bilo priličnije izbeći stranu reč, a gde bi, naprotiv, njeno prisustvo bilo u principu umesno (Ivić 2011 [1965]: 327–328).

31. Specifičan pristup tumačenju srpsko-hrvatskih jezičkih odnosa ima Lazo Kostić (1897–1979), što potvrđuje i naslov njegove knjige: КРАЋА СРПСКОГ ЈЕЗИКА, objavljene 1964. godine. U ovome tekstu autor traži i nalazi dokaze, uglavnom iz hrvatskih izvora, da bi potvrdio tezu iznesenu u naslovu. U odgovoru na pitanje šta je zapravo bio „hrvatski jezik“ kaže da su Hrvati jedini narod na svijetu za koji se nije znalo koji im je jezik te da sami nisu bili načisto ko su doista (Kostić 2011 [1964]: 261). U argumentaciji autor polazi od autoriteta kakvi su bili Jozef Dorbovski (1733–1829), koji je hrvatskim smatrao samo kajkavski dijalekat, a sve drugo svrstavao u ilirski ili srpski jezik, Pavel Šafarek (1795–1861), koji je tvrdio da se srpski govori ne samo u Srbiji i Crnog Gori nego i u Bosni i Hercegovini, Slavoniji i Dalmaciji, Jernej Kopitar (1780–1844), koji je kajkavce „Hrvate“ držao za neosporne Hrvate, a bio voljan da Hrvatima prizna primorske čakavce (Kostić 2011 [1964]: 261–262). Kao dokaz navodi i mišljenje Matea Murka (rođenog 1861), „познатог непријатеља Срба“ (Kostić 2011 [1964]: 265), koji je ukazivao na „високо интересантан пример главног града и духовног центра, који је отказао свој израђени дијалекат и потчинио се језично већини осталог становништва [...] да би се могла створити једна виша културна заједница“ (Kostić 2011 [1964]: 266). On navodi i poziciju Vatroslava Jagića (1838–1923), koji je pisao da se čakavki dijalekat Sjeverne Dalmacije, Istre i Ostrvlja zvao odvajkada *hrvatski* (Kostić 2011 [1964]: 266). Zatim tvrdi da je istoričar Johanes Lucijus („Lučić“) pisao 1666. da Dalmatinci i njima susjedni Slovenci ne zovu jezik *slovenskim*, nego

hrvatskim ili *srpskim*, prema tome koji je dijalekat u pitanju (Kostić 2011 [1964]: 266). Kostić ističe da su Slavonci nazivali svoj jezik *srpskim* (*rackim*) ili *slavonskim* i da bi samo isluženi vojnici kazali kat-tad da govore *hrvatski*, jer su na vojsci tako instruirani. „Ако би иначе неко други то казао, свет би га извргнуо руглу!“ (Kostić 2011 [1964]: 269). Slijedi pozivanje na Slavonca Matiju Katančića (1750–1825), koji je pisao krajem XVIII vijeka da Crnogorci, Srbi-janci, Bošnjaci i Srbi u Ugarskoj govore istim jezikom kojim i Dalmatinci, a da se od Hrvata razlikuju, pri čemu citira sljedeću njegovu rečenicu: „Добро знамо да се и у прошлости и данас Хрвати разликују од Далматинаца и домовином и начином говора“ (Kostić 2011 [1964]: 269). Slijedi komentar:

Није тврдио само Миклошић да су једини Хрвати чакавци, одн. да је само тај језик њихов, већ и многи други писци, међу њима и хрватски. Тако нпр. Станко Враз (16, стр. 157), који је писао 1843 године (20): „По праву (језику) то дакле иде име једино Хрвате чакавце тј. ону грану јужнословенску, што треба у свом говору *ча* место *шћа* или *кај*, а ти Хрвати станују од старине у Приморју, по већој страни приморских вароших, Задарском окружу и по отоцих приморских и далматинских“ (Kostić 2011 [1964]: 270).

Kostić tvrdi da je Gajevac Fran Kurelac (1811–1874), bio „присталица тадашње филолошке школе која је под српским језиком подразумевала штокавско наречје, под словеначким кајкавско, под хрватским само чакавско“ (Kostić 2011 [1964]: 271).

Dalje se Kostić poziva na „познатог хрватског шовена“ Iva Pilara, који је под pseudonim fon Sidland pisao 1918. године:

Као и у свему другом, тако су Срби много јединственији од Хрвата и у језику. Они имаду заправо само два говора, екавски и иекавски, а оба су штокавска, те се међусобно разликују много мање него три хрватска нарјечја: кајкавско, чакавско и штокавско...“ Кајкавско нарјечје је неоспорно производ миешања етничке и језичне мјешавине Хрвата и Словенаца, између којих уобће нема јасне етничке границе [...] – Kostić 2011 [1964]: 272.

Kostić daje mišljenje hrvatskog filologa Marela Kušara i citira njegove riječi s kraja XIX vijeka:

„Словенски српско-хрватски дијалекат који влада у Далмацији зове су у устима тамошњег народа *хрвацки језик* у целој северној и средњој Далмацији и на острвима тог дела Далмације. У јужној Далмацији од Неретве па све до краја, као и на острвима Корчули, Ластову, Мљету и мањим окол Дубровника, католици одговарају кад их неко пита како говоре само речју *нашки...*“ (док православни, по самом Кушару, кажу увек да говоре *српски језик...*) [...] (Kostić 2011 [1964]: 273).

Lazo Kostić navodi i poziciju katoličnika kanonima Dubrovnika Ivana Stojanovića: „Познати повјесничар Енгел кори Златарића што језик Далмације зове *хрвајскијем*, те каже да је то посве криво, пошто је тај језик чисто српски, а да се име *хрвајско* спомиње само ради тога, што је Далмација била

неко вријеме у политичкијем свезама с Хрватском ради Угарске“ (Kostić 2011 [1964]: 275).

Nakon prezentiranja velikog broja stavova Lazo Kostić rezimira na sljedeći način:

Кад све ово прочитају, читаоци ће бити јамачно јако разочарани. Тада тек неће ништа знати шта је то био и који је био хрватски језик до Препорода илирског. У ствари, то је био наш циљ да ово покажемо и докажемо. Ни Хрвати нису били начисто о томе, ни наука словенска ни страна. Свак се колебао, свако се предомишљао, свако је нешто друго узимао као „хрватски језик“. Ово је све требало навести да би се разумело основна идеја и интенција лица која су прокламовала и извела „Илирски Препород“ (Kostić 2011 [1964]: 276).

Слиједи још један закључак:

Мада се сви наведени писци не слажу у томе који језик треба сматрати хрватским, они сви без изузетка, бар до „Илирског препорода“ а и знатно потом, искључују штокавштину од хрватског језика. Ниједном једином писцу од ранга (а ни ма ком другом по нашем сазнању) није пало на памет да иједан део јужнословенских штокаваца прогласи за Хрвате. Сви одреда их приписују Србима. Све до „Илирског препорода“, па и две-три деценије потом. Док тај „Препород“ није почео да пушта плодове! (Kostić 2011 [1964]: 276).

Lazo Kostić овим не завршава анализу, већ је, напротив, проширује наводењем тумачења низа других страних аутора, као што су August Leksin (1840–1916), Frederik Gustav Ajhnhof (рођен 1799), Fridrih Karl Brukman (1849–1919) и др. Између осталог констатује да је познати италијански писец Nikolo Tomazeo, родом из Šibenika, рекао и ово: „Српски језик... је један од четири идиома, не дијалекта, словенских народа... Говори се у Босни и Херцеговини, Загорској Далмацији и у Србији. Хрватски дијалекат, као и њихова раса, само су дегенерација“ (Kostić 2011 [1964]: 280).

Autor ponovo spominje i domaće autore poput Valtazara Bogišića, који је тврдио да су у Босни и околини Хрвати примили од Срба језик и пјесме: „Хрвати попримише малопомало српско нарјечје, па и пјесме, јер и у Босни и у Дубровнику, гдје су старе пјесме живеле, сада нема него д е с е т а р а ц с р п с к и “ (Kostić 2011 [1964]: 279–280).

Navedeni stavovi se ovako generaliziraju:

Видели смо нико живи није могао са сигурношћу утврдити до пре сто година шта је то хрватски језик. Најкомпетентнији стручњаци нису се у томе слагали, а ни сами Хрвати нису о томе били начисто. Ако се један дијалекат сматрао хрватски, тај хрватски карактер је оспораван другом, разноврсном дијалекту (Kostić 2011 [1964]: 281).

Слиједи подаци из хрватских извора чији су аутори Pavao Riter Vitezović (1652–1713), Dragutin Prohaska (navodi se tekst iz 1911), Antun Barac (1894–1955), да би се Kostić концентрисао на Ljudevita Gaja, за кога каже:

Гај је реформисао и уједначио такође правопис хрватски, што му се такође мора уписати у заслугу. Иначе, разуме се, не би дошло до јединственог хрватског језика. Ту није преузео ништа српско, нити је Србе имитирао, јер су ови имали ћириловско писмо. Али, с једне стране, Гај је покушавао да уведе и српску ћирилицу, а с друге његова правописна реформа, нарочито прихватање дијакритичких знакова, преузео је од Чеха и Пољака. Опет ништа хрватско. Па ни ту није уједначење спроведено до краја као у српској ћирилици [...] Гај је, као што смо видели, увео српски штокавски дијалекат као општи хрватски књижевни језик, а имао је у плану да уз штокавски говор уведе и ћирилицу по Вуковој реформи, али се томе успротивио један део његових најближих сарадника (Kostić 2011 [1964]: 286).¹⁹

У активности Илirskog pokreta Lazo Kostić nalazi prisvajanje srpskog jezika i tome posvećuje poseban dio analize (Kostić 2011 [1964]: 295–312). Он пише:

Пошто ниједан од њихових хрватских дијалеката није имао ни традицију нити је био изграђен, а још мање чувен по свету, то су тадашњи активни хрватски националисти дошли на дијаболичну идеју: да српски језик узму као свој. Њиме су тада говорили многи католици, али ниједан свесан Хрват. Говорили

¹⁹ U vezi sa Ljudevitom Gajem željeli bismo da ukažemo na jedan detalj. Vođa Ilirskog pokreta je boravio u Gracu u vrijeme kada je taj grad bio važno omladinsko središte za studente sa južnoslovenskih prostora. Od 1827. godine djeluje u prijestonici Štajerske omladinski „Ilirski klub“, koji je nosio i ime „Narodna vlada“. Prema pisanju F. Šišića (HRVATSKA POVIJEST III, Zagreb, 1913, s. 159–160) duša toga društva bio je Srbin Mojsije Baltić, koji je značajno uticao da Ljudevit Gaj prihvati štokavštinu. O tome sam Gaj piše: „Baltić se kano živ izgled svih kreposti i mladana domoroca, osobito odlikova. Blagi ovaj i smjerni rodoljubac ima mnogo zasluga o razvitku znanja i značaja svih onih, koji su ga okružavali. On meni prvi otkri nutarnju vrijednost čistoga našega jezika, koji je jedini dostojan općenoga imena ilirskoga (to jest štokavštine). Trudom se njegovim ja kano rođeni Zagoraca naučih poznavati azbuku i valjanim izgovorom izgovarati čist jezik. S njim prvim čitah narodne pjesme srpske po Vuku na svijet izdane, te dokučih i osjetih neprocjenjivost njihovu [...] Prijateljstvo koje me je vezivalo s milim mojim zemljakom Dimitrijem Demetrom, veoma utjecalo u budućnost književna našega razvika. Baltić i Demetar bijahu od našinaca prvi, koji su sa mnom baš kano kroza san u budućnost gledali bajnu sliku preporođene nam narodnosti [...] Gotovo ništa povećanje nije učinjeno dosad u poslu narodnoga preporođenja, o čem se ne bismo već tada (još u Gracu) dogovarali“ (cit. prema Novak 1930: 51–52). U Gracu je u to vrijeme boravio i Stanko Vraz (1810–1851) koji se u razgovoru sa Ljudevitom Gajem „oduševio za narodni preporod“ (Novak 1930: 53).

Evo još jednog detalja. Iz Gracu su Studenti Srbi i Hrvati poslali 5. oktobra 1909 telegram sa pozdravima osuđenima na zagrebačkom „veleizdajničkom“ procesu u kome, između ostalog stoji: „Mi Vam se klanjamo, zatočnici ideje i nek Vam služi kao utjeha uvjerenje da će mrak Vaših ćelija raspaliti plamen oduševljenja za slogu narodnu u srcima sviju svjesnih Hrvata i Srba“ (SRBOBRAN, Zagreb, 199, br. 211; cit. prema Novak 1930: 564).

су католици Славоније, Босне, Херцеговине и малог дела Далмације (Kostić 2011 [1964]: 295).

Kostić dalje citira niz hrvatskih i srpskih autora da bi uslijedila ocjena hrvatskog jezika prije stvaranja zajedničke države:

Језик хрватски је остао накарадан све до 1918. Ја знам прилике у Далмацији, где сам живео. Њихове судске акте, укључујући ту и пресуде, није могао ниједан прави Србин да разуме (Kostić 2011 [1964]: 310).

Budućnost jezičkih odnosa Srba i Hrvata Laza Kostić ovako karakteriše:

Перспективе за један потпуно заједнички језик Срба и Хрвата, који би обе стране добровољно примиле, нису сувише повољне. Ми у суштини нисмо у том питању ближи него смо били у време Илирског Препорода. Поред струја зближења, које се увек изнова јављају, стално су у покрету и струје отпора, посебности, раздвајања. И никаквог изгледа нема да ће ове друге сасвим устукнути. Можда ће их чак принудно форсирање уједначења да учини јачим, ефикаснијим, приманљивијим. Да оно напослетку место моста начини још шири јаз (Kostić 2011 [1964]: 315).²⁰

32. Као реакција са српске стране на DEKLARACIJU O POLOŽAJU HRVATSKOG JEZIKA došao je 1967. godine ПРЕДЛОГ ЗА РАЗМИШЉАЊЕ, који је саставила група писака Србије. У њему се подржава легитимно и неотуђиво право сваког народа да доноси одлуке о називу и развоју свог сопственог језика и истаје да су институције које су прогласиле DEKLARACIJU најмјеродавније за питање хрватског књижевног језика и стога тај докуменат прихватају као репрезентативан и мериторан (Предлог за размишљање 2011 [1967]). Из текста DEKLARACIJE група писака закључује да су БЕЧКИ и NOVOSADSKI DOGOVOR понишteni па извлаче закључак да ће хрватски и српски језик даље развијати у пуној самосталности и равноправности. Аутори предлажу Скупштини Србије, Удружењу књижевника Србије, Савезној скупштини, Скупштини Социјалистичке Републике Србије и Сaborу Социјалистичке Републике Хрватске да се убудуће досљедно и обавезно избаци из званичне употребе називи *hrvatsko-srpski* и *srpsko-hrvatski jezici* и да се у администрацији федерације, савезним прописима, у дипломатији, законодавству, политичким организацијама, жељезницама, ПТТ, Танјугу, Лексикografsком заводу Југославије, Carini, JNA спроводи равноправност свих југословенских језика и азбука. Од Radio televizije Beograd тражи се да у локалном програму уведе ћирилицу, а да се у заједничким емисијама са другим студијима паралелно употребљавају оба писма. Захтијева се да се у Устав SR Србије и SR Хрватске унесу прописи који обезбјеђују свим Хрватима и Србима право на школовање на свом језику и писму и по својим националним програмима, право на употребу свог националног језика и писма у општењу са свим органима власти, право на

²⁰ О другим језичким погледима Лаза М. Костића в. у његовој књизи ТИРИЛИЦА И СРПСКО: КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКА СТУДИЈА. О СРПСКОМ ЈЕЗИКУ: ИЗЈАВЕ СТРАНАЦА. Вук и Немци: Расправа (Kostić 1999).

stvaranje svojih kulturnih društava, zavičajnih muzeja, izdavačkih i novinskih preduzeća, jednom riječju pravo na neometano i slobodno njegovanje svih vido-va svoje nacionalne kulture.

Ako se uporedi odjek i učinak koji je imala hrvatska DEKLARACIJA i srpski ПРЕДЛОГ, može se zaključiti da je veći efekat i značajnije djelovanje na dalji razvoj srpsko-hrvatskih odnosa imao prvi dokumenat.

33. Šezdesetih i sedamdesetih godina XX vijeka u raspravu o jezičkim odnosima Srba, Hrvata, Muslimana (danas Bošnjaka) i Crnogoraca aktivno su se uključila tri bosanskohercegovačka lingvista: Srđan Janković, Svetozar Marković i Jovan Vuković (navodimo ih prema hronološkom redoslijedu nastajanja njihovih tekstova). Postoji nekoliko bitnih momenata u kojima su se prvi (Srđan Janković) i posljednji (Jovan Vuković) razilaze u tumačenju jezičkog izraza i jezičke politike u Bosni i Hercegovini.²¹

34. Srđan Janković (1926–1996) posebno se bavio onim što je nazivao međuvarijantnim jezičkim tipom, što je i stavio u naslov rada objavljenog 1967. godine: *POGLED NA BOSANSKOHERCEGOVAČKI MEĐUVARIJANTNI JEZIČKI TIP*. Autor na početku ističe da je pitanje varijanata pitanje razlika na nivou standardnog jezika (Janković 2011 [1967]: 363) te da se u tumačenju varijantskih nepodudarnosti pojavljuju socijalni i etički aspekti problematike, a takode pitanje lične slobode i nacionalne pripadnosti (Janković 2011 [1967]: 365). Dalje se ističe da razlike između dviju varijanata nastaju u vidu jezičkih dvosstrukosti, odnosno parova dubletnih izraza (Janković 2011 [1967]: 366). Janković se zatim poziva na Dalibora Brozovića, koji je pisao da se razlike između varijanata tiču samo pojedinih konkretnih činjenica u standardnom jeziku, pri čemu količina tih razlika iznosi 3% od ukupne jezične materije, a u sustavu u koji je ta materija organizirana razlika praktički i nema (Janković 2011 [1967]: 366). Janković smatra da je apsurdno poricati razlike i da gledište o postojanju varijanata dijeli čitav niz najjemenitnijih jezičkih stručnjaka. Autor ističe da treba s velikim oprezom primiti Brozovićev stav da etnički momenat u razlikovanju varijanata nije jedini, iako je jedan od najvažnijih: „Odnos između standardnog jezika i varijante može da podsjeća na elementarnu dihotomiju langue : parole, ali su to ipak pojave toliko različitog roda da je, čini se, bilo kakav zaključak na bazi sličnosti ovih odnosa veoma smio naročito stoga što postoje i pomiješani tipovi jezičkog izraza“ (Janković 2011 [1967]: 369). Srđan Janković se ne slaže ni sa drugim, suprotnim stavom: da se postojeće razlike u srpskohrvatskom standardnom jeziku ne mogu smatrati varijantama.

Dobija se utisak da se pri tom često termin varijanata nejednako razumijeva zbog osnovnog semantičkog kvaliteta u svom značenju: u jednom (prvom) slučaju pod

²¹ O jezičkoj situaciji i politici u BiH usvojen je sedamdesetih godina XX vijeka niz zvaničnih dokumenata (v. Dokumenti 1970–1977).

njim se jednostavno razumije jedan od dva (ili više) tipa u okviru standardnog jezika, pri čemu svaki pojedini član u paru dvojnih razlika pokazuje jasno određenu pripadnost jednom tipu, a njegov parnjak – drugom; u drugom slučaju ovo značenje prati i konotacioni prizvuk momenta cijepanja nečeg što je jedinstveno s produblјivanjem razlika. Tim se dobija sasvim dovoljno prostora za najveće nesporazume oko jednog termina koji je čak negdje kvalificiran kao *ružan* (Janković 2011 [1967]: 369).

Pošto ovakvo mišljenje zastupa ponajviše Mihailo Stevanović, Janković stupa u polemiku sa njim, posebno sa tvrdnjom da se jedinstvenost jezika i postojanja varijanata međusobno isključuju. Sarajevski lingvista smatra da se ovako iskazan stav teško može održati pred valjanom kritikom (Janković 2011 [1967]: 369). Autor zamjera beogradskom kolegi u nekoliko stvari: Stevanović odriče apsolutnu polarizaciju među dvojno raspodijeljenim paralelnim oblicima, navodi primjere iz starih pisaca, zanemaruje publicistički stil i ne uzima u obzir jasno polarizovanje u dubletima. Pri tome nije važno u kome stepenu postoje razlike, već da li one postoje. Za Jankovića je jasno da se radi i dvojnjoj polarizaciji koja se ne može objasniti stilskim razlikama, jer bi se onda radilo o dva polarizovana stila (Janković 2011 [1967]: 370). Autor ističe da materijal koji je Stevanović naveo upravo demantuje postojanje stilskih razlika: „Ta dva stalna izraza dviju praksi se i nazivaju varijantama, i u tom terminu treba vidjeti naprosto samo ono čemu je termin i namijenjen – definiranje stvarnog stanja fakata“ (Janković 2011 [1967]: 371).

U nastavku analize Srđan Janković daje svoje viđenje jezičke situacije u Bosni i Hercegovini posebno u odnosu na dva aspekta: 1. kako se varijantske razlike reflektuju na jezički izraz u BiH i 2. koje su njegove specifičnosti. I ovdje se autor kritički osvrće na Stevanovića, koji uopšte ne spominje problem jezičkog izraza u Bosni i Hercegovini, niti vidi neke potrebe za tim jer za njega varijante ne postoje, što, nastavlja Janković, „ni za dlaku nije unaprijedilo naše znanje“, već ga, naprotiv, još više zakrivljuje (Janković 2011 [1967]: 372).

Srđan Janković se kritički osvrće i na poziciju Ljudevita Jonkea o tome da se može govoriti i o trećoj varijanti – bosanskohercegovačkoj te da dvije postojeće varijante imaju i dvije norme. Ovaj posljednji stav je za Jankovića neprihvatljiv:

Mislim da je poslije ovih pitanja bjelodano jasno samo jedno: stav o dvije norme a p s o l u t n o je neprihvatljiv za situaciju u BiH, i tu situaciju nema n i k o prava da zanemari. Staviše, ako apstrahiramo postojeću stvarnost, pa i pretpostavimo mogućnost dvije norme u srpsko-hrvatskom slučaju, čak i tada bi – gledajući s aspekta situacije u BiH – j e d i n o rješenje za BiH bila opet – jedna norma s poštivanjem dvostrukosti. Ali ovakav ekstremni stav je praktično neprovodiv i drugdje, i u drugim republikama, jer je jasno da bi njegovo sankcionisanje značilo stavljanje određenih ograničenja koje jezika komunikacija po svojoj prirodi ne bi tolerisala (Janković 2011 [1967]: 376).

U vezi sa različitim tumačenjima odnosa varijanata u BiH (da se radilo o koegzistencije, što je dominantna pozicija, interferenciji, ukrštanju, prožimanju i sl.) Janković konstatuje da (a) sva takva mišljenja jasno ukazuju na posebnost situacije u BiH, koju karakteriše koegzistencija varijanata, odnosno njihovo ukrštanje, njihova interferencija, njihovo međusobno „prožimanje“, odnosno u nekom smislu njihovo zajedništvo, ali da (b) tim nije sve rečeno (Janković 2011 [1967]: 379).

Naime, svim tim terminima, makar i bilo razlike među njima, ne ide se dalje od nagovještaja: u nedostatku preciznijeg opisa daje se neobavezna formula koja, kao i svaka „radna“ formula, ima privremen karakter bez velikih pretenzija na konačnost definicije. Jer ostaje otvoreno pitanje kakva je *k v a l i t a t i v n a* strana te posebnosti, odnosno koegzistencije dviju varijanata ili slično (Janković 2011 [1967]: 379).

Na pitanje da li je moguće da takva koegzistencija bude suština jezičkog izraza u BiH kad se gleda s aspekta varijantnih razlika, Janković odgovara da je očita činjenica da jezički izraz u BiH isključuje mogućnost naporednog postojanja takvih međusobno oponiranih i posebnih dvaju sistema. „Štaviše, ako bismo zamislili takvu koegzistenciju i u najidealnijem slučaju, ona bi i tada morala izazvati suštinski poremećaj u osnovnoj funkciji komunikacije, što bi po prirodi stvari bila negacija jezičkog izraza“ (Janković 2011 [1967]: 379). Po njegovom mišljenju koegzistencija varijantnih razlika kao definicija ne može zadovoljiti kvalitativne strane jezičkog izraza u BiH na nivou standardnog jezika.

Govoreći o dubletima Janković smatra da nisu bitne razlike između parova, već njihovih članova, jer oni ukazuju na varijantsku razliku i svaki pojedinačni par tih članova predstavlja razliku između varijanata (Janković 2011 [1967]: 381). Autor izdvaja dva tipa parova: a) sa jako izraženom opozicijom (*tko* – *ko*, *svijet* – *svet*, *vlak* – *voz*), b) sa slobodno izraženom opozicijom (*pokus* – *eksperiment*, *osoba* – *lice*). Po njegovom mišljenju, potpunim gubljenjem opozicije prestaje da postoji varijantska razlika (*okrutan* – *svirep*).

Što se tiče izgovora, bosanskohercegovački jezički izraz je oponiran beogradskoj varijanti po ijekavštini, a izjednačen sa zagrebačkom (Janković 2011 [1967]: 383). Postoje jezički elementi identični sa zagrebačkom varijantom (*mrkva*) i sa beogradskom varijantom (*preduzeće*).

Janković dolazi do zaključka da je varijantna opozicija izgubila svoje osnovno obilježje – izraženu suprotnost u dvojnoj polarizaciji time što je *n e u t r a l i z i r a n a* (Janković 2011 [1967]: 383).

Neutralizacija varijantne opozicije je osnovni preduvjet za istovremenu pojavu odgovarajućih, u uslovima varijantne opozicije varijantno obilježenih izraza, bez varijantne polarizacije – bilo da se radi o jednoj ili drugoj mogućoj već spomenutoj kombinaciji. S druge strane može se reći da je pojava neutralizacije varijantne

opozicije u osnovi uslovljena kontaktom i interferencijom samih varijanata (Janković 2011 [1967]: 383).

Janković izdvaja dva osnovna i granična tipa neutralizacije varijantske opozicije: 1. neutralizaciju varijantne opozicije među članovima istog para (*kat – sprat, zrak – vazduh, tvornica – fabrika* itd.), 2. neutralizaciju varijantne dvojne polarizacije proizvoljnim odabirom odgovarajućih izraza identičnih s izrazima čas u jednoj varijanti (*lijep, špinat*), čas u drugoj (*preduzeće, neko*).

Anketa koju je autor sproveo među studentima potvrdila je, kako kaže, nedvosmisleno tezu da u BiH ne postoji varijantna opozicija na nivou standardnog jezika, kao što je to slučaj u čisto varijantnim regijama, tj. pokazuje da je varijantna opozicija stvarno neutralizirana (Janković 2011 [1967]: 386). Srđan Janović izvlači konačan zaključak:

[...] sve što je do sad rečeno upućuje na zaključak da je varijantna opozicija, koja se evidentno manifestuje u regiji jedne ili druge varijante, na bosanskohercegovačkom terenu prestala da se ispoljava, ona je neutralizirana. Tu više nema dvojne polarizacije koja uslovljava same varijante, ona je tu zamijenjena neutralizacijom varijanata (Janković 2011 [1967]: 386).

Ovaj zaključak, smatra Janković, lišava osnova pomisao da u bosanskohercegovačkom izrazu postoji *k o e g z i s t e n c i j a v a r i j a n t n o* obilježenih konkurentskih elemenata, što implicira postojanje varijantne suprotnosti, tj. varijantne opozicije, jer je odsustvo takve distinkcije i dovelo do pogrešnog shvatanja da u BiH postoji koegzistencija zagrebačkih i beogradskih izraza ili čak i dalje do proizvoljne, više laičke interpretacije, da su pojedini izrazi u BiH „samo“ beogradski, a pojedini opet „samo“ zagrebački (Janković 2011 [1967]: 387). Upravo ideja o koegzistenciji varijanata, tvrdi autor, i jest osnova za shvatanje kako su neke riječi, koje su u upotrebi u BiH, „samo“ zagrebačke ili „samo“ beogradske.

U stvari one jesu zagrebačke ili beogradske po tome, što su u upotrebi u zagrebačkoj ili beogradskoj varijanti, ali nisu *s a m o* zagrebačke ili *s a m o* beogradske po tome što se ne upotrebljavaju samo u zagrebačkoj ili samo u beogradskoj varijanti: upotrebljene u zagrebačkoj ili beogradskoj varijanti one nose uniformu varijantne opozicije, upotrebljene u bosanskohercegovačkoj regiji one su bez te uniforme, u vrijednosti svake druge riječi. Uopće uzevši, ideja o koegzistenciji varijanata u BiH ima smisla samo onda ako postoji na istom mjestu i u isto vrijeme njena nužna pretpostavka: dvojna varijantna polarizacija, odnosno varijantna opozicija (Janković 2011 [1967]: 387).

Janković smatra da je suština jezičkog izraza u BiH bila dugo prikrivana prononsiranjem ideje o koegzistenciji varijanata. Neutralizacija za njega nije rezultat slučajnosti nečijeg subjektivnog djelovanja i modeliranja, već je posljedica prirodnog toka.

Na pitanje da li je bosanskohercegovački izraz posebna treća varijanta Janović odlučno odgovara negativno, jer on nije obilježen varijantnom opozici-

jom koja bi ga polarizovala u odnosu prema zagrebačkoj i beogradskoj varijanti (Janković 2011 [1967]: 388). On jeste nešto treće. Bosanskohercegovački jezički tip nije varijanta, ali je na istom nivou, vrši istu funkciju, on nije polarizovana varijanta. Stoga autor govori o *međuvarijantnoj neutralizaciji* i *međuvarijanti: sarajevskoj* ili *bosanskohercegovačkoj* (Janković 2011 [1967]: 389). Ona je elastičnija od istočne i zapadne, od kojih preuzima elemente bez bojazni pa dolazi do međuvarijantne neutralizacije. Janković ističe da „mandat“ za neutralizaciju varijanata ima samo Sarajevo.

Što se tiče naziva, za BiH je neprihvatljiva upotreba naziva *srpska* i *hrvatska varijanta*, već je bolje: *beogradska* ili *istočna* i *zagrebačka* ili *zapadna* varijanta (Janković 2011 [1967]: 391).

Ovu temu Srđan Janković nastavlja 1974. tekstom OD SARAJEVSKOG SIMPOZIJUMA DO MOSTARSKOG SAVJETOVANJA. U njemu se autor posebno zaustavlja na potrebi što veće tolerancije u tumačenju ovih pitanja (Janković 2011 [1974]). U tekstu Janković koristi izraz *bosanskohercegovački standardni izraz* i ukazuje na rezervisani stav nekih prema njemu zbog mogućnosti ili opasnosti da se od njega pređe na termin *bosansko-hercegovački standardni jezik* (Janković 2011 [1974]: 600–601). Janković razbija te sumnje konstatacijom da nema govora o stvaranju posebnog bosanskohercegovačkog standardnog jezika i da bi bilo besmisleno ulaziti u polemiku oko toga. Autor je, s druge strane, izričito protiv termina *nadvarijanta*: „Jer on ne može biti ni ‘nad’ ni ‘pod’, nego samo na istom nivou sa drugim standardnim izrazima, pa je normalno da svaka kulturna sredina, uključujući i bosanskohercegovačku, bude jedan od onih ‘policentričnih’ punktova standardizacije“ (Janković 2011 [1974]: 601). I ovdje se ne slaže sa stavom da u BiH postoji koegzistencija varijantnih obilježja: „Prosto rečeno, ako mi u svom izrazu imamo npr. i *kat* i *sprat*, onda ih mi upotrebljavamo kao svoje izraze a ne kao varijantna obilježja, oni su u našem izrazu varijantno dezangazirani upravo zbog toga što je kod nas neutralizirana varijanta polarizacija“ (Janković 2011 [1974]: 602). On dodaje da zna šta „naš izraz nije, on nije varijanta“, ali je potrebno da znamo šta on jeste (Janković 2011 [1974]: 602).

Janković se, poput Milke Ivić, zalaže za ispitivanje funkcionalnih stilova, koje je, kako kaže, skoro netaknuto (Janković 2011 [1974]: 602).

35. Drugi sarajevski lingvista koji je tih godina bio aktivan u tumačenju jezičkih odnosa na području srpskohrvatskog jezika bio je **Svetožar Marković** (1912–1984). U radu ШТА ЈЕ ЗАЈЕДНИЧКО А ШТА ПОСЕБНО У ВАРИЈАНТАМА СРПСКОХРВАТСКОГ (ХРВАТСКОСРПСКОГ) КЊИЖЕВНОГ (СТАНДАРДНОГ) ЈЕЗИКА?, objavljenom 1971, iznosi svoju poziciju o pitanjima pokrenutim na sarajevskom kongresu. Tačnije radi se o koreferatu na referat Dalibora Brozovića podnesen na pomenutom skupu. Nasuprot Mihailu Stevanoviću i slično Srđanu

Jankoviću on tvrdi da varijante postoje, da su prisutne i u tekstu NOVOSAD-SKOG DOGOVORA, mada nisu eksplicirane (Marković 2011 [1971: 539].

Autor prvo analizira varijantsku diferencijaciju leksike i izdvaja tri tipa: 1. riječi za koje se sa sigurnošću može reći da su polarizovane (*pozorište* – *kazalište*, *fudbal* – *nogomet*, *utisak* – *dojam* i sl.), 2. riječi koje se ukrštaju, tj. upotrebljavaju i u jednoj i u drugoj varijanti (ne navodi primjere), 3. jedna od dvije riječi je zajednička ili je na putu da to postane (bez primjera), 4. jedna od dviju riječi postepeno potiskuje iz upotrebe onu drugu (Marković 2011 [1971: 540]. Za analizu uzima par *nauka* – *znanost* i konstatuje da one nisu u Brozovićevom referatu varijantski polarizovane, iako prevladava *znanost*. U paru *vazduh* – *zrak* za posljednju leksemu tvrdi da je vrlo frekventna kod srpskih pisaca i da je stoga zajednička za srpskohrvatski jezik te da njome aktivno vladaju pisci istočne varijante iz svih krajeva, dok se *vazduh* uglavnom zadržava na istočnoj strani (Marković 2011 [1971: 541]. U fusnoti ističe zabludu V. P. Gutkova u prikazu RJEČNIKA dviju Matice: za *hljeb* Marković navodi podatak da je u građi za to leksikografsko izdanje 24% zastupljen kod hrvatskih pisaca, a da se *kruh* koristi kod istočnih pisaca većinom u ustaljenim izrazima. U obje varijante postoji *porodica*, a *obitelj* pripada gotovo isključivo zapadnoj varijanti (Marković 2011 [1971: 543]. Za riječi u paru *talas* – *val* autor smatra da je teško reći da su varijantski dubleti, jer je *talas* dosta čest kod hrvatskih pisaca, a *val* kod srpskih i to više kao pjesnički izraz. Stoga da su obje lekseme sinonimi zajedničkog jezika (Marković 2011 [1971: 544]. U zapadnoj varijanti običnija je riječ *osoba*, ali je i *lice* vrlo prisutno. S druge strane, članovi para *lični* – *osobni* su varijantski strogo polarizovani u terminima novijeg vremena. U tumačenju para *izdanje* – *naklada* Svetozar Marković daje prognozu koja se nije obistinila: da bohemizam *naklada* neće moći izdržati konkurenciju lekseme *izdanje* (Marković 2011 [1971: 545].

U parovima strana riječ – domaća riječ Marković ističe da ne postoji apsolutna polarizacija na istočnu varijantu (obično strana riječ) i zapadanu (obično domaća riječ). Up. *falsifikovanje* – *krivotvorenje* (kao i *falsificiranje*). Što se tiče odnosa *hiljada* – *tisuća*, Marković konstatuje da je u posljednjih 70 godina došlo do potiskivanja domaće riječi pa je *hiljada* česta i kod hrvatskih pisaca (Marković 2011 [1971: 546]. Za *tisuću* postoji dosta potvrda kod srpskih pisaca, ali autor ne nalazi nijedan primjer kod savremenih pisaca. On zapaža tendenciju da se u zapadnoj varijanti potisne *hiljada*. Marković smatra da u paru strana riječ – slovenska (češka) riječ u većini slučajeva ne postoji polarizacija u punom smislu (up. *gas* – *plin*, *mašina* – *stroj*, *sistem* – *sustav*).

Slijedi zaključak da je najstabilnija varijantska izdiferenciranost na nivou glasova. Da bi ovaj stav potkrijepio, Marković se ponovo vraća na jezičku analizu Brozovićevog referata i konstatuje da u njemu ima oko 1.200 riječi, od kojih samo 4% daju neke razlike:

Да бих дао неку општију слику о варијантским разликама нашим, покушао сам да их на прве три стране Брозовићева реферата, који је без сумње писан западном варијантом, сагледам статистички. Узете су у обзир све разлике, и оне најминималније (*јуџославенски, хистџорија, хистџоријски, језични, у нас, врстџ, никоџу, схваџање, усџркџос*), укључујући и пет примјера употребе инфинитива као допуне и нађено је укупно 45 тих разлика, од којих 14 отпада на лексику (одн. 9 без понављања). По мојој оцјени на те три стране има око 1.200 ријечи, што значи мање од 4% разлика. Можда је то много. Статистичарима би требало оставити да то анализирају (Marković 2011 [1971: 549]).

Ovom analizom autor je želio da pokaže kako u leksici srpskohrvatskog standardnog jezika podjela na varijante nije tako jednostavna kao što se nekim čini. „Чињеница показује да је мали број ‘чистих’ варијантских лексема и да смо далеко, врло далеко од оних разлика од ‘око 10 тисућа ријечи’ које помиње Т. Ладан у критици РЈЕЧНИКА двију Матица“ (Marković 2011 [1971: 549]).

U završnoj rečenici Marković se zalaže za izbalansiranu poziciju: treba se oduprijeti i onim tendencijama što vode podvajanju jezika, i onim koje idu za tim da se ospori postojanje varijanata i njihovo pravo na život.

36. U povećem tekstu STANDARDNI JEZIK (1973) iznio je **Jovan Vuković** (1905–1979) osobenu poziciju u tumačenju jezičkih odnosa na području zajedničkog jezika.²² Na početku analize on prezentira opšte stavove o problemu varijanata: „Ima li ili nema u pravnom smislu rečeno varijanata u sistemu jednog književnog jezika, njegov teritorijalni reljef mora imati svoje odbleske u svim oblastima književnojezičkog razvitka, osim u pravopisu ako je on strogo ujednačen“ (Vuković 2011 [1973]: 556). On ističe da se u leksičkom materijalu teritorijalne razlike u dobroj mjeri zasnivaju i na razlikama socijalne strukture uslovljene geografskim reljefom (diferencijacija na relaciji grad – selo, brdski reljef i brdska struktura društvenog života – nizina); to mogu biti razlike u potrebama za stvaranje leksičkog fonda, u imaginativnoj snazi za semantičko proširivanje već postojećih leksičkih jedinica, razlike u razgranavanju leksičkog materijala u porodicama riječi i sl. (Vuković 2011 [1973]: 557). Autor uvodi ovdje izraze *istočna* i *zapadna zona*:

I na teritorijalnom i na nacionalnom planu posmatrano, istočna zona poseduje, kao svoja, oba pisma: ćirilicu kao osnovno, iz davne prošlosti nasleđeno pismo, latinicu kao, od novijega vremena (XX vek, Skerlićeva akcija) prisvojeno, svoje drugo pismo (Vuković 2011 [1973]: 558).

Kao specifičnost Vuković ističe djelovanje centrifugalnih i centripetalnih sila u razvoju dviju književnojezičkih varijanata (Vuković 2011 [1973]: 558).

²² Taj rad nastao je kao rezultat predavanja koji je Jovan Vuković držao postdiplomcima Odsjeka za južnoslovenske jezike u šk. 1972/1973, među kojima se nalazio i autor ovih redova.

Autor analizira varijante, uslove njihovog postojanja i razvitka (počev od sanskrita, klasičnog grčkog i latinskog pa do savremenog stanja na germanskom i romanskom području). Za slovenski teren kaže, između ostalog, da su se na njemu iz jednog, „rodonačelnog“, književnog jezika (staroslovenskog) razvile varijante izvornog pisanog jezika (srpskohrvatska „ili, bolje rečeno, srpska i hrvatska“, bugarska, ruska, moravska, češka (po staroj terminologiji redakcije staroslovenskog jezika) – Vuković 2011 [1973]: 567.

Vuković konstatuje da se u našim pokrajinskim književnostima ne ogleda ništa drugo nego varijante ili međuvarijante jednog književnog jezika, među kojima posebno mjesto zauzima jezik književnosti franjevac (bosanskih, hercegovačkih i slavonskih, teritorijalno uzeto), a može se takođe izdvojeno govoriti o varijanti književnog jezika kod Srba u Vojvodini u XVIII vijeku.

Za razliku od zapadnih naših pokrajinskih varijanata, u kojima su se snažno ispoljavale težnje ka integraciji, onoj i onakvoj koja će se ostvariti tek u XIX veku, pokrajinski vojvođanski književni jezik bio je izolovan, bez dovoljno uslova za takvo književnojezičko integriranje. U tri perioda, od srpskoslovenskog (staro nasleđe srpske redakcije standardnog jezika), ruskoslovenskog (škola ruskoslovenskih učitelja) i slavenskoserpskog (Dositej i nasleđe) – do Vuka tek u ovom poslednjem periodu, Dositejevu, moglo je biti uslova za kakav vid integracije, ali su Dositejevi naslednici manje išli u suprotnom pravcu (Vuković 2011 [1973]: 570).

Vuković zapaža pet osnovnih elemenata u tadašnjoj situaciji. 1. Varijantnost standardnog jezika potiče od stanja međunacionalnih (i međuregionalnih) odnosa u prvoj polovini prošloga stoljeća. „[...] na zapadnoj, hrvatskoj, teritoriji u zajedničku, četvoroakcentnu štokavsku, bazu književnog jezika u novom razvitku ulivale su se, u ovoj ili onoj meri, i tradicionalne forme pisanog jezika, pri čemu je [...] glavnu ulogu igrala dubrovačka pisana tradicija“ (Vuković 2011 [1973]: 571). Na hrvatskoj i na srpskoj strani od Vukove reforme i ilirskog pokreta izgrađivanje normativnog stanja u zajedničkom književnom jeziku išlo je slično, ali umnogome i n e j e d n a k o i ne uvijek vremenski paralelno (Vuković 2011 [1973]: 571).²³ Sve ovo može se sumirati konstatacijom: „u tome vremenu imamo jedan književni jezik još raslojen, još u procesu formiranja da se slije u jedan, u pravom smislu standardni, jezik civilizacije“ (Vuković 2011 [1973]: 571). 2. Diferencijacije u morfološkoj i u morfološko-sintaksičkoj strani jezičkog standarda nastale su i sa dijalekatskih izvora van dijalekatske novoš-

²³ „Na srpskoj strani (srpska varijanta – u stvari) uslovi ujednačavanja i normiranja književnog jezika do nivoa pravoga standarda (u današnjem smislu rečeno) sazrevali su brže; međutim, kod Hrvata sve do Brozova i Maretićeva vremena, možemo reći, vladale su prilike velike neujednačenosti: a) na jednoj strani pisana reč na čvršćim osnovama štokavske Vukove baze govorne; b) na drugoj pisani jezik na osnovama šire dijalekatske mešavine, sa dijalekatskim arhaizmima (tzv. **ahavci**, sa genitivom plurala na **-ah** i sl.); – i c) Kurelčeva jezička škola sa još širom mešavinom naših dijalekata u osnovi, i onih neštoškavskih [...]“ (Vuković 2011 [1973]: 571).

tokavske baze, i na drugoj strani, iz pisane tradicije, što u većoj mjeri važi za hrvatsku teritoriju. „S tim povezano treba posmatrati popunjavanje i širenje leksičkog fonda, što je, uglavnom rečeno, na jednoj i drugoj strani išlo u saglasnosti i sa morfološko-sintaksičkom strukturom dweju, stvarno postojećih, varijanata“ (Vuković 2011 [1973]: 573). 3. Razlike su se pojavljivale i u zavisnosti od kulturnih dodira sa razvijenijim kulturama i njihovim razvijenijim književnim jezicima, pri čemu se ima u vidu bliža veza Hrvata sa njemačkom kulturom i slovenskim kulturama u sastavu Bečke monarhije i bliža veza Srba sa francuskom kulturom i slovenskim kulturama pravoslavnog svijeta. „Na taj način je, i pored svih ideološki zacrtanih ideja ka zbližavanju dweju književno-jezičkih tradicija, razvitak zajedničkog književnog jezika išao svojim prirodnim putem, koji je uvek zavisio od općedruštvenih, općekulturnih (što znači i općepolitičkih) prilika“ (Vuković 2011 [1973]: 573–574). 4. U odnosu prema bazi narodnog jezika (Vukovoj standardnoj normi) hrvatska strana bila je i ostala konzervativnija, nasuprot srpskoj u Srbiji, koja je u tom pogledu nastupala liberalnije. „To se najlepše ogleda u periodu od devedesetih godina prošloga veka i napred, kada je u Hrvatskoj definitivno usvojen Vukov fonetski princip pravopisa i Vukov jezik kao osnova za standardnu normu, a ipak su i u jeziku i u pravopisu ostale znatne diferencijacije, koje se za vreme stare Jugoslavije nisu mogle otkloniti ni zajedničkim dogovorima, administrativnim putem organizovanim“ (Vuković 2011 [1973]: 574). 5. Od prvih vremena zajedničkog jezika do danas djelovale su centripetalne snage u zbližavanju, na jednoj, i centrifugalne u udaljavanju, na drugoj strani, dviju književnojezičkih tradicija.

To je, u različitim periodima, osobito zavisilo od političkih prilika: jače ili slabije izražene posebne tendencije nacionalnog separiranja, ili, nasuprot tome, tendencije jugoslovenskog općeg ujedinjavanja. Pri tome uvek treba imati u vidu, ono što nam je još i danas jako aktuelno: naglašeno jugoslovenstvo, od srpske strane kao najmoćnije nacije, imalo je kao svoje reperkusije: na drugoj strani separatističke lingvističke orijentacije, – i obratno “ (Vuković 2011 [1973]: 574).

Vuković se posebno zadržava na regionalnim razlikama i ističe da za takve varijacije nije prikladna upotreba termina *varijanta* ili *podvarijanta* te predlaže svoje rješenje u izrazu *regionalna konstelacija* sa sljedećim obrazloženjem:

Ja bih hteo da se i terminološki jasno povuče razlika između istorijske perspektive, kada je, još nedovoljno razgranata, pisana reč nosila izrazito regionalni karakter (varijante i međuvarijante), i sinhrona perspektive, kada je na višem nivou standardizovan književni jezik mogao, pored pravih varijanata, razvijati pisanu reč i sa regionalnim bojama (regionalne verzije, kako kaže Ivić, regionalne selekcije, kako bi rekao M. Pešikan, ili, kako mi se čini, najbolje reći: regionalne konstelacije) – Vuković 2011 [1973]: 572.

Analizirajući tadašnje stanje Vuković konstatuje da postoje dvije jednako reakcionarne tendencije: jugoslovenski unitarizam i nacionalni separatizam (Vuković 2011 [1973]: 572). Ali u tome on zapaža i posebnu vrstu neutralizacije:

Zaoštrenost u sukobima nacionalističkih predstavnika dveju od starijih nacija – srpske i hrvatske – zasniva se na tim dvema kontrastivno opozitivnim osnovama. Međutim, i za političara i za lingvističkog stručnjaka, jednako, – trebalo bi da bude jasna činjenica: da ove dve kontrastivne tendencije dovode do stanja kada se one međusobno neutrališu. Naime, glavni su nosioci klasičnog unitarizma predstavnici velikosrpske politike; velikosrpski nacionalizam svojom unitarističkom agresivnošću, u jezičkoj politici posebno, kao što je to potrebno i ovde često naglašavati, pogodio je nasleđenom hrvatskom separatizmu da stvori, kako se to mislilo, jedinu čvrstu odbranu u vidu ekskluzivnoga svoga separatizma (što je nedavno dovelo i do zloglasnog pokušaja na otcepljenju Republike Hrvatske, kako smo videli). Kao protivakcija u tobožnjem spašavanju srpske nacije, velikosrpski se nacionalizam transformiše u srpski (opet velikosrpski) separatizam, – kao da nema drugoga izlaza da se odnosi između dveju nacija, na socijalističkoj osnovi, nivelišu (Vuković 2011 [1973]: 575).

Vuković dalje formuliše „hijerarhijski red“ (bolje reći dihotomiju) u odnosu na tipove i sistematski karakter standardnih jezika: a) standardni jezik sa osobenostima markiranim nacionalnim kvalifikativima u formi dviju (ili koliko ih još može biti) varijanata (*varijanta* = „isto to samo malo drukčije“), b) regionalna konstelacija kao niži hijerarhijski stupanj na području standardnog jezika (Vuković 2011 [1973]: 577–578).

Kao tipičan primer u tom pogledu nam može poslužiti bosanskohercegovački izraz u pisanom jeziku: višenacionalni sastav Srba, Hrvata i Muslimana – a jedna na poseban način izdiferencirana književnojezička praksa; diferencijacije nisu izražene na planu kolektivnog (u De Saussurovu smislu **la langue**) nego na planu individualnog odabiranja (u De Saussurovu smislu **la parole**) – Vuković 2011 [1973]: 578.

Ako se ovaj model primijeni na teritoriju zajedničkog jezičkog standarda, ona se po autorovom mišljenju može isparcelisati na niz regionalnih konstelacija: srbijansko-voždansku, crnogorsku, bosanskohercegovačku, hrvatsku kontinentalnu, hrvatsku dalmatinsku i slično.

Ovdje Vuković prelazi na konkretne razlike u bosanskohercegovačkom jezičkom izrazu:

Uglavnom rečeno, u Bosni i Hercegovini, Hrvati nose vidnija obeležja hrvatske varijante, ali je mali procenat onih koji nam u tom pogledu mogu poslužiti kao tipični njeni predstavnici (vidi niže detaljnije o tome). Slično nešto može se reći i za pripadnike srpske nacionalnosti u ovoj Republici. Isto tako i samo za manji broj Muslimana koji žive i javno delaju na ovome tlu može se reći da nam služe kao tipični predstavnici jedne ili druge varijante. A za sve one koji ne žive u svojim rodnom sredinama može biti karakteristična jezička asimilacija: a) ili su u sredini u kojoj žive potpuno naturalizovali svoj jezički izraz, b) ili su samo u izvesnoj meri zadržali strukturne osobine rodnoga kraja ili rodne varijante (Vuković 2011 [1973]: 579).

Govoreći o nepodudarnostima između dviju varijanata Vuković zapaža da se one ispoljavaju ne u kvantitetu nego, više ili manje, u strožijoj razgraničeno-

sti norme: „[...] u Hrvatskoj se je u poslednje vreme išlo na to da svaka pojava u razlikama bez izuzetka bude normirana u onoj meri koliko to vredi za varijante jednog jezika koje egzistiraju u različitim državama (da bi se po koncepcijama ekskluzivnijeg nacionalizma moglo ići dalje)“ (Vuković 2011 [1973]: 580).

Autoru je neprihvatljiv stav grupe hrvatskih stručnjaka (Jonkea, Babića, Moguša, Katičića i dr.) da nacija, kao izraz nacionalnog bića, mora imati ne samo svoju varijantu nego i svoj potpuno odvojeni jezički standard. „Ovi ne govore posebno i izričito o odnosima crnogorska nacija, muslimanska nacija i standardni jezik, — iz njima razumljivih razloga, ali crnogorski i ekstremniji muslimanski nacionalisti, u duhu pomenutih zagrebačkih ideja, naglašavaju da poseban književni jezik treba da služi kao identifikacija nacije“ (Vuković 2011 [1973]: 584).

Vuković kritikuje Brozovićev stav o mogućnoj pojavi/postojanju još dviju varijanata – muslimanske i crnogorske:

U vreme kad se dvema novijim nacijama (pokriveno ako ne uvek i javno) osporavaju nacionalni individualiteti (a Brozović zna i naglašava da se ne može govoriti o crnogorskoj ili bosanskohercegovačkoj varijanti), šta se može izvesti kao zaključak iz ovakve Brozovićeve formulacije: ili da treba da očekujemo još dve naše varijante standardnog jezika – muslimansku i crnogorsku (a varijante su, po njegovu tumačenju, „subjektivno i pravno“ isto što i posebni standardni jezici), ili to znači neprihvatanje statusa muslimanske i crnogorske nacije (Vuković 2011 [1973]: 583).

U analizi protivrječnosti u rješavanju problema zajedničkog jezika Vuković postavlja dva pitanja: 1. mora li ili ne mora nacija imati poseban književni jezik, 2. ako ne mora imati poseban književni jezik, mora li nacija imati svoju varijantu inače zajedničkog književnog jezika i daje odgovor: „da kažemo i za jedno i za drugo: n e m o r a “ te ističe da se ovdje postavlja pitanje prave probitačnosti za samu naciju da ima svoj književni jezik ili njegovu varijantu, ako jedno ili drugo iz svoje prošlosti nije naslijedila (Vuković 2011 [1973]: 584–585). Zatim se ponovo vraća na prva dva pitanja i nudi šira tumačenja: 1. više nacija se može služiti jednim standardnim jezikom, u vidu posebnih varijanata, a da se ne pokazuju nikakve vidljive tendencije da one evoluiraju u posebne jezike (autor smatra da engleska i američka situacija zajedničkoga standardnoga jezika, kao i varijante nemačkog jezika, mogu poslužiti kao najljepši primjer), 2. nacija može da postoji a da svoga posebnog nacionalnog izraza u pisanoj riječi nema ni u vidu varijante (Vuković 2011 [1973]: 586). Na ovom mjestu Vuković prelazi za situaciju u BiH i Crnoj Gori pa kaže:

Ovde se može postaviti razlika između dveju novije konstituisanih nacija: za crnogorsku se može reći da u zajedničkom standardnom jeziku stoji na nivou regionalne konstelacije, za muslimansku to je nemoguće konstatovati: a to je zato što su za njenu egzistenciju specifični g e o g r a f s k i uslovi (teritorijalna ispreplitanost sa ostalim nacijama). Sad je najvažnije ovde odgovoriti na pitanja, specifično naše bosanskohercegovačko: ima li znakova da se izraz naših Muslimana (bosanskohercegovačkih, pa i drugih) razvija u pravcu posebne varijante, da li se mogu naslutiti

u tom pravcu kakve promene koje bi došle „nakon nekog vremena“ (Brozović). Mislim da bi pozitivan odgovor na to pitanje bio apsurdan, osim ako bi veštačkim putem lingvistički stručnjaci iskonstruisali osnove za stvaranje takve situacije (Vuković 2011 [1973]: 586).

Nakon konstatacije da bi i Muslimani i Crnogorci imali pravo da formiraju svoje varijante „našeg jezičkog standarda“, pa onda, dalje, i posebne književne jezike, autor prelezi na kritiku stavova Dalimora Brozovića:

Brozovićeva teorijska osnova je tu da pomogne da se i takvi jezici konstituišu. Da se današnja standardna norma prožme dijalekatskim osobinama specifičnim za muslimanski govorni tip gradskog stanovništva u BiH, a da se u standard crnogorskog jezika unesu arhaičnije, i druge posebne, osobine zetsko-novopazarskog govornog tipa, to bi bio efikasan put kako bi se, preko varijantnih tipova još zajedničkog književnog jezika, dospelo i do posebnih nacionalnih jezika (Vuković 2011 [1973]: 586).

Vuković rezultate takve „lingvističko-nacionalnu aktivnosti“ zamišlja u tri tačke:

Stručnjaci koji startuju sa ovakvim nacionalno-kulturnim idejama (i drugi koji bi ih mogli prihvatiti) u ime crnogorske i, jednako, u ime muslimanske nacije, svojom lingvističkom spremom pružaju vrlo mršave garancije da bi mogli izgraditi principe (pravopisne, fonetske, fonomorfološke i morfološke) kao osnove za kodifikaciju tako zamišljenih nacionalnih jezika, a da to ne bude konfuzija jezičke kulture [...]; b) kad bi nove varijante (ili, dalje, i posebni jezici) mogle biti konstituisane i bolje nego što su to njihovi zagovornici u stanju da učine, pitanje se postavlja: sa kako širokim brojem čitalačke publike bi mogli računati takvi jezički standardi? — koliko bi i za veliku većinu pripadnika dveju nacija bili prihvatljivi? c) dobar deo Crnogoraca sa terena Vukove dijalekatske baze, mislim, ne bi mogao zamisliti da se tim posebnim varijantama (ili jezicima) prilagodi (nezamislive administrativne prisile bi u takvim prilikama bile potrebne da deluju); d) ako bi se i desilo da Muslimani Bosne i Hercegovine prihvate tako zamišljenu svoju varijantu književnog jezika, da li bi se moglo očekivati da ona objedini sve pripadnike muslimanske nacije našeg jezičkog područja (Muslimani u republikama Crnoj Gori i Srbiji?) — Vuković 2011 [1973]: 587.

On upozorava na moguće velike ćorsokake i raskorake do kojih bi neminovno dovele stručne i stručno-političke djelatnosti takve vrste. Ovdje autor posebno ukazuje na reperkusije u odnosu na bosanskohercegovačke Srbe: „[...] ako u rešavanju svih problema kulturnih i političkih dominiraju interesi lični na račun nacionalnih i općejugoslovenskih, onda nije čudno ako bi se za bosanskohercegovačku situaciju moglo računati i na deo Srba koji će se saglasiti sa idejom bosanske varijante književnog jezika“ (Vuković 2011 [1973]: 587–588).

Vuković podvrgava kritici Midhata Ridanovića i Srđana Jankovića zbog njihovih stavova o bosanskohercegovačkoj jezičkoj autohtonosti (Vuković 2011 [1973]: 590).

Što se tiče Srbije, Vuković smatra lošim potezom (izazvanim sličnim postupkom u Hrvatskoj) pokušaj da se ustanovi naziv *srpski jezik* za srpsku varijantu: „kao što na unitarističke pojave nije mudar potez ići u separatizam (bar danas kad stvari posmatramo), tako ni na separatizam drugih nije mudro odgovarati separatizmom svojim ako ljudi računaju sa jugoslovenskom zajednicom“ (Vuković 2011 [1973]: 591).

Za Vukovića bi najoptimalnije rješenje bilo: 1. jedan jezik sa dvije varijante, 2. naziv *srpskohrvatski*, odnosno (=) *hrvatskosrpski*, 3. neotuđivo pravo svakog građanina Republike da svoj standardni (jednako i narodni) jezik naziva jednim ili drugim oblikom složenice, da se po izboru služi pravopisnim i gramatičkim (leksičkim takođe) osobinama jedne ili druge varijante (Vuković 2011 [1973]: 588).

Na kraju Vuković izvlači tri zaključka u vezi sa nazivom jezika:

Prvi, nepovoljan, zaključak iz takvog nastojanja možemo izvesti, za nacionaliste svih naših sredina veoma povoljan: *n a g l a š a v a s e n a š a n a c i o n a l n a p o d v o j e n o s t , n a r a č u n n o r m a l n o o b e l e ž e n e r a v n o p r a v n o s t i*. Drugi zaključak, opet nepovoljan za saniranje naših međunacionalnih odnosa, a vrlo povoljan za nacionaliste jeste: *o k o š t a v a n j e d a n a š n j e n e p r o b o j n o s t i u o d n o s i m a d v e j u v a r i j a n a t a*, što je, u stvari, služilo nacionalistički nastrojenim stručnjacima kao prvi korak da se, u Hrvatskoj posebno, ostvari neprobojnost standardne jezičke norme (za prve momente na nivou varijanata, a odatle je, videli smo, trebalo ići dalje). Treći zaključak, u istom duhu, možemo utvrditi: ako Muslimanima ne smeta (a nijednom trezvenom Muslimanu to neće smetati) da u nazivu *srpskohrvatski* ili *hrvatskosrpski* nema oznake njihove nacionalnosti, pitamo se: *z a š t o b i H r v a t u i l i S r b i n u b i l o p o t r e b n o d a i s t i k n j i ž e v n i j e z i k n a z i v a j u s a m o s v o j i m n a c i o n a l n i m i m e n o m*? Svakom malo više nacionalistički nastrojenom pripadniku jedne ili druge nacije to može sasvim lepo konvenirati, a, čini mi se, nikome više (Vuković 2011 [1973]: 592–593).

Posljednji pasus je posvećen situaciji u BiH, bosanskom duhu u zajedničkoj kulturi i ideji o posebnom bosanskohercegovačkom pravopisu. Zaključak u vezi s tim glasi:

Tim i takvim shvatanjima, u priličnoj meri, idu naruku i ideje, kako se one formulišu, o autohtonosti bosanskog jezika, koje ideje ne dopuštaju da se govori kako se na ovom terenu ostvaruje koegzistencija pojava primljenih od naših dveju varijanata (a da je nedopustivo da se kaže kako se ostvaruju naporedo i varijante u čistom svom obliku, ne dopuštaju da se kaže: kako se baš na taj način, i to veoma pozitivno, baš za ovaj teren, i za čitavu našu jezičku konstelaciju – možemo reći, naše postojeće varijante međusobno ukrštaju i prožimaju, i da je u tome, u stvari, naša prednost u uporedbi sa ostalim republičkim sredinama. Sa svim ovim nameće nam se pitanje: kome i čemu služe tendencije koje vode ka što većoj izolovanosti bosanskohercegovačkih kulturnih postupaka na planu književnojezičke politike? Po mom dubokom uverenju, tim se ne pridonosi prestižu ove Republike. Naprotiv,

mislim da naš prestiž, i naša geografska i nacionalna predodređenost, leži u tome da svoj uticaj rasprostiremo na druge republičke sredine, a naziv jezika i kultura jezika pri tome treba da odigraju značajnu ulogu (Vuković 2011 [1973]: 593).²⁴

37. U posljednjih trideset godina XX vijeka najveći srpski autoritet svakako je bio **Pavle Ivić** (1924–1999), koji se posebno intenzivno bavio srpsko-hrvatskim jezičkim odnosima. Nakon pojave DEKLARACIJE O POLOŽAJU HRVATSKOG JEZIKA, u dosta zaoštrenoј situaciji, on piše rad sa jasnom porukom: НИСАМ ЗА СЕЈАЊЕ НЕРВОЗЕ (1968). Tekst je nastao kao reakcija na Babićev članak HTIJENJA I OSTVARENJA NOVOSADSKOG DOGOVORA, koji je zbog nekih stavova izazvao Ivićevu duboku zabrinutost. I pored toga on se zalaže za to da se ne raspravlja deklaracijama i bojnim poklicima. Ivić posebno reaguje na Babićev prijedlog da bi bilo najbolje da Hrvati i Srbi proglase svoje jezičke varijante posebnim jezicima i da im dadnu odvojene norme pa da ti „jezici“ žive dalje nezavisno, uzajamno neuznemiravani (Ivić 2011 [1968]: 399). Poslije konstatacije da na prvi pogled takva koncepcija može izgledati pravedna i lako ostvarljiva, čak i vrlo privlačna, i to toliko da je gotovo čudno što joj se mnogi tako tvrdoglavo protive, slijedi Ivićev odgovor: „Заиста, ово би можда и било тако – кад би Хрвати и Срби живели у две затворене, територијално јасно издвојене целине, другим речима кад не би било Срба у Хрватској, ни Хрвата у Војводини, ни Босне и Херцеговине са трочланим етничким мозаиком“ (Ivić 2011 [1968]: 399). Kao izrazit problem Ivić ovdje vidi BiH.

Исто тако грех је ако ико изван Босне и Херцеговине намеће решења која тамо морају створити безброј проблема и непотребне невоље. Шта би се догодило ако би, у духу рецепата који се пружају, једни у Босни и Херцеговини почели писати „хрватским“, други „српским“, а трећи „муслиманским“ језиком, место да се настави с досадашњом праксом слободног комбиновања варијантних елемената, без копања вештачких јазова? Како би се то одразило у школама, како у установама? Та област, која је толико препатила од националне нетрпеливости, има право захтевати од нас да је поштедимо излишних сукоба (Ivić 2011 [1968]: 399).

Ivić se vraća na kraj XIX vijeka i konstatuje da je tada gotovo potpuno izjednačen glasovni i gramatički sistem književnog jezika Srba i Hrvata, čime je postignut ogroman kvalitet: uzajamna čitljivost na prostoru od Istre do

²⁴ Više o Vukovićevom pogledima v. njegov zbornik radova sakupljenih u knjizi KNJIŽEVNI JEZIK DANAS (Vuković 1972). Za ovu temu posebno su interesantni sljedeći prilozi iz te publikacije: Problem našeg književnog jezika danas u svetlu nacionalnih i društvenih ideja (63–81), Nizak nivo lingvističkog obrazovanja – stalan izvor jezičke netolerancije (s. 110–132), Naša lingvistička situacija u svetlosti bosanskohercegovačke stručne i političke aktivnosti (133–146). Takođe v. zbornik Vuković 2004, u kome je nažalost gotovo potpuno zapostavljeno Vukovićevo tumačenje standardnog jezika i jezičkih varijanti. U njemu je, međutim, objavljena potpuna bibliografija Jovana Vukovića (s. 281–301).

Timoka (Ivić 2011 [1968]: 401). Zatim autor prelazi na pitanje varijanata, koje ne negira, poput Stevanovića:

Додуше, ту читљивост донекле смањују лексичке разлике између варијаната књижевног језика, и то не због неке неразумљивости, које практично нема, већ због емоционалне одбојности или предрасуда које појединци у публици понекад имају према језичком типу који им није присан. Тако се наше језичке варијанте данас крећу у простору између потпуне узајамне читљивости и узајамне отуђености (Ivić 2011 [1968]: 401).

Ivić postavlja pitanje da li bi se mogle iskorijeniti postojeće razlike i odgovara da to nema nikakvih izgleda na uspjeh, štaviše juriš na razlike bio bi ne samo bezuspješan, već i štetan uz napomenu: „[...] да бисмо били до краја поштени, морамо додати да јуриша на разлике нема у тексту НОВОСАДСКОГ ДОГОВОРА (Ivić 2011 [1968]: 402). Poslije svega što se dogodilo Ivić smatra da ta koncepcija (iskorjenjivanje razlika) uveliko spada u muzej prevaziđenih iluzija. Za njega je interesantnije ono što se kao novo predlaže: režim „dviju normi“:

Успостављање двеју норми спречило би оно природно и здраво струјање речничких елемената у оба смера за које су Стјепан Бабић и Далибор Брозовић у своје време аргументисано показали колико је драгоценост за све нас. Под условима вештачке изолације било би неминовно и повећавање разлика међу варијантама, нарочито у новој лексици, оној што свакодневно улази у језик са развојем цивилизације и с развојем нас самих. Тиме бисмо дефинитивно пошлели уназад оном истом стазом којом су поколења од илирског до Маретићевог некада корачала напред (Ivić 2011 [1968]: 402–403).

Ivić ističe da NOVOSADSKI DOGOVOR ne pominje varijante, ali i ne tvrdi da one ne postoje (Ivić 2011 [1968]: 403). Za dva stava – 1. priznavanje postojanja varijanata, njihove ravnopravnosti i legitimnosti, 2. realizaciju politike širine, snošljivosti i nesmetani prirodni razvoj (Ivić 2011 [1968]: 403)²⁵ – Ivić kaže da su ih napustili njegovi najvatreniji pobornici (ima u vidu hrvatsku stranu).

Što se tiče naziva jezika, on tvrdi da je jedino naučno i životno opravdan termin *srpskohrvatski*, *hrvatskosrpski* i dodaje da se radi o jednom jeziku, ali sa varijantama, i jednoj normi, ali sa dubletima (Ivić 2011 [1968]: 404). Ivić upozorava da bi tadašnji problemi bili sićušni u poređenju sa onim koji bi proistekli iz uvođenja dviju suprotstavljenih normi (Ivić 2011 [1968]: 405). „Дакле, у циљу уклањања једне мале невоље створити једну велику“ (Ivić 2011 [1968]: 405). Posljedice za BiH koje je tada Ivić naslutio:

Уосталом, ово би гурало Босну и Херцеговину ка увођењу треће норме, исто тако ексклузивистичке као што су и наше две. А ми не бисмо имали права да им ускраћујемо оно што себи нисмо хтели ускратити (Ivić 2011 [1968]: 405).

²⁵ Узгред да napomenemo da su prije Ivića na prirodnom razvoju zajedničkog jezika insistirali Belić, Stevanović i neki drugi.

došle se pred kraj njegovog života.

Pošto uvođenjem dviju normi ne bi niko dobilo, već „бисмо изгубили сви одреда“, Ivić izvodi zaključak: „Предлог о двема нормама у ствари је недовољно промишљен и противан интересима свих наших народа“ (Ivić 2011 [1968]: 405).

Što se tiče srpske pozicije, autor kaže da ne bi volio da među Srbima zavlada neki „накострешени страх“ pred riječima iz zapadne varijante i da je srećan što dosad niko nije postavio pitanje normativnog priručnika za suzbijanje „hrvatizama“, koji se svakodnevno sreću na televiziji, na radiju, na filmu, u hrvatskim knjigama, časopisima i novinama, u uputstvima za upotrebu proizvoda hrvatskih tvornica itd. „Ако би се ко међу Србима појавио с идејом о таквом приручнику, ја бих му се супротставио свим силама“ (Ivić 2011 [1968]: 405).

Kao posljednje Ivić ističe da nema „угрожености хрватског језичког типа“, da mu ne prijeti opasnost i nastavlja:

Данашње устројство нашег друштва потпуно искључује угрожавање те врсте. Уосталом, нема те силе на свету која би могла натерати један народ да се одрекне својих језичких навика. Није лако чак ни покушати да се то учини (Ivić 2011 [1968]: 406).

da bi završio riječima kako duboko žali što je sve ovo morao napisati (Ivić 2011 [1968]: 406–407).

Najtemeljitija, najdublja i najšira pozicija Pava Ivića o ovim pitanjima došla je u njegovoj knjizi СРПСКИ НАРОД И ЊЕГОВ ЈЕЗИК (1971). U toj publikaciji daje se pregled istorije srpskog jezika, pri čemu se autor vrlo često zaustavlja na srpsko-hrvatskim odnosima (Ivić 2011 [1971]). Na nizu mjesta Ivić stupa u polemiku sa hrvatskim autorima koji su pisali o istim ili sličnim pitanjima. Tako, Ivić tvrdi da je sporna pozicija Dalibora Brozović o tome da „hrvatski jezički standard“ ne počinje od iliraca ili hrvatskih vukovaca, već od slavonskih i dalmatinskih pisaca XVIII vijeka, takvih kao Reljković ili Kačić Miošić, čiji je jezik blizak današnjem književnom jeziku. S tim u vezi Ivić daje ovakav komentar:

Наравно, овде реч *хрватски* треба схватити у једном широком смислу јер већина писаца о којима је реч није се осећала Хрватима и то је име примењивала на становнике одређених других крајева који су сами имали хрватску свест и свој, друкчији, тип књижевног језика. Ипак, они који овако проширују значење речи *хрватски* полазе од чињеница да су се етничке формације којима су припадали ови списатељи касније уклопиле у хрватску нацију, као што су и даљи изданци литературе у њиховим регионима ушли у састав хрватске књижевности, утолико једноставније што су регионалне литературе католика српскохрватског језика биле повезане понекад конкретним везама, али још много више сличним садржајима и духовном оријентацијом. Међутим, слабост схватања истакнутог задарског лингвисте лежи у идеји о стандарду у језику, и

то истом (реч је његова) од XVIII века до данас. Пре свега блискост језичких типова коју види Брозовић у ствари је веома релативна (Ivić 2011 [1971]: 496).

У наставку Ivić износи низ података који су интересантни за дату тему. Recimo, констатује да је Divković називао своје писмо српским иако се иначе сматрао Бошњак, а не Србином или Хрватом, и указује на навiku Dubrovčana да ћирилицу у својој средини називају *srpskim pismom* (Ivić 2011 [1971]: 498). Ivić наводи и слjedeће ријечи Matije Antuna Reljkovića upućene својим Slavoncima: „Vaši stari jesu srpski štili, srpski štili i srpski pisali“ (Ivić 2011 [1971]: 498).

У вези са црногорском ситуацијом Pavle Ivić запажа у ставовима Vojislava Nikčevića погрешну идеју о томе да је од XII до XIX вијека била „некаква“ црногорска особеност оштро супротстављена ономе што се догађало код Срба:

Та је теза заснована на методски неодрживим извођењима, често чак и на непознавању елементарних чињеница и грубим грешкама. Никчевић као да не схвата да су у целој области српске православне цркве кроз многе векове коезистирала два изражајна медијума, црквенословенски и српскохрватски језик, распоређена према функцији. У доменима обавезне употребе црквеног језика, он није био занемариван ни у Црној Гори (Ivić 2011 [1971]: 499).

У првој половини XIX вијека Ivić констатује код Срба јуриш на diglosiju, а код Хрвата ofanzivu против расцепканости (Ivić 2011 [1971]: 500). Што се тиче Ilirskog pokreta, аутор истиче да је с kajkavskim književnim језиком препородни pokret напустио, привремено, и hrvatsko име, замjenjuјући га ilirskim, knjiškog поријекла и неодређеног садржаја, али баš зато широким и широко прихватљивим (Ivić 2011 [1971]: 502). Sredinom XIX вијека dolazi до shvatanja да се Срби и Хрвати разликују по језику (овдје Ivić има у виду тадашње poistovećивање код неких српских аутора hrvatskog језика са čakavskim), а не по вјери (Ivić 2011 [1971]: 502). Vukovu poziciju с тим у вези Ivić назива romantičarskim poimanjem језика као temelja narodности и оправдava time што се тада мало знало о правој ситуацији.

У наставку анализе Ivić тврди да заједнички језик не мора увијек бити most између двију нација и да под одређеним условима он чак заоштрава problem разgrаничења (Ivić 2011 [1971]: 505).

У тумачењу проблема изговора аутор износи став да су у диоби на ekavski и ijekavski највећу штету pretrpjeli Срби, jer је pretežni dio њих остао на једној страни (ekavskoj), а мањи на другој (ijekavskoj) – Ivić 2011 [1971]: 505. Овдје Ivić прелази на Vuka, који је по његовом мишљењу био (1) „бескрајно далеко-видији од свога времена“, а у исто вријеме (2) једини тадашњи Србин који је у raspravljanje о избору književnog narečja unosiо и osvrt на „нашу браћу рим-

скога закона, која с радошћу нама руке пружају“ (Ivić 2011 [1971]: 506).²⁶ Slijedi Ivićevo žaljenje što su Vojvodina i Srbija prije jednog vijeka „мислиле само на себе“. U vezi sa ijekavicom kod Hrvata Ivić piše:

Има у том загребачком усвајању ијекавице нечег маркантног, наоко чак парадоксалног. Наиме на земљишту тадашње Хрватске ијекавски су говорили само Срби и, ту и тамо, Хрвати у њиховом суседству и под њиховим утицајем. Крајеви где католички живаљ аутохтоно у већој маси говори ијекавски – дубровачко приморје, делови централне и источне Босне итд. – били су далеко изван граница Хрватске. Па и у тим удаљенијим крајевима католици с ијекавским дијалектом нису нарочито бројни. Њихов удео међу католицима нашег језика не премаша једну десетину (Ivić 2011 [1971]: 507).

Kao razloge koji su mogli djelovati na ilirce Ivić navodi postojanje Vukovog jezika i bogatstvo narodne poezije u Vukovim zbirkama. Sa gledišta političkih interesa snaga koje su stajale na čelu društva u Zagrebu, po njegovom mišljenju, srećniji se izbor nije mogao učiniti. „Осим тога драгоцено је било премошћавање разлике према Србима у Хрватској. Прихватањем штокавског ијекавског дијалекта којим они говоре избегнута је опасност да се на тлу Хрватске конституишу две одвојене књижевности са два типа књижевног језика“ (Ivić 2011 [1971]: 508). Ivić zatim dodaje da se između Vuka i iliraca stvorio odnos pun pažnje i uzajamnog poštovanja, uprkos polemikama, kojih je ponekad bilo i koje odišu tonom uzdržanosti kakav će se uzalud tražiti u raspravama koje je Vuk vodio sa svojim srpskim sunarodnicima. Ivić nalazi dva razloga zašto Bečki dogovor nije ostvaren: 1. Vuk i Daničić, koji su od Srba potpisali dokument, nisu u to doba imali stvarne vlasti nad srpskim književnim jezikom, 2. od iliraca, koji su u Hrvatskoj gospodarili književnom scenom, među potpisnicima su se našli samo ljudi od drugostepenog uticaja, dok je Gaj sačuvao rezervisan stav (od iliraca je dogovor zahtijevao suviše koncesija da bi ih bilo moguće učiniti u jednom dahu) – Ivić 2011 [1971]: 508.

Ivić nalazi sljedeću razliku u pristupu književnom jeziku kod Srba i Hrvata: „[...] Срби, уљуљкани тиме што имају своју државу, пуштаће књижевни језик да се развија спонтано, а Хрвати, са чулом изоштреним у аустроугарској политичкој клацкалицы народа, стално ће подешавати свој књижевни језик потребама које проистичу из односа према околном свету, пре свега према самим Србима“ (Ivić 2011 [1971]: 506).

Autor ističe da su povoljni uslovi za hrvatsko-srpsku saradnju nastupili nakon 1848–1849. godine, pojavom Štrosmajera, Račkog, Jagića i Maretića. Istorijske okolnosti su takođe išle u prilog:

Оснива се ЈУГОСЛАВЕНСКА АКАДЕМИЈА ЗНАНОСТИ И УМЈЕТНОСТИ у коју долази да ради, на позив из Загреба, највећи српски филолог Ђуро Даничић. Са раз-

²⁶ Више о великом српском реформатору и његовом времену писао је Павле Ивић у књизи О ВУКУ КАРАЦИЋУ (Ivić 1991).

них страна се понавља како су Хрвати и Срби „један народ“ који има или бар треба да има и „један језик“. У доба огорчене борбе хрватске НАРОДНЕ СТРАНKE против Пеште и Беча слога са Србима била је императив тренутка. Борци за хрватска национална права могли су имати као савезнике Србе у Хрватској само уз поштовање њихових права. Из коректног односа према Србима потекао је и израз *хрватски или српски језик* који Рачки употребљава још 1861, да га затим усвоји хрватски Сабор 5. јануара 1867. гласајући огромном већином за законску основу по којој се „језик хрватски или српски изјављује језиком службеним у троједној краљевини, а свакому је просто служити се писмом латинским или кирилским“ (уосталом још 1861. била је издана Вуку Караџићу ћириличка диплома почасног грађанина града Загреба). Све је ово стварало атмосферу за даље језичко и правописно уједначавање у хрватско-српским релацијама (Ivić 2011 [1971]: 510). Далје Ivić указује на то како је дошло до „похода Вуковог језика у Хрватску“, који је завршен на тај начин да је „граматички и гласовни систем тршићког говора из доба Вуковог детињства постао и систем књижевног језика у Хрватској – с изменама ограниченог домаћаја које у главном потичу од самог Вука“ (Ivić 2011 [1971]: 511).

Што се тиче трију главних публикације са хрватске стране (Brozoviћевог правописа из 1892, Maretićеве граматике из 1899. и Broz-Ivekovićевог рјечника из 1901), Ivić указује на противрјечан хрватски однос према њима – од крајњих похвала до оштрих критика због занемаривања домаћег језичког блага, и такву критику сматра добрим дијелом оправданом (Ivić 2011 [1971]: 511).

Ivić далје истаће да је до погоршања српско-хрватских односа дошло због вјеште аустроугарске политике, која је међу Србима и Хрватима посјјала завладу, а понајвише окупацијом БиХ (Ivić 2011 [1971]: 511). На те односе негативно су утицали и други фактори: офанзива католичке цркве против православља, успон Старићеве Странке права, „реакционарни“ бан Кен Хедервари, „неславна“ аустрофилска политика послједњих Обреновића. Али ипак то није омело све дослједније усвајање вуковског књижевног језика у Хрватској (аутор избјегава да употреби изразе *српски језик* и *хрватски језик*) – Ivić 2011 [1971]: 512.

Слједи интересантан Ivićев закључак: конвергентни развој књижевног језика Срба и Хрвата у XIX вијеку привлачи пажњу као историјски изузетак, јер је код Словена у XIX и XX столјећу доминирала тенденција цијепања и повећања броја књижевних језика (Ivić 2011 [1971]: 512). На овоме мјесту Ivić прелази на феномен варијаната.

Међутим уједначавање гласовног и морфолошког система као и ортографских норми крајем XIX века није ни издалека значило пуно поистовећивање свих појединости у српскохрватском књижевном језику. Остао је знатан број разлика у речничком фонду. То је домен сувише опсежан да би се могао сав обухватити неком намерном кодификацијом – осим што није ни било озбиљнијих покушаја да се то учини. Тако су створени феномени који се данас обично називају варијантама нашег књижевног језика (Ivić 2011 [1971]: 512).

Autor ističe da su leksičke nejednakosti između najizrazitije polarizovanih varijanata, čiji se fokusi podudaraju sa glavnim gradovima Srbije i Hrvatske, u stvari samo u rijetkim slučajevima odsjaj razlika u rečničkom sastavu narodnih govora na istoku i zapadu.

Тако на једној страни стоје изрази као *ћурка, хлеб, недеља* или *седмица, њвожђе, њацов, владица, крсџ*, а на другој такви као *џура, крух, џједан, жељезо, шџа-кор, бискуџ, криж* (додуше и неки од ових примера се свде на неједнаку терминологију двеју цркава). У релацијама као *грум/цесџа, зејџин/уље, сир-ћелоцаџ, комџија/сусјед, џак/ врећа* огледа се, осим делимичних дијалекатских разлика, и различит однос двеју средина према позајмљеницама, пре свега према турцизмима, што уосталом не смета домаћим речима у појединим оваквим паровима да се све више учвршћују у употреби и на истоку (Ivić 2011 [1971]: 513).

Ivić tvrdi da glavnina postojećih leksičkih neslaganja u književnom jeziku nema ničег zajedničkog sa „стародавним“ razlikama među narodnim dijalektima i da je najvećim dijelom proizašla iz života samog književnog jezika, iz potrebe da se on stalno proširuje novim riječima. Pri tome se terminologija gotovo svih struka razvijala na objema stranama manje-više nezavisno.

Два главна културна центра живела су довољно изолована један од другог да би се термини, кад затребају први пут, стварали – а то у ствари значи преузимају из страних језика или преводили – на свакој страни засебно, без проверавања да ли је већ неко у „оној другој“ средини покушао да реши исти задатак (а, свакако, понекад и без психолошке спремности за усвајање тамо нађене солуције). Тако су настали дуги низови парова као *џозоришџе/казалишџе, џредсџава/џредоџба, уџисак/дојам, надлешџво/уред, облакодер/небодер, воз/влак, колодвор/сџаница, џечностџ/џекућина, џриџисак/џлак*. Врло често је распоред оваквих синонима потпуно случајан: нема дубљег разлога због којег би термин А морао бити српски, а термин Б хрватски, а не обротно (Ivić 2011 [1971]: 513).

Međutim, Hrvati su, slično Česima, Mađarima, Slovacima, Slovencima, izgradili puristički odnos prema tuđicama, u nastojanju da jezik sačuvaju od stranih elemenata, za koje su vjerovali da zatamnjuju nacionalni identitet, što je, iz osjećanja ugroženosti pred Nijemcima, vodilo čišćenju jezika od germanizama, ali i izbegavanju internacionalizama. Srbi su međutim imali znatno drukčiji put.

Удаљенији од непосредне опасности германизације, они су сачували и већу спремност да се прихватањем међународне лексике укључују у пространи културни круг европских народа. На тај начин створене су двојности као *дирекџан/израван, сисџем/сусџав, каракџерисџика/значајка, музика/џлазба, џелеџрам/брзојав, адвокџџ/одеџетџник, фирма/џверџка, фабрика/џворница, маши-на/сџрој, шџамџџа/џисак, џас/џлин, маџаџин/складишџе, аџџџека/љекарна, инсекџџ/кукаџ, фудбал/ноџомџџ* (запазићемо, уосталом, да је и ту честа појава да се на једној од двеју страна употребљавају оба термина, као синоними или са значењском диференцијацијом) – Ivić 2011 [1971]: 513.

Autor konstatuje da je za presađivanje čeških riječi u književni jezik Hrvata najviše učinio Bogoslav Šulek. Ivić dodaje da se ovaj poduhvat dobrim dijelom realizovao u planskim zahvatima serijskog stvaranja termina – za razliku od razvoja kod Srba, prevashodno stihijnog, spontanog i postepenog (Ivić 2011 [1971]: 514). Zatim se ističe da su mnoge Šulekove riječi obogatile terminološki fond ne samo hrvatski, nego, tihim prodiranjem, i srpski (*бројка, уређулаџник, сѣрјуомер, здравствени, лаџица, љусџолов* itd.). S druge strane, „на истоку“ ima dosta riječi zahvaćenih iz ruskih i crkvenoslovenskih izvora koje nisu obične i na zapadu (*vinovnik, dejstvo, podozriv, ubediti, predostrožnost, prevashodan*) iz čega Ivić zaključuje da je ovakva polarizacija posljedica geografskog položaja, vjerskih i političkih povezanosti, pa čak i razlike u frekvenciji neposrednih ljudskih kontakata (Ivić 2011 [1971]: 514). Ovdje autor prelazi na analizu razlika po nivoima (fonetskom, tvorbenih i gramatičkim). Što se tiče gramatičkog sistema, on ističe da između dviju varijanata nema pravih glasovnih i gramatičkih suprotnosti, slobodnih od leksičkih ograničenja, sa jednim izuzetkom – dvostrukim izgovorom u obliku ekavice i ijekavice (Ivić 2011 [1971]: 515). U sintaksi razlika se odnosi na odnos infinitiva i konstrukcije *da* + prezent, ali to neslaganje nije apsolutno (Ivić 2011 [1971]: 516). Relativne je prirode i nepodudarnost u pridjevskom vidu (*živog – živa*). Na tvorbenom planu ukazuje se na nejednaku zastupljenost glagolskih sufiksa *-isa-*, *-ira-* (*definisati – definirati*) i pridjevskih sufiksa *-sk-*, *-sn-* (*autobuski – autobusni*).

Ovdje Pavle Ivić izvlači niz zaključaka koje bismo mogli ovako rezimirati. 1. Domašaj različitosti je umjeren. 2. Nejednakost se po pravilu odnosi na leksiku bez zadiranja u osnovni rječnički fond. 3. Razlike ne stvaraju ozbiljnije teškoće u sporazumijevanju. 4. Smetnje su više psihološkog karaktera. 5. Nepodudarnosti nisu tolike da se srpski i hrvatski smatraju različitim jezicima. 6. Ne postoje na svijetu dva jezika koja bi se tako malo razlikovala kao „hrvatski“ i „srpski“, čak nema ni dva jezika koja bi se razlikovala *m a l o* više, a ne mnogo više nego varijante zajedničkog književnog jezika. 7. Raspon divergencije u „нашем“ slučaju uklapa se u varijaciono polje neslaganja između varijanata drugih književnih jezika. 8. Razlike u izgovoru mnogo su manje nego među varijantama engleskog jezika. 9. Međuvarijantne nejednakosti manje su nego između književnog jezika u Hrvatskoj od prije jednog stoljeća i ovog danas. 10. Razlike između norme književnog jezika u Zagrebu i njene realizacije u govoru zagrebačke inteligencije veće su nego između beogradske i zagrebačke glasovne norme. 11. Zbir unutarzagrebačkih različitosti svojim značajem za jezički sistem daleko nadmašuje ukupnost varijantnih glasovnih divergencija. 12. Suprotnost između beogradske i zagrebačke stvarnosti književnog jezika ublažena je prisustvom prelaznih situacija u međuprostoru, pri čemu se Crna Gora služila jekavskom verzijom istočne varijante, s minimalnim brojem odstupanja u još ponekom detalju, a u BiH su se preplitali elementi jedne i druge strane, s tim što je impulse zapadnoj leksici dao period od 1878. do 1918. i od 1941. do 1945

(zbog ustaške vlasti) i što je između dva rata favorizovana istočna leksika od strane jugoslovenske administracije. 13. Dok je razvoj terminologije u Srbiji tekao spontaniје, живље, „без побожне верности“ свакој појединости Vukovог језика, u hrvatskoј су се стриктно поштовале vukovске норме, јер се на томе простору глас језичких савјетника увијек радије слушао.

Pogrešnom procjenom smatramo Ivićev stav u odnosu na BiH: „У целини се, међутим, та област налази у и з у з е т н о с р е ћ н о м п о л о ж а ј у [спас. В. Т.] да свој израз богати из обају извора, придружујући те тековине раскошном фонду сопствене језичке баштине“ (Ivić 2011 [1971]: 518). Razvoj događaja krajem XX stoljeća pokazaće koliko se ovaj prostor nalazio u ne baš srećnom položaju.

U daljoj analizi Ivić ističe da su se početkom prošlog (XX) vijeka napredni Hrvati okrenuli saradnji sa Srbima.

Организује се Хрватско-српска коалиција која нагло избија на чело међу странкама у Хрватској. Интензивирају се културне везе с Београдом, помишља се на *издвајање* југословенских земаља у Аустроугарској у посебну јединицу на тријалистичкој основи, али све више и на уједињење са Србијом. Српске победе у балканским ратовима биле су радосно поздрављене; нарочито је омладина била понета валом одушевљења. Иако је међу загребачким и београдским концепцијама југословенства било понекад и разлика, нарочито у погледу устројства будуће заједнице и у погледу релативне улоге појединих центара, стоји чињеница да је то било доба кад су се старе предрасуде повлачиле пред налетом нове ширине хоризонта – и нових илузија (Ivić 2011 [1971]: 519).

Autor tvrdi da u predratnoj Srbiji, koja je bila nacionalno i vјerski homogena, jugoslovenstvo nije imalo tako duboke korijene kao u Hrvatskoј, čiji je etnički sastav bio složeniji i čiju je političku misao formiralo mučno natezanje u austrougarskom konglomeratu narodnosnih i државноправних јединица, али је идеја зближавања са западним сусједима нашла упориште у интелектуалним врховима српског друштва. Jovan Skerlić, nastavlja Pavle Ivić, zamislio je konkretne korake da se premoste prepreke koje su smetale kulturnom ujedinjenju Srba i Hrvata: u euforičnom trenutku poslije pobjeda u balkanskim ratovima on je izašao s priјedlogom o ekavskoj latinici kao soluciji za cijelo srpskohrvatsko područje. Po mišljenju Pavla Ivića ostvarenje ovog priјedloga bilo je nemoguće.

Традиције и навике биле су већ сувише дубоко укореењене, осим што ни неповерење на обема странама није било сасвим заспало. Књижевни језик или азбука могу се мењати коренитим захватом само онда кад је њихова употреба привилегија уског круга образованих, док велика већина народа живи у неписмености и говори дијалектом (Ivić 2011 [1971]: 519).

Autor dalje konstatuje da sa srpske strane nije bilo volje da se napusti ćirilica, a sa hrvatske je nestalo raspoloženje za unifikaciju tako da su se rezultati Skerličeve ankete izgubili u Prvom svјetskom ratu, a hrvatski „ekavski“ knji-

ževnici vratili se ijekavici. Za međuratni period kaže da je bio pritisnut tragičnom fikcijom da nekoliko naroda čine jedan narod, da je u to vrijeme trajao dijalog gluvih, da se širilo međusobno nepovjerenje, da su izmjenjivane optužbe zbog hegemonizma i separatizma, dakle bila je opšta tmurna klima. U takvoj situaciji Ivić priznaje da je bilo zapostavljanja zapadne varijante u državnoj upotrebi, što je u Hrvatskoj izazivalo osjećanje da je nešto izgubljeno (Ivić 2011 [1971]: 520). Po njegovom mišljenju prvi krupniji zapleti došli su sa Bелиćevim pravopisom 1923. i oktroisanim ujednačavanjem od strane „диктаторске владе“ 1930, što je izazvalo ogorčenje u Hrvatskoj.

А фронт је био чудно постављен: с једне стране Белић, радикалан вуковац, упорно одан Вуковим принципима због којих је мењао правила тамо где сам Вук није био доследан, а с друге стране Боранићев правопис, истрајно веран Вуку у конкретним решењима. Али у том тренутку једна од двеју вуковских концепција наступала је као српска, а друга као хрватска. И кад је ускоро затим нови званични компромисни правопис усвојио велики део Белићевих иновација, то је доживљено као наметање из Београда (Ivić 2011 [1971]: 521).

Nakon konstatacije da je obrazovanjem Banovine Hrvatske 1939. omogućeno da se na tom području ponovo uvede Boranićev pravopis, što je to stvorilo uvjerenje da je dobro da se Hrvati jezikom što više razlikuju od Srba, Pavle Ivić daje interesantno zapažanje:

Узајамна посебност српског и хрватског народа није заснована на језику; да је језик у питању, то не би ни била два народа, или би се још у прошлом веку штокавци, чакавци и кајкавци претворили у три посебне националне целине. Много су сложенији и дубљи историјски фактори који опредељују Хрвате и Србе као две нације, па стога није потребно скретати токове језичког развоја да би се потврдила национална индивидуалност једних или других. Вештачко подизање језичких преграда неминовно осиромашује обе стране одузимајући им могућност да се користе оним што је створио партнер – у књижевности, у усавршавању израза, у стручној литератури, у преводима са страних језика. Предвојити један књижевни језик значи оставити обе стране са преполовљеним публикационим потенцијалом (Ivić 2011 [1971]: 521).

Autor konstatuje da broj jezičkih stručnjaka angažovanih u kampanji oko „razlika između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika“ u 1940. godini nije bio visok, niti su to bili najveći autoriteti tadašnje zagrebačke lingvistike. Zatim izriče stav da svako postojanje razlika ne može da se uzima kao dokaz da su u pitanju dva jezika (Ivić 2011 [1971]: 521).

Poslije Drugog svjetskog rata Ivić ističe ravnopravnost, koja se ispoljavala u dvojnomoj objavljivanju ustava i pravnih tekstova, ali zapaža i slabost: taj je dualizam pomalo zapostavljao jezičku situaciju u BiH i Crnoj Gori, iako književni jezik u te dvije republike nije imao znatnijih osobenosti koje ne bi bile poznate jednoj ili drugoj polarizovanoj varijanti (Ivić 2011 [1971]: 522). Anketa 1953, nastavlja Ivić, pokazala je da je sasvim pogrešno težiti uklanjanju ćirilice i ijekavskog izgovora (Ivić 2011 [1971]: 521). Sve jače nadiranje latinice i potis-

kivanje ćirilice, ocjenjuje autor, prihvaćano je kao čin približavanja Hrvatima, kao bezbolna, tiha koncesija i korak na putu ka potpunijem jedinstvu.

Period od 1964. do 1965. Ivić naziva prelomnim (Ivić 2011 [1971]: 526). U njemu se sve odlučnije stavljao akcenat na razlike. „Хрватски језички стручњаци постали су први борбени одред једног нараслог расположења националне самосвести и искључивости“ (Ivić 2011 [1971]: 526). U razmišljanjima nad tekstom DEKLARACIJE O POLOŽAJU HRVATSKOG JEZIKA iz marta 1967. Ivić nije mogao da se otme utisku da ona sadrži neјako obrazloženje za krupne korake koje je predložila. „Поменуто је запостављање хрватског језичког израза у појединим савезним установама и службама, у филмским журналима и разним административним обрасцима, а није речено да се ради о појавама сасвим секундарног значаја које не угрожавају никога и ништа, нити да је у свему битном равноправност двеју основних варијаната нашег језика била већ до тада остварена, поред осталог заслугом децентрализације која је главнину послова ставила у надлежност републикама, општинама и предузећима“ (Ivić 2011 [1971]: 527). Po njegovom mišljenju insistiranje na izdvajanju imenom jezika ukazuje na emocionalan stav, na težnju da se što јаче обилјежи neistovetnost, da se izvrši distanciranje pred sviješću svog naroda i pred licem svijeta. Ivić zatim konstatuje da је DEKLARACIJA tražila penetraciju „хрватскога књижевног језика“ u Bosnu i Hercegovinu (Ivić 2011 [1971]: 528). Zatim dodaje da се ideја o proglašavanju hrvatskog književnog jezika pretvorila za trenutak u ponornicu, da су pobornici predvajanja jezika došli do riječi i da су na pristalice jezičkog јединства lijepljene etikete o unitarizmu, etatizmu i hegemonizmu. Ivić pri tome konstatuje da nije bilo opasnosti od nadiranja srpske varijante u Hrvatsku. Autor se nešto kasnije pita: „[...] зап не постоје начини да се без декларисаног цепања језика уведу варијантне норме тамо где томе има места?“ (Ivić 2011 [1971]: 528).

Ivić prihvata „очигледну чињеницу“ da је srpskohrvatski један језик, a odbija tvrdnju da hrvatski književni језик правно функционише као посебан језик (Ivić 2011 [1971]: 529). Za njega је једини озбиљан argument за izdvajanje hrvatskog književnog језика право na vlastiti језик jer се to mora поштовати, ali uz један uslov: da оно не задире u odgovarajuća prava drugih naroda.

Dalje Ivić analizira reakciju BiH na pojavu DEKLARACIJE i zapaža sljedeće: žestok otpor dezintegracionom procesu, orijentacija na širokogrudost i jezičku toleranciju (koја је dobila rang osnovnog principa), odbijanje učesća u parcelisanju језика, odbacivanje ideје o svoјој posebnoj varijanti, otvorenost prema objema stranama, prožimanje i neutralizacija varijanata, neprihvatanje teze o postojanju dvaju језика, равноправност двојног naziva (*srpskohrvatski*, *hrvatskosrpski* језик), равноправност latinice i ćirilice, sve češće isticanje teze o jezičkoј autohtonosti (uz komentar da „ватрена одбрана аутохтоности помало сужава ширину врата отворених ка истоку и ка западу“) – Ivić 2011 [1971]: 530–531.

Za Crnu Goru kaže da u njoj nema značajnijih osobina nepoznatih drugdje i da je najmakratnija specifičnost *nijesam*. Ivić ukazuje na to da je teško suprotstaviti „crnogorski“ jezik „srpskom“ već i zato što je crnogorska situacija na sredokraći između one u Srbiji i one kod Srba u zapadnijim krajevima: s jedne strane tu je cirilica i dominacija istočne leksike, a s druge jekavski izgovor (Ivić 2011 [1971]: 531).

Što se tiče Srbije, Ivić konstatuje da je bilo ponajmanje reagovanja na stvarnost nastalu hrvatskim napuštanjem književnojezičkog zajedništva i da svakako nije za žaljenje što su izostali brzi i dramatični potezi (Ivić 2011 [1971]: 532). Autor smatra da postoji samo jedan ispravan pristup: potpun i dosljedan demokratizam, što u stvari znači: odluka Hrvata se mora poštovati.

Ако остављамо отворена врата њиховом повратку у заједницу, ми немамо права да их кроз та врата увлачимо. Исто тако морамо бити свесни да је право Хрвата у Војводини, Хрвата у Босни и Херцеговини, Муслимана, Црногораца и свих других да своја језичка питања реше како сами желе (Ivić 2011 [1971]: 533).

S druge strane, Ivić se zalaže za čuvanje kulturnog jedinstva Srba. Pri tome on smatra da cjelovitosti srpske kulture ne ide na ruku dvostruka podvojenost (azbuke i narječja), iz čega mogu proisteći teške konsekvence – rascjep srpske kulture. „Да би се ово спречило, потребно је много мудрости и стално бдење“ (Ivić 2011 [1971]: 534). I još jedna važna opšta napomena: „Свака искључивост, неделикатност или немар могу нам се тешко осветити“. U vezi sa izgovorom Ivićeva pozicija je jasna: bilo bi pogrešno pokušavati da se ekavica nametne Srbima ijekavcima (nažalost, autor će pred kraj života zauzeti drugačiju poziciju). Stoga „сви треба да познајемо, волимо и негујемо обе азбуке и оба наречја“ (Ivić 2011 [1971]: 534). Jedna misao o dvoazbučnosti kod Srba izgleda prilično sporno: „Али у мери у којој се Срби служе само једном или само другом азбуком, то је тешка препрека која неминовно отуђује припаднике истог народа“ (Ivić 2011 [1971]: 534).

Ivić smatra štetnim ne samo izolacionizam Srbije, nego i eventualni izolacionizam Srba kao cjeline prema ostalim partnerima u srpskohrvatskom jezičkom krugu te poručuje: 1. „Немојмо [...] гајити ни кодифицирати језичке неподударности које постоје; сва врата за утицаје нека остану отворена, бар с наше стране, и то без условљавања некаквим реципроцитетом“, 2. „Ако збиља желимо да нам други буду блиски, постоји само један начин да томе допринесемо: да им се приближавамо место да чекамо да они то чине“, 3. „Узимајмо [...] од језичког блага других оно што нас богати, а њима препустимо да од нас узимају ако то сами желе“, 4. „Избегавајмо [...] и убудуће језичко подешавање текстова које су за наше новине и часописе писали аутори из других делова српскохрватског језичког подручја“, 5. „Нема разлога ни за одрицање од конкретних плодова периода сарадње после НОВОСАДСКОГ ДОГОВОРА“, који је „мртав као акт који би нас обавезивао, самим

тим што га је раскинула друга страна, али су његова начела, независно од напуштеног споразума, добра и корисна за свакога ко их се придржава“ (Ivić 2011 [1971]: 535–536).

U tadašnjoj situaciji za Ivića je najdelikatnije bilo glotonimsko pitanje jer je jezik u isti mah i *srpski*, zato što njime govore Srbi, i *srpskohrvatski*, zato što njime govore i drugi (Ivić 2011 [1971]: 537). Autor se, međutim, daje ovakvu ogradu: „Подесност *српскохрватској* језичког имена је донекле смањена чином издвајања једног од партнера у тој сложеници, али научна оправданост имена тиме није нарушена будући да је темељна истоветност српског и хрватског језика објективна датост, а не субјективна опција“ (Ivić 2011 [1971]: 537). По његовом мишљењу назив *srpskohrvatski jezik* задржава своју вредност најбољег засад постојећег neutralnog naziva будући да подсјећа на то да се овим језиком служи више од једне нације. На крају Ivić закључује:

Од свега овога још је много важнија чињеница да овај назив остаје ипак као залога језичког заједништва Србије са Црном Гором и Босном и Херцеговином. Није у интересу ниједне од тих република да се то заједништво раскида; изолација је најгоре што се свакоме од заинтересованих може догодити. Иступањем из заједнице ми бисмо отежали положај тих република и подстакли их да и саме траже решења ближа изолационизму. Уколико, дакле, језичко заједништво и сарадња и координација напора остају стварност, има разлога да и ми останемо при ширем називу, упркос предностима које би српско име језика носило као национално обележје освештано исконски старом употребом, а значајно и као елемент самопотврђивања нације у историјском тренутку који преживљавамо. Међутим, ако би се показало да се језичко заједништво не може одржати, остало би нам да се вратимо српском имену језика које би у случају такве деобе било једини могућан излаз за све Србе (Ivić 2011 [1971]: 538).

U radu ЈЕДИНСТВО И РАЗЈЕДИЊЕНОСТ СРПСКОХРВАТСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА (АКТУЕЛНИ ТРЕНУТАК) napisanom gotovo dvije decenije kasnije (1989) Pavle Ivić ponovo konstatuje da je srpskohrvatski književni jezik jedan jezik, doduše ne i ujednačen jer u njemu postoje istorijski nastale razlike na geografskoj i nacionalnoj bazi (Ivić 2011 [1989]: 641). On ističe da su varijante srpskohrvatskog književnog jezika raspoređene uglavnom po republikama i da su najizrazitije polarizovane istočna (ili srpska) varijanta u Srbiji i zapadna (hrvatska) u Hrvatskoj (Ivić 2011 [1989]: 641). Za njega je jedinstvo književnog jezika neosporna činjenica, dok je suzdržan pa i sumnjičav u vezi sa jedinstvom srpskohrvatskog dijalekatskog prostora („dijastema“). Za Ivića su razlike između varijanata srpskohrvatskog književnog jezika takve prirode da je za svaku moguće naći slične slučajeve u krugu razlika među varijantama drugih književnih jezika. Ivić zauzima kritičku poziciju prema Brozovićevoj tvrdnji da srpskohrvatski standardni jezik postoji samo kao apstraktan sistem, dok su u konkretnim realizacijama to dva sistema:

Може се, кажу нам, говорити (односно писати) или хрватски, или српски, а не српскохрватски. Та тврдња пада на испиту истинитости чим је покушамо проверити на примеру језичке праксе у Босни и Херцеговини. Али и без обзира на то, сваки је стандардни језик збир типова и подтипова. У сваком постоје стилови као што су административни, разговорни, научни итд. Не може се писати у исти мах административним и фамилијарним стилем. У том смислу сваки стандардни језик, па и свака варијанта стандардног језика, има „апстрактну“ природу. Кад дође до конкретне употребе, мора се изабрати један од постојећих стилова (Ivić 2011 [1989]: 642).

И овдје Ivić критикује pobornike razlikovanja dvaju „standardnih“ jezika u okviru cjeline srpskohrvatskog jezika, koji dokazuju da postojeći „hrvatski štokavski jezični standard“ počinje još sa sredinom XVIII veka, iako su, prema njegovom mišljenju, razlike između tadašnjeg štokavskog književnog jezika kod Hrvata i ovoga danas neuporedivo krupnije od razlika između današnjeg hrvatske i srpske varijante standardnog jezika (Ivić 2011 [1989]: 642).

Autor detaljnije razmatra razloge protiv predvajanja jezika i ističe tri stava: 1. zajedničko ime (*srpskohrvatski* jezik, ili *hrvatskosrpski*, ili *hrvatski* ili *srpski*) tačnije je od bilo kog izdvojenog imena, 2. zajedničko ime odgovara duhu zajedništva i saradnje, tolerancije i otvorenosti, 3. zajedničko ime je jedino korektno prema Srbima u Hrvatskoj (Ivić 2011 [1989]: 644). On smatra da nametanje hrvatskog jezičkog imena Srbima u Hrvatskoj predstavlja snažan instrument asimilacije i da većina u Hrvatskoj nije ugrožena nijednim od rešenja, ali jedno od njih životno ugrožava manjinu, imajući u vidu srpsku (Ivić 2011 [1989]: 645). Ivić ukazuje na to da ustavno predvajanje jezika stvara prepreke prirodnom strujanju jezičkih elemenata i da se koristi kao štit za sistematski rad na jezičkom udaljavanju, naročito u terminologiji (Ivić 2011 [1989]: 646). Govoreći o pobudama pobornika „jezičke izolacije Хрватске“, autor ocjenjuje da rascjep u jeziku omogućava jezičko udaljavanje Hrvatske od ostalih republika istog jezika i pospešuje asimilaciju Srba u toj republici.²⁷

38. U knjizi **Mitra Pešikana** (1927–1996) НАШ КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК НАКОН СТО ГОДИНА ПОСЛИЈЕ ВУКА, napisanoj 1970. priličan prostor posvećen je različitim pitanjima jezika Srba, Hrvata, Crnogoraca i Muslimana (danas Bošnjaka). Govoreći o jedinstvu srpskohrvatskog jezika autor ističe kako nije naučno sporno da је u njemu količina razlika u odnosu na stepen podudaranja upravo neznatna te dodaje: „Ако би један дијалектолог негдје на терену наишао на говоре који се не би разликовали више него што се разликује говор београдског, загребачког, сарајевског и титоградског бољег спикера — не би се ни тренутак колебао да све те говоре прогласи не само једним јези-

²⁷ Више о језичким и другим погледима Павла Iвића v. Plankoš 2004. Njegova potpuna bibliografija objavljena је u ЈУЖНОСЛОВЕНСКОМ ФИЛОЛОГУ (Beograd, br. LVI/1-2, s. 7–49).

ком, него и једним дијалектом, са доста слабо издиференцираним подврстама“ (Pešikan 2011 [1970]: 421).²⁸ Autor se zalaže za to da se ne zatvaraju oči pred razlikama, ali da ih ne treba ni precjenjivati. On tvrdi da društvo u cjelini mora dati odgovor na osnovno pitanje: da li republička i nacionalna izolacija ili kulturna i jezička uzajamnost i jedinstvo, a zatim dodaje: „Умјесто изолација ја бих рекао и изолационизам, прокрустовско угоњење наше културе и језика у тјескобне парцелице, али ће можда бити других који у томе подвајању неће видјети парцеле него бастione легитимне одбране националне индивидуалности“ (Pešikan 2011 [1970]: 423). Mitar Pešikan je za tolerantan odnos, za spontano prodiranje osobina jednog terena na drugi, a protiv je pravljenja vještačkih prepreka. On smatra da će se teško spriječiti tokovi ako prevagne težnja ka zatvaranju, karantiniranju i izolaciji (Pešikan 2011 [1970]: 424). Autor se zalaže za jezičku i kulturnu uzajamnost i otvorenost, što je, po njegovom mišljenju, nespojivo sa „алергичним пуританизмом и страхом да нека језичка појава не дође са другог терена и ‘наруши чистоту’ ужих селекција (звале се оне *језиком*, *варијаншом*, *обичајем*, *стил*ом или било како)“ (Pešikan 2011 [1970]: 424). Osnovne nevolje autor vidi (poput Belića, Stevanovića i dr.) u vještačkim sputavanjima prirodnog i slobodnog razvitka jezika i smatra da u uslovima slobodnog i normalnog društvenog saobraćaja vrijeme radi za jedinstvo jezika. Zatim konstatuje: „[...] кад не би било упорног постављања језичких баријера, поларизовани дублети брзо би преврели: неки би се претворили у диференциране парове чије се значење допуњава, неки би просто коегзистирали без емоционалног набоја (као што споређују *кої* и *којей*, *вечан* и *вечиш*, *їлуї* и *їлуїав* итд.), понеки би облик просто отишао у други план и поделио судбину многобројних појава у историји језика“ (Pešikan 2011 [1970]: 424).

Pešikan tvrdi da izgledi za održavanje zajedničke norme i zajedničkog jezičkog instrumenta dosta zavise od opšte orijentacije praktične jezičke politike u Hrvatskoj, naravno i u Srbiji i drugde. „Ако се не очува јасна и одлучна штокавска оријентација, ако се не буде схватило да су ипак веома ограничене могућности интеграције новоштокавских и нпр. кајкавских језичких система, ако нам спој штокавски + чакавски + кајкавски буде личио на амалгам а новоштокавски хрватски + новоштокавски нехрватски на кентаура, ако се допусти да се оде у некакав неопуризам, ако у моћним средствима информација и масовној књижи већу вероватноћу употребе и неку врсту већег „друштвеног угледа“ буде имао облик који диференцира него његов еквивалент који је заједнички, ако читаве службе лектора, својеврсних конзерватора, лифераната термилошких кованица итд. буду бделе да се случај-

²⁸ U analizi jedinstva jezika Pešikan ističe podatak da NOVOSADSKIM DOGOVOROM nije izričito obuhvaćen jedan milion onih koji se ne identifikuje kao Srbi, Hrvati i Crnogorci (Pešikan 2011 [1970]: 422).

но нешто не прелије преко републичке и националне границе – онда ће се тиме поткопати и саме објективне основе заједничког језика“ (Pešikan 2011 [1970]: 425).

Pešikan се осврће на питање варијаната и констатује да сваки književni jezik ima različite realizacije te da je jezička činjenica polaziracija izražajnih sredstava (uz napomenu da je široko prihvaćeno da se ta polarizacija označava terminom *varijante*).

Према томе, варијанте су (поред тога што се тако називају и двојаке, дублетне или пак вишеструке могућности у конкретним језичким појавама и елементима) – лингвистички термин за лингвистичку појаву, за поменути (углавном лексичку) специфичну поларизацију у нашем језику, за два пола или екстрема те поларизације, за двије стране нашег књижевнојезичког дублетизма, за два комплекса, збира, констелације специфичних изражајних средстава. У извјесном примијењеном значењу варијантама се називају и одговарајуће комплексне реализације књижевног језика за које је карактеристична досљеднија концентрација једног типа тих поларизованих средстава (Pešikan 2011 [1970]: 426).

Za njega lično, kao i za neke druge, varijante su „с л о б о д н е к о н - с т е л а ц и ј е [спас. В. Т.] језичких средстава у нормативно признатим оквирима, које резултирају из језичких навика одређене књижевне средине – а не затворени системи, одвојени језички организми, с посебном нормом и верижним везивањем једних особености за друге; по другима – варијантама треба признати правни, политички и друштвени статус посебних језика, јер су оне за нас оно што су за Македонце и Словенце њихови језици“ (Pešikan 2011 [1970]: 426).

Autor dalje ističe da je opravdano razlikovati dvije varijante, međutim, kad je riječ o konkretnim, kompleksnim jezičkim realizacijama, slika je daleko složenija zbog mozaika jezičkih upotreba na srpskohrvatskoj jezičkoj teritoriji.

Što se naziva varijanata tiče, Pešikan smatra netačnim termine *ijekavska* i *ekavska varijanta* (Pešikan 2011 [1970]: 427). Drži da nije neosnovano ako se umjesto *istočna* varijanta kaže *srpska* varijanta, a umjesto *zapadna* – *hrvatska* i dodaje da je od jednostrukih naziva mnogo gore imenovanje složenicom, tj. razbijanje jedinstvenog značenja odrednice *hrvatskosrpski*, *srpskohrvatski*, jer tim jezik u cjelini ostaje bez imena (Pešikan 2011 [1970]: 428).

Autor zatim prelazi na nepodudarnosti i konstatuje da frekvencija razlika između raznih jezičkih realizacija u velikoj mjeri zavisi od vrste teksta, a značaj razlika od stepena obrazovanja (Pešikan 2011 [1970]: 428).

U analizi po republikama Mitar Pešikan polazi od Crne Gore i tvrdi da ona ima pravne mogućnosti da potpuno odvoji svoju jezičku normu, kao i da svoj oficijelni jezik izmijeni po svom nahodanju, recimo da ga do krajnje konsekvencije prilagodi svojoj dijalekatskoj situaciji (Pešikan 2011 [1970]: 428). U tome autor nalazi tri alternative (Pešikan 2011 [1970]: 429). Prva bi značila prihva-

tanje ne samo (1) *dobrih* umjesto *dobrih*, *rečnik* umjesto *rječnik*, *djelovi* umjesto *dijelovi* i sl., nego i (2) uvođenje glasova *š'* i *ž'* (*š'ekira*, *iž'eden*), a možda i **dz** (*brondzin*), (3) ukidanje razlike između akuzativa i lokativa, odnosno instrumentalu uz neke predloge, (4) kanoniziranje oblika tipa *ćeranje*, *meded*, *š'edok*, *ćetanje*, *ćitat*, *budućnos*, futur *doću*, prezent *viđu* itd. Druga je alternativa zadržavanje zajedničke norme, uz njeno „probijanje“ samo ponegdje (npr. *rečnik*, *djelovi*), što znači izbjegavanje kolizije s jezičkim navikama i za ljubav toga navođenje sebi snošljive, umjerene štete, a drugima još umjerenije. Treća je alternativa nemijenjanje ničeg što bi otežavalo kulturnu i jezičku uzajamnost i jedinstvo, nego dalje spremno prihvatanje svakog koraka kojim se to jedinstvo olakšava i unapređuje, makar i po cijenu izvjesnog „dekomodiranja“ u jezičkim navikama. Nešto kasnije Pešikan upozorava: ako bi se u dva najveća kulturna centra otišlo u nekakve vještačke jezičke reforme, to ne bi obavezivalo ostale da se povedu za njima: „Грубо илустровано: ако би се у националном усхићењу у једном центру граматички уџбеник назвао *словница* а у другом *йисменица* – то не значи да га нпр. у Босни треба назвати *словница* односно *йисменица*; у Босни то јест и треба да остане *йрамайика* све док то одговара језичким навикама, аутентичном културном обичају – не само ако би оба највећа центра одступила од тога термина него и ако би одступио само један од њих“ (Pešikan 2011 [1970]: 431). Drugim riječima, za takvim eksperimentima nije obavezan da ide niko („ни сународник ни републички суграђанин таквог језичког археолога или аниматора језичких фосила – а камоли једна република развијене културе“).

Što se tiče obrazovnog sistema, autor smatra da je nedopustivo da nastavnik ocjenjuje varijantne razlike u smislu da za *ogledalo* i *zrcalo*, *vlak* i *voz*, *ugljik* i *ugljenik*, ekavicu i ijekavicu, latinicu i ćirilicu itd. kaže da je jedno od drugoga bolje, правилније, успјелије, савршеније, еlegantније и сл. (Pešikan 2011 [1970]: 432).

U predviđanju budućih događaja Pešikan se nije pokazao previše vidovitim: na pitanje stavljeno u zaglavlje dijela analize „На чему смо?“ on odgovara: „Није реално очекивати никакве спектакуларне промјене нашег језичког израза у непосредној будућности, јер су језичке навике упорне, тврдокорне, а језичке прилике не могу се измијенити преконоћ – жељом, паролом, декларацијом, чак ни декретом“ (Pešikan 2011 [1970]: 433). U vezi sa pitanjem kuda ide dugoročni razvoj, šta se može očekivati, odnosno šta predstoji u daljem razvoju zajedničkog jezika, kakvu će jezičku situaciju XX stoljeće zavještati početku narednog milenijuma Pešikan je oprezniji pa ističe ovakvo načelo:

Можемо поставити отприлике овакво начело: Имамо више националних јединица, а свака има што-шта специфично у властитом културном наслеђу, према томе и у језичком изразу. Национална је дужност његовати, чувати, одржавати те специфичности; а ако су силом историјских околности потиснуте, дужни смо да их оживљавамо, рехабилитујемо, обнављамо. Уосталом, не само да

обнављамо него и да их даље развијамо: зашто да увозимо елементе даљег razvoja jezičkog izraza iz drugih nacionalnih sredina, zašto da naši, nacionalni kulturni radnici u potpunoj autonomiji ne razvijaju jezička sredstva (terminologiju i dr.), čime će se garantovati kontinuitet duha jezičkog izraza, njegov autentični narodni karakter? Bez toga će slabiti nacionalna individualnost, tonućemo u bezličnu unifikaciju, u imperonalitet (Pešikan 2011 [1970]: 433).

Pešikan smatra da je potrebno naći dovoljno efikasne mehanizme koji bi djelovali u skladu s izloženim načelom, što bi značilo (1) *specifični srbijanski jezički izraz*, koji već postoji, ali bi se na temelju doreformskog (do pobjede Vukove reforme) kulturnog nasljeđa i dijalekatske situacije mogao učiniti još specifičnijim, (2) *specifični hrvatski izraz*, koji već postoji, ali je mnogo osebjnosti izgubio vještačkom intervencijom vukovaca, i mogao bi se znatno dalje razviti jačim oslanjanjem na bogato kulturno nasljeđe, većim prožimanjem štokavsko-čakavsko-kajkavskih riznica, njihovim razvijanjem u svojevrstni amalgam, koine; (3) *specifični muslimanski izraz*, (4) *specifični crnogorski izraz* (Pešikan 2011 [1970]: 434). Svaki navedeni nacionalni izraz autor kratko komentariše u formi (retoričkog) pitanja. U vezi sa srbijanskim on se pita: a) Zašto je tako generalno napuštena starija tradicija, zašto se ne bi obnavljalo i oživljavalo što-šta iz nje? b) Zašto su osiromašena jezička sredstva napuštanjem participske sisteme, koju je slavenosrpski čuvao? c) Zašto standard uporno naslanjati na zapadnu ivicu srbijanskih govora i na vansrbijansku dijalekatsku bazu? Što se tiče hrvatskog, pitanja su ovako formulisana: a) Zašto da hrvatski književni izraz bude zatvoren svojoj bogatoj kajkavskoj i čakavskoj tradiciji? b) Zašto da se iz hrvatskog jezika eliminišu čitava stoljeća povijesnog razvoja? c) Zašto odbacivati današnji gradski ophodni govor Zagreba i drugih gradova? Uz muslimanski dolaze najšira pitanja: a) Nijesmo li previše alergični na tzv. turcizme, u stvari najčešće orijentalizme, arabizme, svojevrstne internacionalizme svijeta islamske kulture, kojoj su vrijedan doprinos davali i naši ljudi? b) Ako druge nacionalne sredine imaju razloga za takav odnos, zašto da se naša muslimanska kultura ženira te tradicije, zašto da ona ne ostavi intenzivnijeg traga u jezičkom izrazu, ako već široko otvaramo vrata grcizmima, latinizmima itd.? c) Zašto da naš jezički izraz čuva tako primjetno tragove varoške kulture Vojvodine, Slavonije ili primorja, a ne i kulturne tradicije bosansko-hercegovačkih varoši? Uz crnogorski takođe slijede šire upitne formulacije: Zašto uvoziti jezičke crte iz drugih dijalekata, a ustručavati se sopstvene dijalekatske situacije? Zašto osobine književnog jezika Petra I, Njegoša, Ljubiše tretirati kao arhaizme i provincijalizme? Zašto *novih*, *novim* a ne *novijeh*, *novijema*? Zašto *čitati*, *raditi* a ne *čitat*, *radit*? Zašto *neka-kav*, *veliki*, *čelik*, *okrivljivati* a ne *nečesov*, *velji*, *nado*, *kriviti* – kako nalazimo u GORSKOM VIJENCU: *ali jeku nečesovu čujem, velja gruška u grlo zapadne, pesnicom se nada ne rasteže, već Turčina ni za što ne krivi*?

Autor zaključuje da svim tim specifičnim izrazima treba osigurati potpunu ravnopravnost, i to ne samo jednaka formalna prava, nego i jednako prisustvo, jednako dosljedno njegovanje, što znači: objavljivati u četiri verzije ne samo pravne tekstove, nego i novine, udžbenike, priručnike, govorne emisije, enciklopedije, prevodnu literaturu – inače je neminovan jezički uticaj brojnijih i razvijenijih (Pešikan 2011 [1970]: 435). Slijedi napomena: „Разумије се, не бисмо се могли ограничити на четири језичка типа, јер на језички обичај не би утицала само национална него и државна припадност, па ни српски ни хрватски израз не би могао остати јединствен у Србији, Хрватској и Босни и Херцеговини; и ту би поједини народни огранци могли постављати захтеве да им се осигура равноправан положај“ (Pešikan 2011 [1970]: 435).

Pešikan na kraju iznosi tvrdnju koja se u bližoj budućnosti uglavnom nije pokazala realnom – da bi primjena tih načela mogla potkraj XX stoljeća dovesti do sljedećih rezultata: 1) koegzistencije dvaju narječja, 2. koegzistencije dviju azbuka, 3. ublažene ali ne eliminisane varijantne polarizacije, znatno manje isključivosti i otpora u upotrebi tekstova sa oblicima jedne ili druge varijante, 4. eventualnog zaključivanja da ne postoji posebna srbijanska, crnogorska, bosansko-hercegovačka, hrvatska matematika, fizika, hemija itd., 5. bolje i jeftinije knjige, više dostupnih knjiga, višeg kvaliteta kulturne produkcije (Pešikan 2011 [1970]: 435–436). Autor je, međutim, vjerovao da će doći do nečeg srednjeg: „Не вјерујем, наравно, ни у једну ни у другу верзију, него у нешто средње, у компромис или превирање једних и других тежњи“ (Pešikan 2011 [1970]: 436) i dodaje kako je suvišno isticanje s njegove strane da želi djelovati u pravcu druge od izloženih alternativa.

39. U radu JEDINSTVO I RAZLIKA iz 1979. godine **Jovan Deretić** (1934–2002) konstatuje da ideja o jedinstvu srpskohrvatskog jezika nije uvijek imala isti sadržaj i istu ulogu niti je bila samo lingvistička i književnojezička činjenica, nego je bila od mnogo šireg, nacionalnog i političkog značaja (Deretić 2011 [1979]: 605). Po njegovom mišljenju iskustvo iz prošlosti uči da su najbolja i najtvrdje utemeljena na jedinstvu ona rješenja koja se nisu zasnivala na dogovorima i obavezama, a ne rješenja do kojih je dolazila svaka strana idući svojim putem, polazeći od pretpostavki koje su utemeljene u vlastitoj nacionalnoj kulturi, kao i ona koja su nastajala u zajedničkom radu na ostvarivanju određenih konkretnih jezičkih poslova (Deretić 2011 [1979]: 605–606). Navodeći kao primjer Vuka Karadžića i iliraca, koji su došli do zajedničke dijalekatske osnove srpskog, odnosno hrvatskog književnog jezika idući svaki svojim putem, polazeći od razvojnih tendencija i potreba vlastite nacionalne kulture i književnosti, Deretić ističe da su njihove inicijalne pretpostavke bile različite i da je svaka od njih utemeljena u vlastitoj kulturnoj tradiciji te zbog toga rješenja do kojih su došli nisu bila rezultat nametanja jedne kulture drugoj, nego posljedica prirodnog razvoja svake od njih. Slijedi Deretićevo zaključak neće potvrditi razvoj događaja u naredne dvije decenije: „У томе је, управо, главни разлог

што су њихове тековине, uprkos povremenim kasnijim sumњama i жалопој-
кама, postale trajna osnova našeg jezičkog, književnog i kulturnog razvi-
tka“ (Deretić 2011 [1979]: 606).

Autor smatra da bi svako pretjerano insistiranje na ideji jedinstva koje ne bi uzimalo u obzir i specifičnosti i razlike bilo u opasnosti da ponekad neosjetno sklizne u jezički unitarizam, kao što bi, s druge strane, i suviše naglašeno insi-
stiranje na specifičnosti koje ne bi vodile računa o zajedničkoj jezičkoj osnovi neizbježno došlo u sukob sa živom jezičkom stvarnošću (Deretić 2011 [1979]: 606). On dodaje da se nekad više govorilo o jezičkom jedinstvu nego što je stvarnog jedinstva bilo, dok je sada, kada se ističu specifičnosti, jezik nacional-
nih sredina bliži nego što je ikada ranije bio, i svakim danom postaje sve bliži. Deretić zaključuje da procese koji vode približavanju ili, čak, izjednačavanju ne bi trebalo sprečavati, kao što ne treba sprečavati ni druge, suprotne, čiji je smi-
sao u čuvanju i njegovanju određenih jezičkih specifičnosti. „Битно је да нико
никоме ништа не намеће, али, такође, и не забрањује ништа, да се сваком
остави право да се слободно опредељује између различитих могућности које
му пружа наш заједнички језик“ (Deretić 2011 [1979]: 607).

40. Rad SRPSKOHrvatski standardni jezik, njegove varijante i ime, napisan 1987. godine a čiji je autor **Slavko Vukomanović** (rođ. 1934) otvara pitanje jezičke isključivosti i netolerancije, koje se, po njegovom mišljenju, ispo-
ljavaju u srpsko-hrvatskoj sredini najčešće u dva vida: u pokušajima vještač-
kog dijeljenja jezika i, s druge strane, u širenju uvjerenja, koje je naročito bilo dugo ukorenjeno u srpskoj sredini, da je srpskohrvatski književni jezik jedinst-
ven, bez gotovo ikakvih specifičnosti i varijantskih polarizacija (Vukomanović 2011 [1987]: 609). Autor ističe poznatu činenicu da razlike i specifičnosti u književnom jeziku postoje, da su one naročito vidljive u dvije najviše polarizo-
vane varijante srpskohrvatskog književnog jezika („srpskom i hrvatskom knji-
ževno-jezičkom izrazu“) te da je to sasvim prirodno. „Dovoljno je da se malo udubimo u političku i kulturnu istoriju ta dva naša naroda, pa da lako zapazi-
mo da je bliskost hrvatskog i srpskog književnog jezika čak mnogo veća nego što bi se moglo očekivati na osnovu dosta velike viševekovne političke, kulturne i jezičke podvojenosti srpskog i hrvatskog naroda“ (Vukomanović 2011 [1987]: 609). Ako se, dakle, uzmu u obzir sve srpsko-hrvatske dijalekatske razlike, nejednaka kulturna i književnojezička tradiciju, za Vukomanovića bi bilo logi-
čno očekivati mnogo veći stupanj razlika u današnjem srpskom i hrvatskom književnom jezičkom izrazu.

Autor se vraća na NOVOSADSKI DOGOVOR i konstatuje da njegovi zaključci nisu bili na čvrstim nogama ni u času kada su usvojeni. „Čak i knjiga novog pravopisa, koji je nastao kao zajedničko delo naših lingvista, nije uvela u sve-
mu jedinstven pravopis. Svugde gde su dozvoljeni dubleti, jedna kulturna sre-
dina se držala ranije tradicije, što je i prirodno s obzirom na pravopisnu navi-
ku, a druga sredina je ostajala opet pri onoj staroj pravopisnoj normi koja je

njoj bila bliža. Znamo, isto tako, da ni zvanično ime jezika više nije isto. REČNIK KNJIŽEVNOG JEZIKA koji su počele da rade dve matice nije zajedno dovršen, jer je Matica“ (Vukomanović 2011 [1987]: 610).

Slavko Vukomanović posebno ističe da srpska sredina treba u teorijskim, naučno-stručnim raspravama najpre da raskrsti s ostacima unitarističkih pogleda na jezičko jedinstvo (Vukomanović 2011 [1987]: 611). On smatra da četiri nacije koje govore istim (narodnim i standardnim) jezikom, u čisto komunikacijskom smislu imaju svakako velike prednosti, jer isti jezik je na širokom prostoru važno sredstvo međunacionalne komunikacije, kulturnog saobraćaja. „Ali, s druge strane, varijantska podeljenost standardnog jezika između nacija koje žive u istoj državi često dovodi do nesporazuma, ideoloških i političkih sporova oko jezičkog jedinstva, ravnopravnosti, varijanata zajedničke norme i sl.“ (Vukomanović 2011 [1987]: 614). Autor konstatuje da su ozbiljnija neslaganja o varijantama među lingvistima počela još na Petom kongresu jugoslavista u Sarajevu 1965. godine, kada je bilo dosta onih koji su mislili da u srpskohrvatskom standardnom jeziku varijante i ne postoje (vjerovatno, ima u vidu, prije svega, Mihaila Stevanovića) i dodaje da dvadesetak godina posle tog kongresa mnoge stvari oko varijanata izazivaju nedoumice i pokreću nove sporove. „Nećemo preterati ako kažemo da još ne postoji čak ni saglasnost o osnovnom pitanju: šta su varijante i kako nastaju“ (Vukomanović 2011 [1987]: 615). Varijantske razlike najviše nastaju kao posljedica kulturnog izolacionizma ili novih međucivilizacijskih dodira, pri čemu jezička politika i svjesne (ne) intervencije društva u sferi jezičke norme (kodifikacije) imaju važnu ulogu. On ocjenjuje da u srpskohrvatskom standardnom jeziku ima najmanje varijantskih razlika koje su uslovljene dijalektsko-govornim supstratom te nastavlja: „Na toj podlozi javili su se, na primer, fonetski dubleti tipa: *sto* – *stol*, *duvan* – *duhan* i sl. Slično stoji stvar i u gramatičkom sistemu, gde se pojavljuju dijalekatske razlike tipa: *Pera* – *Pero*, *Počeo je da čita* – *Počeo je čitati* i dr.“ (Vukomanović 2011 [1987]: 616). Ove varijantske razlike temelje se na nejednakoj govornoj (dijalekatskoj) osnovi. „Ali, s druge strane, gotovo sve te polarizacije mogu se grupisati i u okviru književnog jezika po principu: *i n o v a c i j a* – *a r h a i z a m*, pa stoga nije sasvim jasno koliki je tu neposredni udeo govornog jezika (dijalekta, govora urbanih sredina i sl.), a koliko norme standardnog jezika, koja se u jednoj sredini primenjuje rigoroznije, čvršće se temelji na klasičnim književnojezičkim kanonima, a u drugoj sredini, opet, tu je više elastičnosti i brže se usvajaju inovacije“ (Vukomanović 2011 [1987]: 616). Autor dodaje da i broj leksičkih dubleta na narodskoj, dijalekatskoj osnovi nije veliki: *ćurka* – *pura*, *ulje* – *zejtin*, *vazduh* – *zrak* i sl.

Slavko Vukomanović ističe da je u serbokroatistici napisano dosta teorijskih radova o srpskohrvatskom standardnom jeziku i njegovim varijantama, ali lingvisti još nisu saglasni oko toga koliko tih varijanata ima (Vukomanović 2011 [1987]: 617). Posebno je složena situacija u BiH i Crnoj Gori jer nije jasno

da li pored dvije osnovne, srpske i hrvatske varijante, postoji još bosanska i crnogorska. Što se tiče jezika u BiH, nije dovoljno razjašnjeno je li to varijanta, podvarijanta (subvarijanta), nadvarijanta ili je to, kako se u novije doba često govori, „bosanskohercegovački književnojezički izraz“, „standardni bosanskohercegovački književni izraz“ i sl. Autor se posebno zadržava na pojmu neutralizacije varijanata u BiH i konstatuje se varijantske opozicije ne neutralizuju, kako se ponekad misli, samo u ovoj republici, već je taj proces mnogo širi i zahvata cijelo srpskohrvatsko jezičko područje (Vukomanović 2011 [1987]: 620). Poređenjem bosanskohercegovačkog standardnojezičkog izraza sa svakom od varijanata autor zaključuje da su varijantske opozicije manje nego kada se između sebe konfrontiraju dvije osnovne varijante.

Tako, na primer, poređenje sa srpskom (srbijskom) varijantom pokazuje da se razlike javljaju u refleksima jata (ekavski-ijekavski izgovor), ali su u leksici one znatno manje nego između srpske i hrvatske varijante. Poređenje sa hrvatskom varijantom, opet, pokazuje da se razlike javljaju u leksici i nekim glasovnim dubletima, ali su na drugoj strani razlike u refleksima jata gotovo potpuno neutralisane (ijekavski izgovor). Dakle, stupanj razlika između srpske i hrvatske varijante znatno je veći od razlika između srpske i bosanskohercegovačke ili hrvatske i bosanskohercegovačke varijante (Vukomanović 2011 [1987]: 620).

Na osnovu toga autor izvlači ovakav zaključak: „Ako se za najekstremnije razlike što se javljaju u okviru istog standardnog jezika upotrebljava termin *varijanta*, onda za razlike koje su od toga manje može se upotrebiti naziv *podvarijanta* (subvarijanta)“ da bi odmah dodao: „Ali kako se, s druge strane, tu osnovne, ekstremne varijantske opozicije brže neutralizuju (mesto leksičkih dubleta nastaju sinonimi), onda bi se za taj sloj književnojezičkih razlika moglo reći da je *nadvarijanta* (brže upija u sebe elemente obeju varijanata i snažnije ih neutralizuje)“ (Vukomanović 2011 [1987]: 620). Termine *varijanta*, *podvarijanta*, *nadvarijanta* autor ne upotrebljava za cijeli književnojezički izraz na jednom području, već njima samo obilježava razlike što se u njima javljaju na bazi varijantskih opozicija. Stoga se, po njegovom mišljenju, može govoriti o bosanskohercegovačkoj podvarijanti ili nadvarijanti. „A što se naziva *bosanskohercegovački standardnojezički izraz* tiče, jasno je da on izlazi iz okvira napred pomenutih termina, jer se njime ne označavaju slojevi varijantskih razlika, već ceo književnojezički izraz, koji u sebe uključuje i ono što je na celom srpskohrvatskom jezičkom području isto (homogen jezik), i ono što je drukčije (jezička varijantnost)“ (Vukomanović 2011 [1987]: 621).

Vukomanović tvrdi da (1) varijante čine mali procenat razlika koje tokom vremena nastaju u sferi standardnih jezika kojim se služi više nacija i da (2) među srpskohrvatskim varijantama razlike nisu velike (Vukomanović 2011 [1987]: 622).

One se, istina, javljaju na svim jezičkim nivoima; nesumnjivo su najvidljivije u leksici, ali i tu ne zahvataju osnovni leksički fond, već su više u domenu civilizacijske

leksike i naučne terminologije. U gramatičkom sistemu ih gotovo i nema, tu su one minimalne. Nema stoga nikakve bojazni da te srpskohrvatske varijantske razlike mogu, u lingvističkom smislu, evoluirati u zasebne jezike, što često pobornici našeg književnojezičkog jedinstva vole da ističu (Vukomanović 2011 [1987]: 622).

Slijedi predviđanje koji neće biti potvrđeno u bližoj budućnosti: „Nema stoga nikakve bojazni da te srpskohrvatske varijantske razlike mogu, u lingvističkom smislu, evoluirati u zasebne jezike, što često pobornici našeg književnojezičkog jedinstva vole da ističu“ (Vukomanović 2011 [1987]: 622). Ovakva pogrešna prognoza zasnovana je na pogrešnoj procjeni razvoja događaja: „[...] i samo delimičan uvid u prirodu tih razlika, unutrašnje razvojne tendencije jezika, njegova sistema i ovih civilizacijskih nanosa, uvid u sociolingvistički kontekst i komunikacijske kanale, pomoću kojih se danas srpskohrvatski standardni jezik širi, belodano pokazuje da se razlike između naših varijanata smanjuju i da će ih vremenom biti sve manje“ (Vukomanović 2011 [1987]: 622). I u tumačenju nekih konkretnih primjera autora će demantovati događaji koji će se stvarno desiti. Npr. to se odnosi na konstataciju da je budućnost, koja se naslanja na procese jezičke evolucije, na strani oblika *sol* i *ko*, a ne *so* i *tko* (Vukomanović 2011 [1987]: 623). Slično je i sa stavom: „Osvojeni prostori slobode, ljudskih i nacionalnih prava, sve više će potiskivati jezički purizam jer znamo da se purizam obično javlja kao vid otpora političkoj, ekonomskoj obespravljenosti i pokušajima kulturne i jezičke asimilacije“ (Vukomanović 2011 [1987]: 623). To važi (bar za sada) i za Vukomanovićev globalni zaključak da je „konvergentni razvoj neizbežan“ (Vukomanović 2011 [1987]: 623), da je stalno vidljiv konvergentan razvoj „pod čijim snažnim dejstvom sve više, naročito u jeziku društveno-političkog života, varijantske opozicije gube životnost i snagu (Vukomanović 2011 [1987]: 624), da „naš jezik“ prolazi kroz fazu veoma dinamičnog konvergentnog razvoja (Vukomanović 2011 [1987]: 632), da se u srpskohrvatskom standardnom jeziku sve više smanjuju razlike između varijanata (Vukomanović 2011 [1987]: 625).²⁹ I još nešto: posmatrajući srpskohrvatski standardni jezik i njegove varijante autor zaključuje ono što će dosadašnja zbivanja osporiti: da će unutrašnje razvojne tendencije i socijalne, političke okolnosti, moderna sredstva komunikacije, masovni mediji i sl. sve više podsticati jezičku konvergenciju i postepenu neutralizaciju varijantskih opozicija (Vukomanović 2011 [1987]: 621). Posljednji pasus Vukomanovićevog rada je u istom optimističko-konvergentnom duhu: „Taj proces konvergentnog razvoja koji je, kao što se vidi, tako snažno zahvatio društveno-političku terminologiju, ne vrši se samo u našem jeziku, već i u drugim jezicima naroda i narodnosti koji žive u okvirima jugoslovenske zajednice“ (Vukomanović 2011 [1987]: 633).

²⁹ Ovdje autor dodaje da se ova jezička konvergencija javlja u spontanom razvoju jezika, u punoj varijantskoj slobodi, bez ikakve spoljašnje prinude (ako se izuzmu lektorske intervencije) i političkih pritisaka.

U tumačenju „teorije“ o zasebnom srpskom i hrvatskom standardnom jeziku autor ističe da je ona u raskoraku sa životom i jezikom (Vukomanović 2011 [1987]: 621).

Što se tiče srpsko-hrvatskog jezičkog spora, Vukomanović traži da se i s jedne i s druge strane kaže puna istina.

Zašto se, na primer, prećutkuje da standardni jezik u Srbiji znatno više odstupa od srbijanskih narodnih govora (prizrensko-timočki dijalekat, kosovsko-resavski govor, pa čak i šumadijsko-vojvođanski govor) nego što jezik ličkih ili slavonskih Srba odstupa od standardnog jezika koji se u Hrvatskoj upotrebljava. Zašto se, isto tako, ne kaže da se hrvatska varijanta standardnog jezika mnogo više razlikuje od narodnog jezika Hrvata (kajkavci, čakavci, štokavci ikavci) nego što se razlikuje od govora srpskog naroda u Hrvatskoj. Ona je, dakle, mnogo bliža narodnom govoru Srba nego govoru Hrvata (Vukomanović 2011 [1987]: 626).

On, kao i drugi autori, ne može, naravno da mimoide i pitanje naziva jezika te razvija ovakvu poziciju:

[...] jasno je da u imenovanju jezika moramo ostati pri terminima *srpski* i *hrvatski* i njihovim različitim kombinacijama. Za narodni jezik Srba, Hrvata, Crnogoraca, Muslimana, koji je u lingvističkom smislu, nesumnjivo, jedan jezik (ja ne volim reč jedinstven naročito kada je reč o književnom jeziku, zato što ona najpre upućuje na osnovno značenje: homogen, bez razlika) u obzir dolaze samo dva dubletna naziva: a) *hrvatski* ili *srpski/srpski* ili *hrvatski* b) *srpskohrvatski/hrvatskosrpski* (Vukomanović 2011 [1987]: 626).

Po njegovom mišljenju nema nikakvog opravdanja da se u službenoj upotrebi iz tradicionalnog dvočlanog naziva jezika izostavlja jedan dio koji je uzet prema imenu naroda što živi u toj republici (Vukomanović 2011 [1987]: 627). Vukomanović tvrdi da je pogrešno vjerovanje da svaki narod (nacija) u zvaničnoj, stručno-naučnoj upotrebi treba da naziva jezik kojim govori ili piše uvijek samo svojim imenom. „Ako bismo to načelo prihvatili, onda bi u Švajcarskoj jezik bio *švajcarski*, u Brazilu *brazilski*, u Australiji *australijski*, u SAD *američki*, u Kanadi *kanadski*, u Argentini *argentinski* itd.“ (Vukomanović 2011 [1987]: 630). Ovu misao nastavlja rečenica koja faktički odslikava sadašnju realnost (2011. godine), realnost koja je autor tada izgledala nerealnom: „Na srpskohrvatskom jezičkom području bismo onda morali imati četiri zvanična imena za (u lingvističkom smislu) isti jezik: *srpski*, *hrvatski*, *crnogorski*, *muslimanski* jezik, jer tim jezikom danas govore i pišu, kao što znamo, četiri naroda“ (Vukomanović 2011 [1987]: 630).

41. Dvjesto godina srpskih pogleda na odnose između jezika Srba, Hrvata, Bošnjaka/Muslimana i Crnogoraca konceptualno se završavaju ocenama Instituta za srpskohrvatski jezik o otvorenim društvenim problemima jezika, objavljenim 1988. godine. Suština te valorizacije sastoji se u sljedećem (Ocene Instituta 2011 [1988]: 635–639). **1.** Institut poštuje postojeće književnojezičke razlike i varijante **2.** On u svojim izdanjima nikad ne sprovodi varijantsko prilago-

davanje (ekavizaciju, „srbizaciju“) ličnih tekstova autora. 3. I dalje se poštuje rješenje dogovoreno i primjenjivano u zajedničkom radu na pravopisu i šestotomnom rječniku 50-tih i 60-tih godina da se zajednički jezik imenuje složenicom, tj. kao *srpskohrvatski* ili kao *hrvatskosrpski*, prema slobodnom izboru, s tim što je značenje oba oblika potpuno isto. 4. U Institutu se upotrebljava naziv *srpskohrvatski* (za jezik u cjelini), s tim što se takav redosljed dijelova složenice ne smatra obaveznim ni za same saradnike Instituta, a pogotovo za druge (Ocene Instituta 2011 [1988]: 636). 5. Sintagmatski naziv *hrvatski ili srpski* (rijetko uziman i u obrnutom redosljedu) po svom sklopu nepraktičniji je od složenice, a njegovo vraćanje u upotrebu donosi kao negativnu pojavu uvećavanje broja imena jezika, pri čemu su dva dvočlana imena inspirisana sa hrvatske strane (*hrvatskosrpski* i *hrvatski ili srpski*). 6. Ozvaničenje jednočlanih etničkih naziva vodi razbijanju književnojezičke objedinjenosti i višenacionalnog karaktera zajedničkog jezičkog standarda i norme, a u pojedinim republikama posljedica toga mora biti naporedno postojanje i drugih naziva ili grubo kršenje ljudskih prava sugrađana druge nacionalnosti i asimilacioni pritisak na njih. 7. Dvočlano ime jezika logično je za pripadnike svih naroda datog jezičkog područja, bez obzira na to da li se identifikuju kao Srbi, Hrvati, Crnogorci, Muslimani ili Jugosloveni. 8. Rješenje po kome se književni jezik na jednoj strani zove *hrvatski* (proširen i na Srbe u Hrvatskoj) a na drugoj *srpskohrvatski* nema ni stručne ni društvene logike, a dovodi i do smisaone zabune, jer se *srpskohrvatski* shvata kao ime samo jednog dijela, vida ili varijante jezika, a ne jezika u cjelini. 9. Institut će izučavati i njegovati jezik čuvajući (a) njegovu vukovsku osnovu i vukovsku širinu i otvorenost, (b) njegovu oslonjenost na široku osnovu novoštokavskih i njima srodnih govora i narodne književnosti (bez teritorijalnog ili nacionalnog ograničavanja), (c) njegovu otvorenost prema izražajnom bogaćenju, uz istovremeno čuvanje prirodnosti i sklada izraza i uz stalno nastojanje da se on ne udaljava od književnog jezika zajednički utemeljenog u višenacionalnoj jezičkoj zajednici. 10. S punom pažnjom će se obrađivati i uvažavati ijekavica i zalagati za očuvanje ćirilice od zapostavljanja i potiskivanja.

42. Evolutivni proces srpskih pogleda u minulih dvjesto godina išao je od Vukovog „Srbi svi i svuda“, tumačenja štokavštine kao isključivo srpske a čakavštine kao isključivo hrvatske (prihvaćenih od značajnog broja srpskih lingvista i filologa u XIX vijeku), preko lutanja u orijentaciji Đura Daničića, stava Milana Rešetara i drugih da su Srbi i Hrvati jedan narod (Srbohrvati) i da moraju imati jedan jezik, Skerlićevog bezuspješnog predlaganja i traženja kompromisa (da se Srbi odreknu ćirilice a Hrvati ijekavice), Belićevih odstupanja od Vukovih ortografskih pravila i insistiranja na jedinstvu i jedinstvenom jeziku, Stevanovićevog upornog negiranja postojanja varijanta i njihovo svodenje na stilske razlike, preokreta u prilog priznavanju varijanata (nastalog naročito referatom Milke Ivić na jugoslovenskom slavističkom kongresu 1965) i prihvatanju realnog stanja od strane većine srpskih lingvista, do Ivićeve sinteze isto-

rijskog razvoja srpskog jezika i mirenja sa neminovnim raspadom zajedničkog standarda. Srbi su zajedno sa predstavnicima drugih naroda učestvovali u izradi dvaju značajnih dokumenata (BEČKOG DOGOVORA i NOVOSADSKOG DOGOVORA), u čemu su ispoljili snažnu inicijativu i uložili veliku energiju. Oni su takođe bili jedni od odlučujućih kreatora osnovnih dokumenata književnojezičke politike u Bosni i Hercegovini tokom druge polovine XX stoljeća. Srpski lingvisti i filolozi čitav su XIX i XX vijek bili konvergentno orijentisani, zalažući se za zajednički, jedinstveni jezik Srba i Hrvata. U tom su cilju bili spremni na nepopularne i bolne kompromise, kao što je napuštanje ćirilice. Međutim, kako je vrijeme prolazilo srpsku konvergentnu orijentaciju je sve više potiskivala suprotna tendencija – divergencija i to hrvatska, kojoj se pred kraj XX vijeka aktivno priključila bošnjačka, a kasnije i crnogorska.

Ako bi se ne po (dobrim) namjerama, već po konačnom rezultatu ocjenjivala srpska orijentacija u proteklih dvjesto godina, moglo bi se kazati da je dominantna pozicija srpskih pogleda (zalaganje za zajednički jezik) doživjela pred kraj XX i početkom XXI stoljeća nesupjeh pa se s tim u vezi postavlja pitanje (a) da li je trebalo gotovo sve snage i potencijale fokusirati na realizaciju jedne jedine ideje, (b) da li je bilo svrsishodno, opravdano, korisno i produktivno uporno insistirati na jednom rješenju. Zatečenost u kojoj se srpska lingvistika našla napuštanjem zajedničkog standarda velikim dijelom je nastala zbog nepripremljenosti za takav ishod i nepostojanja alternativnog izlaza/puta koji bi bio plod dugoročne strategije i vizionarsko promišljanja.

Srpsku divergenciju doveo je do životnog cilja Vuk Karaždić BEČKIM DOGOVOROM i Aleksandar Belić NOVOSADSKIM DOGOVOROM (kada ovo kažemo, imamo u vidu činjenicu da su oba za života realizovali ono za šta su se zalagali). Ali životni ciljevi su jedno, a ciljevi neomeđeni životom pojedinaca sasvim drugo. To najbolje pokazuje stanje nakon smrti A. Belića. Njegov najodaniji sljedbenik Mihailo Stevanović nije se pokazao vidovit ne samo u sporu sa Hrvatima, nego i u dijalogu sa Srbima (Milkom Ivićem, Srđanom Jankovićem, Jovanom Vukovićem, Pavlom Ivićem i dr.) koji su, za razliku od njega, priznavali postojanje varijanata (neko prije, neko kasnije). Pavle Ivić je pred kraj života došao u situaciju kada se više nije postavljalo pitanje da li varijante postoje, već da li postoje odvojeni jezici (srpski i hrvatski) i kada se sa druge strane težilo legalizaciji dviju normi, a zatim i proglašavanju dvaju posebnih jezika. Njegovi tekstovi ponuđeni u ovom zborniku stvaraju čudan utisak: iako je možda ponajviše napadan od druge strane, Ivićev ton ostaje odmjeran, suzdržan i mnogo tolerantniji u odnosu na poziciju nekih drugih koji su takođe bili aktivni u srpsko-hrvatskim raspravama.

Ako je tačno da je osnovna tendencija u srpskoj lingvistici doživjela neuspjeh, slijedi neutješni zaključak da njeni osnovni nosioci i protagonisti (prije svega, Vuk Karaždić, Aleksandar Belić, Mihailo Stevanović i Pavle Ivić) nisu bili vizionari i da su se uporno, sistematski zalagali za ono što nije imalo budu-

ćnosti (bar za sada). Ovu pretpostavku ne treba shvatiti i kao osudu njihove djelatnosti i namjera, jer mnogo toga uopšte nije zavisilo od njih, njihovih intelektualnih, lingvističkih i dr. mogućnosti. Istorija često pokazuje da su oni koji su bili u pravi, imali ispravnu, korektnu, demokratsku, širokogrudu orijentaciju nisu mogli da je realizuju ne zbog isključivo svojih grešaka, već okolnosti u kojima su se nalazili i zbivanja na koja nikako nisu mogli da utiču. Međutim, činjenica ostaje činjenicom: dvovjekovna dominantna srpska orijentacija nije postigla konačan i željeni cilj. Na kraju dvaju stoljeća razvoja lingvističkih pogleda na datu temu Srbi su bili prinuđeni da se, uz veliku dozu gorčine, rezignacije, razočarenja i apatije, okrenu sami sebi i svome srpskom jeziku. To, naravno, nije moglo da ne izazove neočekivana, čudna i radikalna strujanja sasvim suprotstavljenih orijentacija. I što je najgore: nedostajalo je novih, svježih ideja, neopterećenih frustracijom od onih koji su razbijali zajednički standard i od neprijatne realnosti. Istina, pojavile su se naizgled nove ideje, posebno u radikalnom krilu, ali one su u suštini bile obično kopiranje, kloniranje ili naslanjanje na nešto iz ova dva stoljeća (recimo, svođenje hrvatskog na čakavski, tumačenje srpskog kao jezika svih pravoslavaca, katolika i muhamedanaca, uvođenje znaka *ě* za *jat* i *sl.*). Na to je uticala još jedna negativna stvar: smrću Pavla Ivića nestalo je jedinog pravog autoriteta. A takve su ličnosti obilježile srpsku lingvistiku XX stoljeća (prvo Vuk Karadžić, zatim Aleksandar Belić, pa onda Pavle Ivić). Vodeći srpski lingvisti u proteklom periodu dali su snagom svoje misli i dubinom zahvata najveću težinu, najveći značaj srpskoj konvergenciji i suštinskoj orijentaciji ka zajedništvu. Pogledi nekih od njih imali su širokog odjeka, razumijevanje pa i podršku u slavističkim i drugim krugovima u svijetu. Na pojedinim poljima postigli su vrhunske rezultate (Vuk u reformatorskoj djelatnosti, Belić u tumačenju razvitka jezika i kategorije vremena, Ivić na fonološkom i dijalektološkom planu) pa su stoga birani u akademije i naučna društva drugih zemalja. Oni su dali krupan doprinos razvoju srpskog jezika i njegovoj afirmaciji u svijetu.

Vrlo je indikativno, pa i neobično, da se većina procjena i predviđanja u radovima objavljenim u ovome zborniku nisu obistinila. Da pođemo od najpoznatijih ličnosti.

Aleksandar Belić je smatrao da je „vrlo malo naroda u svijetu“ kod kojih bi narodno jedinstvo bilo tako duboko i tako potpuno oličeno u jedinstvu jezika kao što je slučaj sa našim narodima. On je tvrdio da su najbolji hrvatski i srpski umovi „definitivno“ u XIX vijeku riješili pitanje srpskohrvatskog književnog jezika i pravopisa. U stvaranju zajedničkog jezika Belić se zalagao za uključivanje ne samo svih srpskohrvatskih govora (štokavskog, kajkavskog i čakavskog) nego i drugih dvaju jugoslovenskih jezika – slovenačkog i makedonskog. On je teško mogao zamisliti da će se pisanje *čitati ću* dugo održati.

Kod Mihaila Stevanovića nalazimo još više pogrešnih procjena i predviđanja. Izvodio je globalne zaključke tipa: nauka je prije više od stotinu godina

pitanje zajedničkog jezika skinula sa dnevnog reda. Bio je uvjeren da je stvarnost postojanja književnojezičke zajednice Srba i Hrvata starija i čvršća nego što je neki prikazuju i da je to nešto s čime se mora računati. Tvrdio je da će iz jezika nestati onih elemenata što su davali prava da se govori o razlici u zajedničkom književnom jeziku. Držao je da se međusobno isključuju jedinstvenost jezika i postojanje varijanata. Ocjenjivao je nastojanje na očuvanju razlika kao ono što je protivno prirodnom razvitku zajedničkog jezika. Smatrao je da zajednički život uklanja razlike i da se one štaviše smanjuju. Supotsravljao se tezi da srpskohrvatski „jeste jedan jezik ali nije jedinstven“. Dokazivao je da se razlike između *stilskojezičkih varijanata* ne uvećavaju, nego, naprotiv, smanjuju te da postotak leksičkih, kao i drugih jezičkih nepodudarnosti, ne raste već „očevidno“ opada. Mislio je da budućnost („vjerovatno“) pripada latinici, a ekavica će („možda“) potisnuti ijekavicu. Isticao je da stepen stilske raznolikosti jezika još niko nije precizno utvrdio niti je to moguće uraditi.

Riječi Pavla Ivića da se BiH nalazi u „izuzetno srećnom položaju“ time što može da svoj izraz bogati iz obaju izvora nije se pokazao adekvatnim onome što se zbivalo pred kraj autorovog života. Što se tiče unifikacije izgovora u korist ekavice na srpskom govornom prostoru, njegova pozicija iz ovoga perioda je bila korektna („bilo bi pogrešno pokušavati da se ekavica nametne Srbima ijekavicima“), ali se kasnije transformisala u nešto drugo.

Eksperiment sa nizom neostvarenih predviđanja dao je Stojan Novaković u futurističkom tekstu NAKON STO GODINA, u kome je pokušao da 1911. predvidi šta će biti 2011. godine. Njegove prognoze se nisu ostvarile u sljedećem: 1. da je jezik jedan, 2. da navika pisanja latinicom na srpskoj strani ne izaziva nikakvu smetnju, a po hrvatskim krajevima marljivo se Hrvati još iz malena navikavaju na ćirilicu, 3. da je obezbijeđeno jedinstvo srpskog i hrvatskog naroda, 4. da je prevaziđeno nekadašnje separatno stanje srpskog i hrvatskog naroda, 5. da je kulturno-književno jedinstvo toliko jako da ga moraju respektovati i političke vlasti, 6. da je jedinstvo jako i da se njime se postiže neizmjerena snaga, 7. da se sa srpsko-hrvatskom literaturom ujedinila slovenačka, 6. da postoji prava tolerancija, 8. da su izgladene „srednjevekovne“ rane u srpskom i hrvatskom narodu, savladana opasna pocijepanost i postignuto „uzorito jedinstvo“, 9. da oni koji su nekada stvarali rascjep propovijedaju ljubav i jednakost, 10. da svačiju vjeru „svako štuje, ali i svoju ljubi“, 11. da postoji „neizmerna blagodat“: čovjek se na čovjeka naslanja pa onaj sa Timoka brani svoga sunarodnika na Jadranskom moru, onaj s Fruške Gore brani onoga u Prizrenu, 12. da na putovanjima kroz zemlju vlada prava idila, 13. da postoji želja da u zajednicu Srba, Hrvata i Slovenaca uđu i Bugari te da se u udaljenoj budućnosti može „gledati“ politička veza sa Rumunima i Grcima.

Milan Rešetar smatrao je korisnom i potrebnom realizaciju ideala da „od dva naroda postane jedan“. Čak je pretpostavljao da bi „Srbohrvati“ i Slovenci mogli da imaju isti književni jezik, i to „samo“ srpsko-hrvatski.

Jovan Skerlić je prognozirao 1913. da će kroz četrdeset ili pedeset godina latinica postati opšta književna azbuka.

Mitar Pešikan je na pitanje „Na čemu smo?“ odgovorio 1970. da nije realno očekivati nikakve spektakularne promjene našeg jezičkog izraza u neposrednoj budućnosti, jer su jezičke navike uporne, tvrdokorne, a jezičke prilike ne mogu se izmijeniti prekonoc – željom, parolom, deklaracijom, čak ni dekretom.

Slavko Vukomanović daje 1987. niz predviđanja koja se nisu ostvarila. 1. Zajednički jezik prolazi kroz fazu veoma dinamičnog konvergentnog razvoja. 2. Takav proces je neizbježan. 3. Unutrašnje razvojne tendencije i socijalne, političke okolnosti, moderna sredstva komunikacije, masovni mediji i sl. sve će više podsticati jezičku konvergenciju i postepenu neutralizaciju varijantskih opozicija. 4. Pod snažnim djejtvom konvergentnog razvoja sve više varijantske opozicije gube životnost i snagu. 5. Razlike između varijanata se smanjuju i vremenom će ih biti sve manje. 6. Nema nikakve bojazni da srpskohrvatske varijantske razlike mogu, u lingvističkom smislu, evoluirati u zasebne jezike. 7. Osvojeni prostori slobode, ljudskih i nacionalnih prava sve će više potiskivati jezički purizam. 8. Budućnost je na strani oblika *sol* i *ko*, a ne *so* i *tko*.

U radovima koje smo analizirali nismo zapazili nijednu značajniju prognozu srpskih lingvista koja bi se ostvarila, jer su sve bile opsjednute idejom zajedništva i konvergentnom orijentacijom. Jedino je Laza Kostić isticao da perspektive za jedan potpuno zajednički jezik Srba i Hrvata, koji bi obe strane dobrovoljno primile, nisu suviše povoljne.

Ako su u XIX glavne teme srpskih lingvista bile ko je govorio i ko govori štokavskim dijalektom, da li su Srbi i Hrvati jedan narod (što je kao tema preneseno i u naredno stoljeće), ko je od koga uzeo jezik i sl., u XX stoljeću dominira pitanje varijantske diferencijacije zajedničkog jezika. U početku su srpski autori zazirali od ove teme, ali su je postepeno primali i na nju se navikavali da bi Milka Ivić kazala 1965. kako se neminovno nameće postojanje varijanata i da razgovori o tome ne samo da nisu opasni, da ne potkopavaju jezičko jedinstvo, već su, naprotiv, neophodni budući da doprinose sagledavanju prave stvarnosti za koju se apriori zna da mora biti komplikovana. Što je vrijeme prolazilo Srbi su sve otvorenije isticali da su varijante realnost. Najveći problem nastali su u razmatranju jezičke situacije u Bosni i Hercegovini. Svi su srpski lingvisti odreda tvrdili da se ne radi o posebnoj varijanti (nju su hrvatski lingvisti pokušavali vješto da provuku kako bi lakše realizovali ideju o različitim jezicima), ali su se razilazili u tumačenju osobenog teritorijalnog načina izražavanja. Jedni su smatrali da se radi o *koegzistenciji varijanata* (Jovan Vuković), drugi to nisu prihvatili i tvrdili su da je u pitanju *međuvarijantna neutralizacija, međuvarijantski tip* ili *izraz, međuvarijanta* – sarajevska ili bosanskohercegovačka (Srđan Janković). Drugi termin je dosta zaživio – *bosanskohercegovački standardni izraz*, ali je nailazio na rezervisani stav nekih srpskih lin-

gvista zbog mogućnosti ili opasnosti da se od njega pređe na termin *bosansko-hercegovački standardni jezik*. Malo je bilo pristalica naziva *nadvarijanta*. Nekim srpskim lingvistima (posebno Jovanu Vukoviću) smetalo je prekomjerno insistiranje na autohtonosti bosanskog jezika (što je prije svega nalazio kod Srđana Jankovića), jer je to išlo na ruku bosanskoj (bosanskohercegovačkoj) varijanti književnog jezika. U ovome kontekstu značajna je reakcija Aleksandra Belića 1937. na tekst Isidore Sekulić u kome je, po njegovom mišljenju, dosta neoprezno govorila o bosanskom jeziku ne vodeći računa o tome da ulazi u kontekst austrougarske orijentacije na uvođenje bosanskog jezika i stvaranje bosanskog naroda kao zasebne etničke jedinice na Balkanskom poluostrvu.

U tumačenju varijanata bilo je niz novih terminoloških ideja: Vuković je predlagao izraz *regionalne konstelacije* i *zone* (istočnu i zapadnu), Pešikan *regionalne selekcije*, a Stevanović *stilsko-jezičke varijante*. Na ovom posljednjem terminu Stevanović je posebno insistirao, naročito u dokazivanju da ne postoji varijantska polarizacija zajedničkog jezika i da sve razlike imaju stilsko-lexički karakter. Eksplicitnu podršku njegovim stavovima nismo zapazili ni u jednom tekstu ovoga zbornika. Takvu poziciju posebno osuđuje Srđan Janković (osobito konstataciju da se jedinstvenost jezika i postojanja varijanata međusobno isključuju) jer je smatrao da Stevanovićevo tumačenje nije „za dlaku unaprijedilo naše znanje, već ga, naprotiv, još više zakrivljuje“. U periodu koji je prethodio prihvatanju varijanata kao realnosti srpski lingvisti su izbjegavali da koriste izraz *varijanta* pa su često govorili o *jeziku kulturnih centara*, *jeziku Beograda i Zagreba*, a ako su morali da pridjevski imenuju jezik Srba i Hrvata, upotrebljavali su navodnike: „srpski jezik“, „hrvatski jezik“ (npr. Lalić).

Jednu od dominantni u srpskim pogledima činile su razlike. Srpski lingvisti su, naravno, stalno isticali jednakost, identičnost, podudarnost i sličnost u jeziku Srba i Hrvata, ali su, kako je vrijeme odmicalo, sve više govorili i o razlikama. To potvrđuje i činjenica da šest tekstova iz ovog perioda ima u naslovu tu riječ (Daničić 1857, Bošković 1935, Stevanović 1953, 1965, Lalić 1954, Deretić 1979). Gotovo u svim slučajevima radilo se o razmatranju razlika između varijanata, a tek pred kraj XX stoljeća pojavila su se (nametnuta od hrvatske strane) mišljenja o razlikama između dvaju jezika. U oba slučaja srpska pozicija je jedinstvena: razlike su male, simbolične, nebitne ili gotovo nikakve. Nije nam poznat nijedan srpski lingvista koji je pisao o velikim nepodudarnosti. Ali je zato postojala druga tendencija: insistiranje na uklanjanju razlika, što je posebno došlo do izražaja kod Stevanovića. S druge strane, Pavle Ivić je imao drugačiji, tolerantniji stav pa je smatrao da koncepcija iskorjenjivanje razlika uveliko spada u muzej prevaziđenih iluzija.

U srpskim pogledima iz XIX zapaža se orijentacija na tumačenje srpsko-hrvatskih jezičkih odnosa na relaciji jezik – religija, što je posebno došlo do izražaja kod Vuka i sljedbenika njegove ideje da srpskim jezik govore Srbi pravo-

slavci, katolici i muhamedanci (Srbi pravoslavne, katoličke i islamske vjere), odnosno da „govore jednim jezikom, ali se po zakonu (religiji) dijele na troje“.

U tumačenju korelacije jezik – nacija srpski autori istupaju protiv ideje jedna nacija – jedan jezik i sve do druge polovine XX vijeka tu interakciju posmatraju gotovo isključivo binarno: kao odnos Srba i Hrvata. Tek u diskusiji u vezi sa NOVOSADSKIM DOGOVOROM počinje da se rijetko pojavljuju Crnogorci (obično u zagradama). Muslimani (danas Bošnjaci) dobijaju najveći prostor u tumačenju varijantske polarizacije zajedničkog jezika na području Bosne i Hercegovine.

Pitanje o kome se diskutovalo čitav XIX i XX vijek bilo je izbor narječja kao osnove književnog jezika. Na ovoj ravni na suprotnim pozicijama našli su se Vuk Karadžić, s jedne strane (koji je bio za južno narječje), i Stojan Novaković, Ljubomir Stojanović, Jovan Skerlić, Aleksa Šantić, Svetozar Ćorović, Marko Car, Vladimir Ćorović, s druge, dok se znatan broj suzdržavao da se jasno izjasni, vidljivo naginjući ka istočnom narječju. Ta treća struja, u kojoj su bili, između ostalog, Milan Rešetar, Aleksandar Belić, Radovan Lalić i Pavle Ivić, predlagala je trezven, odmjeren pristup, bez pritiska i jačeg nametanja rješenja.

Što se tiče pisma, postojale su dvije orijentacije. Jedna, i to velika većina autora, smatrala je da ćirilicu nikako ne treba napustiti i žrtvovati u ime zajedničkog jezika i jedinstva (Belić, Stevanović, Ivić...). Druga je zbog potreba ujedinjenja zagovarao prelazak na latinicu (Borivoje Popović, Jovan Skerlić, Aleksa Šantić, Svetozar Ćorović, Vladimir Ćorović...).

Čitavo XIX i XX stoljeće proteklo je i u tumačenju glotonimskog pitanja. Na srpskoj strani pojedinci su insistirali na tezi da su Hrvati ukrali jezik od Srba pa sa o tome napisali i čitave studije (Laza Kostić, S, M. D.). U XIX vijeku uglavnom se govorilo o *srpskom jeziku* da bi se u XX prešlo na termin *srpskohrvatski jezik*. Glavni spor, kako među Srbima i Hrvat tako i među samim Srbima, bio je koje je rješenje bolje, tačnije, naučnije – jednočlano (*srpski jezik*, *hrvatski jezik*) ili dvočlano, s tim što su ovdje postojale dvije mogućnosti – sastavljeno pisanje (*srpskohrvatski jezik*) i rastavljeno pisanje (obično sa redosljedom *hrvatski ili srpski*). U XX stoljeću srpska lingvistika se opredijelila za *srpskohrvatski jezik* i napustila ga krajem istog stoljeća, kada je shvaćeno da je definitivno razbijen zajednički standard, te se vratila tradicionalnom nazivu *srpski jezik*. Što se tiče termina *hrvatski ili srpski*, on je od strane više srpskih lingvista i dosta često osporavan kao naučno manje prikladan od *srpskohrvatskog jezika*.

Literatura

- Anketa Letopisa MS 2011 [1953]: Анкета о питањима српскохрватског језика и правописа. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 187–188.
- Bečki književni dogovor 2011 [1850]: BEČKI KNJIŽEVNI DOGOVOR. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 41–44.
- Belić 1951: **Белић, Александар**. Око нашег књижевног језика: Чланци. Огледи и популарна предавања. – Београд: Српска књижевна задруга. – 350 с.
- Belić 2000: **Белић, Александар**. О различитим питањима савременог језика. – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства. – 694 с. [Изабрана дела Александра Белића, том 13]
- Belić 2011 [1935]: **Белић, Александар**. Срби и Хрвати и наш књижевни језик. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 135–142.
- Belić 2011 [1937]: **Белић, Александар**. Босански језик или стил. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 151–154.
- Belić 2011 [1939]: **Белић, Александар**. Бенешинева граматика. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 155–164.
- Belić 2011 [1940]: **Белић, Александар**. О данашњим задацима књижевног језика. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 173–178.
- Belić 2011 [1940]: **Белић, Александар**. Поновна распра. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 165–172.
- Belić 2011 [1947]: **Белић, Александар**. Вук – ујединилац Срба и Хрвата у књижевном језику. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd:

- Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 183–186.
- Belić 2011 [1953]: **Белић, Александар**. Поводом Анкете о књижевном језику и правопису. – In: Тошовић, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 189–194.
- Belić 2011 [1955]: **Белић, Александар**. Поводом Анкете о књижевном језику и правопису. – In: Тошовић, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 241–248.
- Bošković 2011 [1935]: **Бошковић, Радосав**. О лексичкој и стилској диференцијацији српскога и хрватскога књижевног језика. – In: Тошовић, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 143–148.
- Cvijić 1921 [1918]: **Цвијић, Јован**. Говори и чланци II. – Београд: Напредак. – 250 с. Web-varijanta – Cvijić 1921 [1918]-www: <http://www.bastabalkana.com/2009/05/balkansko-poluostrvo-etnicko-jedinstvo-i-psihicki-tipovi-i-deo>. Stanje 17. 3. 2011.
- Ćorović 1918: **Ћоровић, Владимир**. За књижевно јединство. – In: *Književni jug*. – Zagreb. – God. I, br. 3–4, 16. 2. 1918. – S. 89–100.
- Daničić 2011 [1957]: **Даничић, Ђуро**. Разлике између језика Српскога и Хрватског. – In: Тошовић, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 49–50.
- Deretić 2011 [1979]: **Деретић, Јован**. Јединство и разлика (Уводно излагање). – In: Тошовић, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 605–608.
- Dokumenti 1970–1977: Dokumenti o jezičkoj politici u Bosni i Hercegovini. – In: Тошовић, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 409–420.
- Grujić 1909: **Грујић, Радослав М**. Апологија српскога народа у Хрватској и Славонији и његових главних обележја: поводом „Оптужнице“ кр. држав. одвјетника у Загребу од 12. I 1909. г. – Нови Сад: Штампарија Учитељског деоничарског друштва „Натошевић“. – 293 с.
- Ivić 2011 [1965]: **Ивић, Милка**. Problem norme u književnom jeziku (Referat na Petom kongresu jugoslavenskih slavista u Sarajevu). – In: Тошовић, Branko;

- Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 325–334.
- Ivić 1991: **Ивић, Павле**. О Вуку Караџићу. – Сремски Карловци – Нови Сад; Издавачка књижарница Зорана Стојановића. – 315 с. [Целокупна дела Павла Ивића, т. IV]
- Ivić 2011 [1968]: **Ивић, Павле**. Нисам за сејање нервозе. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 399–408.
- Ivić 2011 [1971]: **Ивић, Павле**. Српски народ и његов језик. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 495–538.
- Ivić 2011 [1990]: **Ивић, Павле**. Јединство и разједињеност српскохрватског књижевног језика – актуелни тренутак. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 641–648.
- Janković 2011 [1967]: **Janković, Srđan**. Pogled na bosanskohercegovački međuvarijantni jezički tip. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 361–396.
- Janković 2011 [1974]: **Janković, Srđan**. Od Sarajevskog simpozijuma do Mostarskog savjetovanja. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 597–604.
- Karadžić 1968/1: **Караџић, Вук**. О језику и књижевности I. – Београд: Просвета. – 442 с. [Сабрана дела Вука Караџића, књ. 12]
- Karadžić 1968/2: **Караџић, Вук**. О језику и књижевности II. – Београд: Просвета. – 656 с. [Сабрана дела Вука Караџића, књ. 13]
- Karadžić 2011 [1845]: **Караџић, Вук**. Писмо високопреосвештеноме господину Платону Атанацковићу, православноме владици Будимскоме о српском правопису са особитијем додацима о српском језику. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 37–40.
- Karadžić 2011 [1845]: **Караџић, Вук**. Срби сви и свуда. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 19–36.

- Karadžić 2011 [1861]: **Караџић, Вук**. Срби и Хрвати. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 45–48.
- Kostić 2011 [1880]: **Костић, Лаза**. Порука Ђури Даничићу. – In: Костић, Лаза. *Основи лезиоше у свейшу с особийшим осврћом, на српске народне ђесме*. Летопис Матице српске. In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 55–56.
- Kostić 1999: **Костић, Лазо М.** Ђирилица и српство: културно-историјска студија. О српском језику: Изјаве странаца. Вук и Немци: Расправа. – Нови Сад: Добрица књига. – 168 с.
- Kostić 2011 [1964]: **Костић, Лазо М.** Крађа српског језика. – Нови Сад: Добрица књига. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 261–324.
- Lalić 2011 [1954]: **Лалић, Радован**. О „разликама“ у књижевном језику Срба и Хрвата. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 227–236.
- Marković 2011 [1971]: **Марковић, Светозар**. Шта је заједничко а шта посебно у варијантама српскохрватског (хрватскосрпског) књижевног (стандардниј) језика? – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 539–550.
- Mihajlović 2011 [1863]: **Михайловић, Евстати**. Обрана езика србскогъ одъ изопачиваня и простаченя нѣговогъ и Кирилице одъ Вуковице. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 51–54.
- Milosavljević 2002: **Милосављевић, Петар**. Срби и њихов језик. – Београд: Требник. – 553 с.
- Novak 1930: **Novak, Viktor**. Antologija jugoslavenske misli i narodnog jedinstva. – Beograd: Državna štamparija [autorovo izdanje]. – 931 s.
- Novaković 2011 [1888]: **Новаковић, Стојан**. Неговање језика српског. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 57–62.

- Novosadski dogovor 2011 [1954]: НОВОСАДСКИ ДОГОВОР. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 237–240.
- Obradović 1836: **Обрадовић, Доситеј**. Собрания разныхъ нравоучительныхъ вещей въ пользу и увеселение. Часть втора. – In: Мезимаць г. Досиоеа Обраводића. – Бѣоградъ: Княжеско-сербская типографія. – 167 с.
- Obradović 2011 [1783]: **Обрадовић, Доситеј**. Писмо Харалампију. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 13–18.
- Ocene Instituta 2011 [1988]: О отвореним друштвеним проблемима нашег језика: Оцене са стручног састанка Института за српскохрватски језик. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 635–640.
- Ostojić 2002: **Остојић, Бранислав** (гл. ур.). Живот и дјело академика Михаила Стевановића. – Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, Научни скупови – књ. 59, Одјелјење умјетности – књ. 21. – 388 с.
- Pešikan 2011 [1970]: **Пешикан, Митар**. Наш књижевни језик након сто година послје Бука. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 421–436.
- Plankoš 2004: **Планкош, Јудита** (гл. ур.). Живот и дело академика Павла Ивића. – Суботица – Нови Сад – Београд: Градска библиотека – САНУ – Народна библиотека Србије – Институт за српски језик САНУ – Матица српска. – 755 с.
- Predlog za razmišljanje 2011 [1967]: Предлог за размишљање (групе чланова УКС поводом хрватске језичке декларације). – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 397–398.
- Rešetar 2011 [1912]: **Rešetar, Milan**. Mea culpa. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 99–100.
- Rešetar 2011 [1913]: **Rešetar Milan**. Odgovor u Anketi VEDE. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 101–102.
- Rešetar 2011 [1935]: **Решетар, Милан**. Је ли стигло вријеме да се уклони јекавски књижевни изговор? – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski

pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 149–150.

Ruvarac-www: **Ruvarac, Dimitrije**. Jezičko i etničko razgraničenje Srba i Hrvata [1895]. – In: http://kovceg.tripod.com/1895_dimitrije_ruvarac.htm. Stanje: 16. 3. 2011.

S. M. D. 2011 [1895]: **С. М. Д.** ХРВАТИ И ЈЕЗИК СРПСКИ. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 63–92.

Sekulić 1956: **Секулић, Исидора**. Говор и језик. Културна смотра народа. – Београд: Просвета. – 133 с.

Sekulić 1966: **Секулић, Исидора**. Говор и језик. – Београд: Матица српска. – 362 с. [Сабрана дела у 12 књига, књ. 11]

Sekulić 2011 [1941]: **Секулић, Исидора**. Босански језик, говор, стил. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 179–182.

Sekulić 2011 [1953]: **Секулић, Исидора**. Анкета. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 209–226.

Skerlić 1918: **Skerlić, Jovan**. Eсеји о српско-хрватском питању. – Загреб: Југославенско накнадно дioničарско друштво. – 100 с.

Skerlić 2011 [1914]: **Скерлић, Јован**. Анкета о источном или јужном наречју у српско-хрватској књижевности. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 125–134.

Skerlić 2011 [1918]: **Скерлић, Јован**. Источно или јужно наречје. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 103–124.

Stevanović 2011 [1953]: **Стевановић, Михаило**. Карактер разлика у књижевном језику Срба и Хрвата. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 195–208.

Stevanović 2011 [1955]: **Стевановић, Михаило**. Анкета Летописа Матице српске, НОВОСАДСКИ ДОГОВОР О КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ И ПРАВОПИСУ И ЊЕГОВИ ЗАКЉУЧЦИ. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Insti-

- tut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 249–260.
- Stevanović 2011 [1965]: **Стевановић, Михаило**. Неке лексичко-стилске разлике, а не језичке варијанте. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 335–360.
- Stevanović 2011 [1971]: **Стевановић, Михаило**. Стварање јединства књижевног језика Срба и Хрвата и данашње стање тог јединства. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 437–494.
- Stojanović 1924: **Стојановић, Љубомир**. Живот и рад Вука Стеф. Караџића. – Београд: Штампарија графичког завода „Макарије“ А. Д. – 852 с.
- Stojanović 2011 [1896]: **Стојановић, Љубомир**. О индивидуалисању српског језика: Приступна академска беседа 11. јануара 1896. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 93–98.
- Tošović/Wonisch 2011: **Tošović, Branko; Wonisch, Arno** (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. – Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga. – 803 s.
- Vukomanović 2011 [1987]: **Vukomanović, Slavko**. Srpskohrvatski standardni jezik, njegove varijante i ime (1987). – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 609–634.
- Vuković 1972: **Vuković, Jovan**. Književni jezik danas. – Sarajevo: Veselin Masaleša. – 321 s.
- Vuković 2011 [1973]: **Vuković, Jovan**. Standardni jezik. – In: Tošović, Branko; Wonisch, Arno (ur.). Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkoga jezika. I/3. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2011. – S. 551–596.
- Vuković 2004: **Вуковић, Ненад** (ур.). Живот и дјело Јована Вуковића. – Подгорица: Редакција монографије Пива и Пивљани. – 304 с.